

СПЕЦИАЛЬНЫЙ ВЫПУСК
АТАЙЫН ЧЫГАРЫЛЫШ
SPECIAL ISSUE

ISSN 0002-3221

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК
ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫНЫН

КАБАРЛАРЫ

ИЗВЕСТИЯ

НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК
КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

PROCEEDINGS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF KYRGYZ REPUBLIC

№7

2019

ISSN 0002 – 3221

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫНЫН

КАБАРЛАРЫ

ИЗВЕСТИЯ

НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК
КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

БИШКЕК

2019

ilimbasma@mail.ru

**ИЗВЕСТИЯ
НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК
КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

ISSN 0002-3221

Редакционно-издательская коллегия:

*академик М.С. Джуматаев (главный редактор);
член-корреспондент О. А. Тогусаков (зам. главного редактора);*

Б. М. Дженбаев (отв. секретарь);

академик А. А. Акматалиев

академик Ж. А. Акималиев

академик А. А. Борубаев

академик Ш. Ж. Жоробекова

академик К. М. Жумалиев

академик А. Ч. Какеев

академик Т. К. Койчубев

академик А.А. Кутанов

академик М. М. Мамытов

академик Д. К. Кудаяров

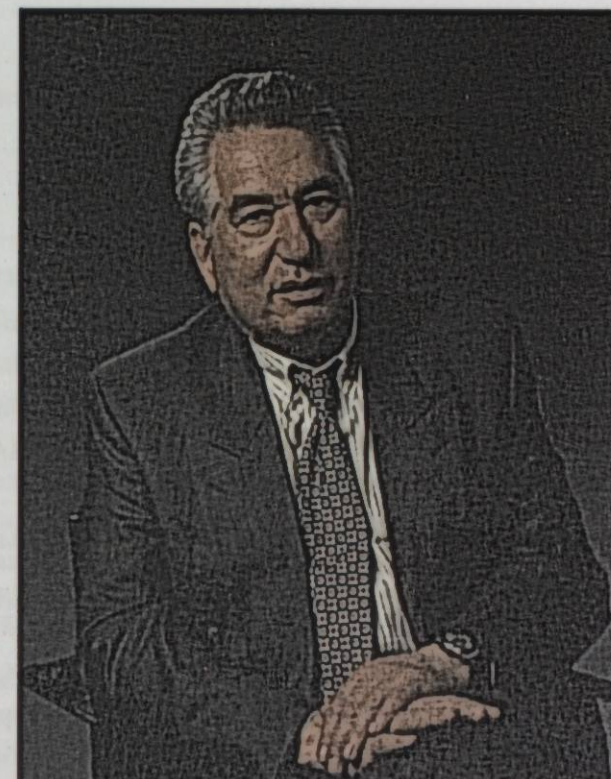
академик Ж. Ш. Шаршеналиев

академик А. Э Эркебаев

член-корреспондент И. А. Ашимов

член-корреспондент К. Ч. Кожогулов

член-корреспондент Р. З. Нургазиев

**Жалал-Абад мамлекеттик университетинде
откөрүлгөн Чыңгыз Айтматовдун
90 жылдыгына арналган
«Улут руху жана Чыңгыз Айтматов»
аталышындагы Эл аралык илимий-практикалык
конференциянын макалалар жыйнагы**

Журнал основан
в 1966 г.
Выходит 4 раза
в год

Журнал зарегистрирован
в Министерстве
юстиции КР
свидетельство
№1950

Журнал
входит в
систему РИНЦ
с 2016 г.

ИИЦ «Илим»
НАН КР
г. Бишкек
пр. Чуй 265а

МАЗМУНУ

СОДЕРЖАНИЕ

CONTENTS

<i>Айталиева К.Т.</i> Чыңгыз Айтматов жана эне тил тагдыры	5
<i>Асакеева Д.Д.</i> Социалисттик реализм методу: Чыңгыз Айтматовдун эстетикалык сабагы	9
<i>Аиур уулу Б.</i> Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы мекенчилдик темасы	15
<i>Бакирова Г.К.</i> Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларындагы тергөө сөздөрү	18
<i>Дабыт Абдылбары уулу</i> Айтматовдун Кытайда изилдениши	24
<i>Кадырова А.К.</i> «Саманчынын жолу» повестиндеги согуштун курмандыгы болгон үй-бүлөнүн тагдыры	31
<i>Калчекеев К.Б.</i> «Манас» эпосундагы каада-салттардын чагылдырылышы (Көкөтөйдүн ашы мисалында)	37
<i>Култаева У.Б.</i> Чыңгыз Айтматовдун каармандарынын прототиптери жана алардын көркөм образы	45
<i>Култаева У.Б.</i> Протосюжет жана анын Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылык тагдырын дагы ролу	53
<i>Курманалиева Г.Ж.</i> Чингиз Айтматов – мудрейший художник вселенной	60
<i>Мирзахидова М.И.</i> Ч.Айтматов чыгармаларынын которулуу маселелери	65
<i>Мырзабекова А.Р.</i> Кыргыздын кылым уулу – Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылык арымы	71
<i>Рыскулова Г.У.</i> Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларындагы адам абалын билдирүүдө фантастикалык каражаттардын орду	75
<i>Сатыбалдиева Г.А.</i> Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларындагы стилистикалык каражаттарынын тектеш эмес тилдерде берилишинин өзгөчөлүктөрү	82
<i>Тойчубекова Г.Ж.</i> Чыңгыз Айтматовдун жан дүйнөсүнүн тарбиялык таасири	86
<i>Токтогулова Г.Т.</i> Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларындагы тил философиясы	92
<i>Чодошева Т.</i> Чыңгыз Айтматовдун «Эрте келген турналар» чыгармасындагы улуттук каада-салттын сакталышы	95
<i>Чокоева Д.М.</i> Чыңгыз Айтматовдун феномени	99
<i>Чокоева Д.М.</i> Чыңгыз Айтматов – ишеним лагериндеги улуттук экзистенциалист	106
<i>Чокоева Д.М.</i> Чыңгыз Айтматовдун «Тоолор кулаганда» романындагы экзистенциалисттик мотивдер – элдик философиянын контекстинде	113
<i>Шерипбаев А.Р.</i> Саякбай Каралаев менен Жусуп Мамайдын «Семетей» эпосундагы троптун түрлөрү	120

УДК 80/81

ЧЫҢГИЗ АЙТМАТОВ ЖАНА ЭНЕ ТИЛ ТАГДЫРЫ

Аннотация. Макалада улуу жазуучу Ч.Т.Айтматовдун кыргыз тили боюнча айткан баалуу пикирлерине талдоо жүргүзүлдү. Кыргызстан СССРдин курамында турган мезгилде эне тилибиздин көйгөйлүү маселелери болгон. Ошол маселелерди учурунда көрө билген жазуучу өзүнүн билимин, интеллектисине таянып, ар кандай каралоолордон коркпостон эне тилдин тагдырынын эртеңкисин ойлонгон. Республикалык илимий-тажрыйбалык жыйында бул багытта сүйлөгөн сөздөрү өтө мазмундуу болгон. Ч.Айтматовдун эне тилдин тагдырына чын ыкластан тынчсыздануусу өзүнүн оң натыйжасын берген.

Негизги сөздөр: эне тил, жыйын, курч маселе, интернационализм, дүйнө тилдери, тилдин образдуулугу, манкуртчулук, байыркы эл, мамлекеттик тил, кош тилдүүлүк.

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ И СУДЬБА РОДНОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В статье анализировано мнение великого писателя Чингиза Айтматова о кыргызском языке. Во время СССР, когда Кыргызстан был в составе появились острые проблемы кыргызского языка. Осознав эти проблемы писатель на свое знание и интеллект, не боясь различных очернений думал о будущей судьбе родного языка. Речь в научной-практической конференции в этом направлении была очень содержательной. Искреннее беспокойство Ч.Айтматова о судьбе родного языка дало свой хороший результат.

Ключевые слова: родной язык, интернационализм, мировые языки, образность языка, манкуртизм, древний народ, государственный язык, билингвизм.

CHINGIZ AITMATOV AND THE FATE OF THE NATIVE LANGUAGE

Abstract. The article analyzes the opinion of the great writer Chingiz Aitmatov about the Kyrgyz language. At the time when Kyrgyzstan was a part of the USSR, appeared acute problems of the Kyrgyz language. The writer realized these problems in time, relying on his knowledge and intellect, without fear of various denials, he thought about future of native language. In the scientific-practical conference the speech about this was very informative. Chingiz Aitmatov's sincere anxiety about the fate of his native language gave good results.

Key words: native language, conference, acute problems, internationalism, world languages, figurative language, mankurtism, ancient people, state language, bilinguism.

*Айталиева Т.К.,
фил. илим. канд., доцент
Талас мамлекеттик университети*

1987-жылдын 4-декабрында, мындан 31 жыл мурда, ошол кездеги Фрунзе шаарында «Эмгек коллективинде патриоттук жана интернационалдык тарбия берүү» аттуу республикалык илимий-практикалык конференция болуп өткөн. Конференцияга партиялык, советтик, профсоюздук жана комсомолдук кызматкерлер, жумушчулар, колхозчулар, чыгармачыл жана илимий интеллигенциянын өкүлдөрү, студенттер, ошондой эле министрстволордун, ведомстволордун, ишканалардын, бирикмелердин, колхоз-совхоздордун жетекчилери, массалык-маалымат каражаттарынын өкүлдөрү катышышкан. Мындан тышкары конференцияга Москвадан, Казакстандан, Өзбекстандан, Тажикстандан жана Түркмөнстандан партиялык кызматкерлер жана илимпоздор чакырылышкан.

Конференцияны Кыргызстан Компартиясынын Борбордук комитетинин секретары М.Ш. Шеримкулов ачып, сөз сүйлөгөн. Конференциянын жүрүшүндө ошол учурдун өтө маанилүү, курч маселелеринин айланасында аттуу-баштуу адамдар да докладдар менен чыгып сүйлөшкөн. 5-декабрда конференция өз ишин уланткан. Пленардык жыйында Кыргыз ССР Жазуучулар Союзунун башкармасынын председатели Ч.Т.Айтматов «Эмгекчилерге патриоттук жана интернационалдык тарбия берүүдө рухий маданиятты интернационалдаштыруу жана көркөм интеллигенциянын ролун жогорулатуу» аттуу темада доклад жасаган.

Залкар жазуучубуз бул докладдын даярдоо үчүн кыйла кыйылып отуруп киришкенин айткан. «Бул докладды жазуу үчүн өтө маанилүү маселенин кадыры үчүн жазып жаткан жаңы чыгармаларды жыйыштырып турууга туура келди» деп айтып, кандайча жазганына да токтолгон.

Эл мугалими Б. Исаков агайыбыз өзүнүн Ч. Айтматовду көргөн жана ага жолуккан учурларында улуу жазуучу убакыттын абдан кымбат экендигин белгилеп: «Мезгил дегенибиз үстөккө-босток камчыланып өтө берет экен. Жаш улгайган сайын анын ар бир саатын, ар бир мүнөтүн барктап калат экенсиң...» деген оюн айткан. Улуу жазуучу убакыттын баалуулугу тууралуу оюн бил-

дирип, жараткан чыгармалары тууралуу элдин жадынан чыкпаган, элдин жүрөгүнөн түнөк тапкан чыгармалардан болор бекен деп санааркаган.

Ч.Айтматов өзүнүн докладында биздин республикадагы интернационализм практикасынын айрым учурлары жөнүндө жана биринчи кезекте, гуманитардык маселелер жагдайында кеп салууну туура көргөн. Өзүнүн макаласында Коммунисттик партия бийликке келип, башында Ленин турган большевиктер партиясы жетекчилик жүргүзө баштаган шартта, мурда дымып жаткан этностордун катмарлары абалкы колониячыл мамилелердин системасын таптакыр, түп-тамырынан бери жокко чыгарган бир бүтүн биримдикке, интернационалдык топ жыйынга кошулгандыгын, улуттук көп тилдүүлүктүн, улуттук аң-сезимдин өсүшүнүн кыртышында социалдык интеграция жаралгандыгын белгилеген. Бул алдынкы маданияттардын жетишкендиктери ачып көздү жумганча эң төмөнкү баскычтан эң жогорку баскычка көтөрүлгөндүгүн айтып, мурда-кийин болбогон жана ылдамдыгы таң калтырган дүйнөнүн биринчи картинасы, коомдун жаңы абалы экендигин айткан. Батышта мындай көрүнүштү көргөн көздөрүнө ишенбей, демин ичтерине тартып байкап турушкандыгын да баса белгилеген.

Интернационалдык маданияттын проблемалары жөнүндө кеп козгогондо лингвистикалык маселеге токтолуу зарыл экендигин белгилеп, ошол учурда коомдо «тил маселесинин айланасында күйүп-бышкан сөздөр көбөйүп кетти» деген сөздөр көп айтыла баштаганы мыйзам ченемдүү нерсе экендигин жазган.

Жазуучу эне тилдин баа-баркын жакшы түшүнгөн. «Тил – бул ар бир элдин каны-жаны, ошол элдин тажрыйбасынын, дүйнө таануусунун, маданиятынын, тарыхынын ашташуусу. Акырында тил – улуттун кубанса кубанычы, кайгырса кайгысы жана акыл-эси. Кыргыздар бекеринен өз тилин «эне тил» деп атабаган чыгар. Журт өз тилинде өзүн-өзү андап-түшүнөт жана өзгөлөргө андап түшүнөт» деп айтуу менен элдин эне тилисиз

жашоосу, күнү жок экендигин, эгерде эл тилин жоготсо, ал өзүнүн тажрыйбасын, дүйнө таануусун, тарыхын, маданиятын, акыл-эсин жоготот деп таасын белгилеген. Бекеринен Ч.Айтматов «манкурт» жөнүндө легендасын жазып, адамдарды акыл-эстүүлүккө, өзүнүн ата-энесин, каада-салтын, эл катары тутунган баалуулуктарын сактоого үндөгөн эмес.

Эл кайсы учурда өзүнүн эне тилин жоготот?.. Качан ал тилде эч ким сүйлөбөй, ал элдин тарыхы, каада-салты унутулуп, адамдар көр тириликтин кулу болуп калганда эне тил жоголот. «ЮНЕСКОнун баракчасында жыл сайын жоголуп бараткан тилдердин саны өсүүдө. Ушул көрсөткүчтүн арасында кыргыз тили да илине баштаганы интернет баракчаларынан маалым болгон. Бүгүнкү күндө жалпысынан «Жоголуу коркунучундагы дүйнө тилдери» атласында 2 миң 473 тил бар деп белгилеп келишет. Кызыгы, жоголуп бараткан тилдер да «таптакыр жоголуп бараткан», «шексиз жоголуу коркунучундагы», «олуттуу коркунучтагы», «жоголуп кетүү коркунучундагы» жана «пайдаланылбай калган» тилдер болуп беш категорияга бөлүштүрүлгөн. Биз эркин пикир алышып келген кыргыз тили «шексиз жоголуу коркунучундагы тил» категориясына киргени өкүндүрбөй койбойт. Себеп дегенде, үйдө жаш балдарга эне тили катары үйрөтүлбөгөн тил катары сүрөттөлүп жүрөт. Чындыгында, шаарда отурукташып калган кыргыз үй-бүлөлөрдүн басымдуу бөлүгү «Балам башка тилди жакшы өздөштүрсө, келечеги кең болот» деген ой менен орус тилинде пикир алышып, эне тили экинчи орунга чыгып калышы өкүндүрбөй койбойт. Дүйнөдө 6 миңге жакын тил болсо, алардын 43 пайызы жоголуу коркунучунда. Анын ичинде 11 пайызы «шексиз жоголуп бараткан», 10 пайызы «таптакыр жоголуп бараткан», дагы 10 пайызы «пайдаланылбай калган», 9 пайызы «олуттуу коркунучтагы» жана 4 пайызы 1950-жылдан бери жоголгон тилдер болуп саналат» деп жазат Наргиза Келсинбаева өзүнүн «Кыргыз тили жоголуп бараткан тилдердин катарынан орун алдыбы?» аттуу билдирүүсүндө. Бул сыяктуу тилдердин аба-

лы тууралуу иликтөөлөр көп. Кыргыз тили тууралуу жогорудагыдай маалыматтардын таралышы өкүнүчтүү. Ошондуктан бул маселеге кайдыгер карабай эне тилибиздин сакталышы үчүн кам көрүшүбүз керек.

Чыңгыз Айтматов тил жөнүндө «Дүйнө элдеринин тилдери түн жарымында жанган жылдыздардай тарыхтын асманын бербей чачырайт. Тил бүткөн сан жылдыздар туштаралка өздөрүнүн үндөрүн, дабыштарын таратып, ошол жылдыздардын баары, чоңу да кичинеси да биригип келип, өзүнүн улуулугу жана сулуулугу менен жан жыргатып, жарпты жазар жалтылдаган ажайып ааламды, узун сабак мукам ырды жаратты...» – деп тилдер жөнүндө көркөмдөп жазганын окуган адамдар кайдыгер калышпайт. Жазуучу ар бир тилдин бийиктеген жана төмөндөгөн учурлары, бышып жетилген, айрым учурда өтө оор маселелери менен сыноолору да бар экенине токтолгон.

Кыргыз коомчулугунда Октябрь революциясы орногондон кийин орус тилин үйрөнүүгө көп шарттар түзүлгөн. Орус тилин интеллигенция эч кандай мажбурлоосуз эле үйрөнүп, жашоосунда кенири колдонушкан. Ошол учурда айрым басма сөздөр «...Кыргызстандын калкы орус тилинде жетиштүү түрдө жакшы сүйлөй албайт» деп жазып чыгышкан. Бул тууралуу Ч.Айтматов: «Мындай пикир жазгандар жер-жерлерде улуттук тилди өнүктүрүү боюнча кеп козголо калганда, атайын күчтөр тарабынан атайылап айтылып, жазылып калып жүрөт» деген оюн билдирген. Ошол учурда «Комсомольская правда» газетасына кыргыз тилинин аброюна шек келтирген материалдар да жарыяланган. «Кыргыз тили булганган, ытыр-сытырга толгон тил» деп айтуу эң натуура пикир жана жогорудагы газетада жарыяланган материалдагы туура эмес пикирлер кыргыз тилинин кадыр-баркын төмөндөтө албайт. Кыргыз тилинин образдуулугу, тереңдиги Т.Касымбековдун романдарынан, С.Эрлиевдин поэзиясынан, М. Борбугуловдун илимий эмгектеринен айкын сезилет» дейт жазуучу. Мындан сырткары Ч.Айтматов элдердин ортосундагы ыркты буза турган материалдардын борбордук жаштар газетасына

жарыяланганын айтып: «Кимдин башына эмне келсе, ошонун баарын жазып жарыялай берсе болобу? Булардын көксөгөн максаты эмне?» деп тынчсызданган. Жогорудагыдай пикирдин айтылып калуусунун себеби, ошол учурда бала бакча, мектеп керек деп айтылып калып жүргөн пикирлер менен байланыштуу экен. Борбор шаарыбызда кыргыз тилинде окуткан жападан жалгыз мектеп №5 мектеп болгон. Анда окуучулар үч смен менен окушуп, ар бир класста 50–60 бала окуган. Ушундай шартта окуучулардын билим сапаты тууралуу айтуу мүмкүн эмес экендигин да туура белгилеген. Кыргыз тилиндеги бала бакчалар болгон эмес. Кыргыз тилиндеги бала бакча, мектеп жок деген түйшөлүүнүн да себеби болгон. Өсүп келе жаткан балдар ата-бабасынын бир да сөзүн түшүнбөйт, кыргызча телекөрсөтүүлөрдү көрүшпөйт, себеби кыргызча түшүнүшпөйт. Ушунун өзү улуттук тилдин сакталышына кедергисин тийгизе тургандыгы айдан ачык эле. Бул маселе ошол учурдагы кыргыз үчүн күйгөн ар бир адамды түйшөлткөн. Дүйнө жүзүндө өз эне тилин жоготуп койгон элдер көп. Эне тилин жоготкон эл өзүнүн кылымдар бою сакталып келген нарк-насилин, каада-салтын, эл катары өзүнчөлүгүн жоготот эмеспи. Орто Азияда жашаган калктардын эң байыркыларынын бири болгон түптүү эл кыргыздардын өз тилин жоготуп коюусу – бул албетте, эч бир кечиримсиз иш. Миллион саптан турган «Манас» дастаны кыргыз тилинин бай экендигинин далили эмеспи.

Ч.Айтматов кыргыздардын Азия чөлкөмүндөгү түптүү журт экендигин, жамандыр-жакшыдыр артында көп кылымдык тарыхыбыз бар союздук республика экенибизди унутууга болбой тургандыгын белгилеп, кыргыз тилин анчейин шакаба чегүү менен эрмек кылууга айландырып, жоюп салууга «Комсомольская правда» газетасына эч ким укук бербегендигин тууралуу айткан.

Ошол учур союздук республикада жашаган калктардын эне тилдери үчүн коркунучтуу учур болгон. Ашынган орус шовинисттери: «Совет эли бир тилге-орус тилине өтүү керек» деген ураанды көтөрүп чыгышкан. Эне тил жөнүндө сөз сүйлөгөн адамдарга улутчул деген

айып тагылган. Ушул маселеге байланыштуу жыйынды да Кыргызстанда өткөрүүнү туура көрүшкөн. Ошондо Ч.Айтматов өзүнүн кадыр-баркына, интеллектуалдык потенциалына таянып, баалуу пикирлерин айткан жана кыргыз тилинин сакталып калышына ченемсиз таасирин тийгизген.

1989-жылдын 23-сентябрында Кыргыз Республикасынын Жогорку Советинде кыргыз тили Мамлекеттик тил деген мыйзам кабыл алынган. Андан бери 30 жылга жакын убакыт өттү. Борбор калаабызда кыргыз тилиндеги мектептер, бала бакчалар көбөйдү, кыргыз тилинин кадыр-баркын көтөрүү үчүн абдан көп алгылыктуу иштер жүргүзүлүүдө. Бала бакчалардан тартып, жогорку окуу жайларына чейин кыргыз тили окутула баштады. Кыргызстанда жогорку мамлекеттик кызматтарда иштеген чиновниктерден тартып, катардагы атуулдарга чейин кыргыз тилин билүүсү милдеттендирилди. Бул аркылуу кыргыздар кыргыз тилин гана билиши керек деп айтууга болбойт. Замандын шартына ылайык, ар бир билимдүү адам бир эле эмес бир нече чет тилин жакшы билүүсү зарыл экендиги келип чыкты. Адам баласы жаңы төрөлүп, бешикте жатканда энесинин бешик ырын уккан эне тили – дүйнөдөгү эң бир касиеттүү, эң бир ыйык тилдердин бири. Андыктан эне тилибизди дайыма кастарлайлы.

Ч.Айтматовдун чыгармачылыгына дүйнөлүк аброй алып келген тил катары орус тилин айтпай коюуга мүмкүн эмес. Эки тилде тең эркин сүйлөп, жаза билген жазуучу адабият майданында эң жогорку бийиктиктерди багындыра алган. Келечекте эл үчүн кызмат кыла турган уул-кыздарыбыз өз эне тилин кастарлоо менен башка тилдерди да эң мыкты билүүсү зарыл.

Адабияттар

1. Ч.Айтматов. Эне тил тагдыры. – Б., 2008.
2. Ч.Айтматов. 8 томдон турган чыгармалар жыйнагы. 4-том. – Б., 2008.
3. Эл мугалими Б.Исаковдон уккан маалыматтар.
4. Н.Келсимбаева. «Кыргыз тили жоголуп бараткан тилдердин катарынан орун алдыбы?» Интернет булактарынан. 2015-жыл, 2-сентябрь.

УДК: 821.512.154

*Асакеева Динара Джалдошевна,
фил. илим. доктору, профессор,
К.Карасаев атындагы университети*

СОЦИАЛИСТИК РЕАЛИЗМ МЕТОДУ: ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЭСТЕТИКАЛЫК САБАГЫ

Аннотация. Макалада Чыңгыз Айтматовдун социалисттик реализм методунун принциптерине жасаган мамилеси менен анын алкагынан чыгып кетүү аракети жана буга кандай жол менен жеткендиги, эстетикалык сабагы анализденди. Көркөм чыгарма жаратууда соцреализмдин принциптеринин чегинде кала бербестен, жеке жолун таап, жеке эстетикалык позициясын иштеп чыккандыгы, жөн гана жазмакерлик менен чектелбестен, жалпы адамзаттык көз карашка көтөрүлгөндүгү анализделип, баасы берилди.

Негизги сөздөр: советтик идеология, социалисттик реализм, пафос, чыгармачылыктын психологиясы, чыгармачылык эркиндик, эстетикалык принцип.

МЕТОД СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО РЕАЛИЗМА: ЭСТЕТИЧЕСКИЙ УРОК ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА

Аннотация. В статье рассматривается отношение Ч.Айтматова к методу социалистического реализма, его стремление выходить за рамки этого метода, пути достижения и эстетический урок. Писатель в своем творчестве не ограничивался социалистическим реализмом и разработал свою эстетическую позицию и поднялся до общечеловеческого взгляда.

Ключевые слова: советская идеология, социалистический реализм, пафос, психология творчества, творческая свобода, эстетический принцип.

THE METHOD OF SOCIALIST REALISM CHINGIZ AITMATOV'S AESTHETIC LESSON

Abstract. The article deals with the attitude of Chingiz Aitmatov to the method of socialist realism, his desire to go beyond this method, ways to achieve and aesthetic lesson. Analyzed as a writer in his work was not limited to social realism and developed his aesthetic position and rose to a universal view.

Key words: soviet ideology, socialist realism, paphos, the psychology of creativity, creative freedom, aesthetic principle.

«Мүнөз жана азыркы учур» (1959), «Башкы китеп» (1961), «Коммунисттин жаркын образын жараталы» (1963), «Өзүмдүн замандашым менен сыймыктанам» (1963), «Зарыл тактоолор» (1970), «Бийиктөө» (1971), «Тилдик космос» (1976), «Ауэзов жөнүндө сөз» (1977) сыяктуу бир канча макалаларды жазган. Аталган макалаларын талдай турган болсок Айтматов ал мезгилдин талабынан чыга албаган, ошол көз караш менен жашаган, идеологиянын айтканын толук аткарып келген жазуучудай сезилиши мүмкүн. Анткени, жазуучу коммунисттик партиянын искусство чыгармаларына койгон жобо, милдеттерин, советтик идеология талап кылган жол-жоболорду колдоо менен аны жайылтуу, социалисттик реализм методунун талап кылгандай каарманды, оң каарманды түзүү сыяктуу жалпы кабыл алынган эрежелерди колдоп, коммунисттик идеалдуу образын жаратууну ачык эле агитациялап, партиянын бул талаптарын так аткарбай жаткан жолдошторун сынга алган. Мисалы, «Өзүмдүн замандашым менен сыймыктанам» деген макаласында: «Бизден мурдагы жогорку муундун айрымдары оң каарманды схеманын, декларациянын жана плакаттын деңгээлине түшүрүп жиберилген. Социалисттик реализм искусствосунун баркын кетирген мындай көрүнүш менен дайыма күрөшүүбүз керек» (Ч.Айтматов. С авторстве с землею и водою... – Ф.: Кыргызстан, 1978. 100-б.) – деп айтканы, жазуучу социалисттик реализм методу, оң каарман маселеси тууралуу ой-пикирлеринде ал мезгилде айтылып, көтөрүлүп жаткан ой-пикирлерден айырмаланбаган пикирлерди айтканын күбөлөйт. Же болбосо, соцреализм методунда жазган жазуучулардын бул методдун эстетикасына туура келген чыгармаларын жаш муунга үлгү алууну сунуштаганы, же «дүйнөлүк аренага чыккыбыз келсе Пастернакты эмес, Горький менен Маяковскийдин жолун жолдошубуз керек» деп айтканын карап көрсөк. Мындай тариздеги ой-пикирлерин окуган соң «Чын эле Айтматов совет бийлиги, коммунисттик партия кандай айтса ошону

колдоп, көрсөтмө, жоболордон чыкпай, коюлган талаптарды аткарган жазуучу болгонбу?» – деген мыйзам-ченемдүү суроо туулат.

Дал ушул эле суроонун аркасынын дагы «Айтматов өзү эмне үчүн көркөм чыгармаларында бул айткандарын аткарган жок, эмне үчүн коммунисттин жаркын образын жараткан жок, эмне үчүн ойдогудай оң каарманды жараткан жок?» – деген суроолор жаралат. Көрсө суроонун жообу тереңде экен! Публицистикаларында жогорудагыдай ойлорду айтканы менен көркөм чыгармаларында мунун бирин да аткарбаптыр. Мунун себеби эмнеде?

Ооба, Ч.Айтматов жогоруда санап өткөнүбүздөй, соцреализм методунун алдыңкы чыгармаларды жаратуу, ойдогудай каарман түзүү сыяктуу атайын кабыл алынган эрежелерге каршы чыкпайт, ал гана эмес методду колдоочу катары да чыгат. Көрсө ал ошол мезгилде бийликке, системага ачык каршы чыкпастан, партия менен «тил» табышып, бийлик менен да, саясат менен да эсептешкен (К.Асаналиевдин айтканы). Анын ар кандай талаптарын, саясий догмаларын колдогондой, көтөрүнкү пафостогу лозунгдарын колдоп келгендей түр көрсөтө берген да, көркөм чыгармачылыгына келгенде жазуучулук милдетин бир ирмем да унутпастан алган наамдары үчүн идеологияга кызмат кылбастан, принциптүү жолунан тайбастан бийликтин, партиянын, идеологиянын негиздерине балта чапкан. Идеологиянын таасиринен улам чектелген чектелүүдө кала бербестен жеке эстетикалык позициядан жалпы адамзаттык гуманизм идеясындагы чыгармаларды жаратып, дүйнөлүк мейкиндикке чыгууга умтулуп, идеологиянын таасиринен да, соцреализм методунун темир торунан да чыгып кеткен. Көркөм чыгармаларында өзү публицистикаларында айтып келген пикирлерине тескери келген такыр башка эстетикалык принцип, такыр башка көз карашты алып чыгат. Чыгармачылыгында мына ушундай эки башка көз караш өмүр сүргөн, мунун себеби: партиянын, советтик

идеологиянын таасиринен улам чыкпай калуу коркунучунан өтүү үчүн, адабиятта өз ордун бекемдөө үчүн, жазуучу катары өз элине кызмат кылуу үчүн, улуттук адабиятты дүйнөлүк алдыңкы нарктардын алдына алып чыгуу үчүн, а мындай деңгээлге жетүү үчүн, алдына койгон максаты үчүн партиянын койгон талаптарын аткаргандай болгон иштерди жасаган экен. Эгерде К.Асаналиевдин айтканына таянып туруп айтсак: «...Жалгыз гана айласы, кандай болсо да, өз жолун, өз эсебин таап, көркөм адабиятка өзүн-өзү бекем орнотуу керек эле. Лениндик сыйлыкты алуу – дал ушул максатка бирден-бир ишенимдүү жана айныгыс жолу болчу» (Асаналиев К. Чыңгыз Айтматов: кечээ жана бүгүн. – Б., 1995. 118-б.). Бир эле инсан бир эле мезгилде эки жактуу, эки багытта Айтматов – саясатчы жана Айтматов – художник катары иштеген. Мамлекеттеги эң чоң сыйлык Лениндик сыйлыкты алды, мына ушундан кийин партияга кызмат кылып, ал жол көрсөткөн социалисттик реализм методунан чыкпай саясий көрсөтмөлөр, жол-жоболор менен чыгарма жаратууга киришпестен, турмуш чындыгын эркин ойлонуп, чындыкты сүрөттөөнү жалпы адамзаттык деңгээлден караган жаңы адабиятты жаратты. Тактап айтканда, методдун идеялык-көркөмдүк жыйындысын чагылдырган, методдун эстетикалык принцибиндеги чыгарма жараткан жок. Тескерисинче, тоталитардык доордун азабы менен тозогун, репрессивдик табиятын, кыргыз элинин башынан өткөн трагедиясын, жеке инсандын трагедиясын жазды.

Мындай жолго баруунун объективдүү да, субъективдүү да жолдору бар эле: жазуучу өзү большевиктер бийлигинин каарын, репрессиянын чындыгын өз башынан өткөргөн, биринчиден: атасы Төрөкул Айтматовдун «эл душманы» катары атылып кетиши, анын запкысын бир топ жыл көрүшү, эл душманынын баласы катары бир топ ыдыктарды, кысымдарды башынан өткөрүшү, бир эле мисалды алып көрөлүчү: иниси Ильгиз Айтматов институтту кы-

зыл диплом менен бүтөт, бирок, «эл душманынын» баласына кызыл диплом берилбестигинен улам кызыл диплом албай калат. Эгерде мындай мисалдарды келтире берсек, толгон-токой далилдер чыгат. Экинчиден, чыгармачылыгы башталганда эле адабий-көркөм процессте кыргыз совет адабиятынын алгылыктуу акын-жазуучуларынын кысымына калышы эки жактуу иштөөгө алып барган экен!

Жыйынтыгында, социалисттик реализм методунан чыгуунун жолун эч кимге окшобогон өзүнчө жол менен тапкан. Кыйын, оор кырдаалда Ч.Айтматов башка жазуучулардан айырмаланып: партиянын көрсөтмөсүн өз ишениминдей, өз көз карашындай кабылдаган жок, аргасыздан ага ыкташып, ыңгайлашып иштешүүгө да барган жок, партиянын саясатына, советтик идеологияга каршы чыгып, алар менен каршылашууга да барган жок. Ал өзүнчө, башкаларга окшобогон жол менен кетүүгө умтулду. Бул жол – чыгарманын көркөм күчү, сапаты менен ар кандай идеологиялык тушамыштардан бошонуп чыгуу жолу эле. Дал ушундай жол менен кеткен. Совет өкмөтү койгон жол-жоболордон, идеологиянын талаптарынан, соцреализм методунан чыгып кеткен, бирок, аны колдогондой, ага кызмат кылгандай публицистикаларды жазып, маектеринде кеп кылып, көпчүлүк түшүнбөгөндөй абалда чыгып кеткен. Пикирибизди К.Асаналиевдин айтканы менен бекемдесек: «Ч.Айтматов өзүнүн глобалдуу чыгармачылык максатына жетиш үчүн чыгарманын «жал-куйругун», же «колубутун» курмандыкка чалган сыяктуу адабий көркөм макалаларында, интервьюларында жекече эстетикалык концепциясын күчөтүп, тереңдетип отуруу менен бирге, эч качан жалпы декларациядан, саясий пафос менен жазылган формулалардан деле кол үзгөн эмес. Бул өзү айткандай, «коргонуу рефлекс» катарында, калканч катарында кызмат аткарган» (Асаналиев К. Чыңгыз Айтматов: кечээ жана бүгүн. – Б., 1995. 140-б.).

Ч.Айтматов советтик идеологияга, социалисттик реализмге каршы жүргүзгөн ты-

мызын күрөшүн, коммунисттик партиянын так жана акылман тактикасынын адамга жана адамзатка жасаган мамилесин ачып берүүнү «Жаныбарым, Гүлсары!» повести менен баштаган. Повесть социалисттик коомдун кызыкчылыгын, «Бардыгы эмгекчилерге» деген лозунгдун алдында партиянын адамзатка жасаган мамилесин, адам менен коомдун мамилесин ачып көрсөткөн. Жазуучу советтик бийликтин кемчилигин ачык айтпайт, сындабайт, анын ордуна ал мезгилдеги карапайым калктын турмушун, согуштан каржалган оор турмушту, жетишпеген, кыйын кырдаалды сүрөттөп отуруп, Танабайдын иш-аракети, анын Сегизбаев сыяктуу ат үстүнөн башкарган башкаруучуларга каршы чыгуусу аркылуу совет бийлигинин чыныгы жүзүн ачып берген. Эң алгачкылардан болуп Танабай аттуу каарманы менен коммунисттик жаңы образын түзгөн, бирок жасалмалаган эмес, бирок аны сүрөттөөдө ийгилигин, жетишкендигин айтууга умтулбастан, совет коомуна ишенип жүргөн, бирок акыр-аягында ара жолдо калган, баардык нерседен көңүлү калган адамдын образын жараткан. Ал түзгөн коммунист адам революциянын иштери, идеалы үчүн талбай күрөшкөн, бул иштер үчүн жоопкерчиликти аркалаган, бирок жыйынтыгында ишенген коому, берилген партиясы тарабынан моралдык да, руханий да жактан сокку алган трагедиялуу тагдырдагы адам болгон. Ушул эле учурда башка жазуучулардын кээ бирлери коммунисттик идеалдуу, шумдуктуудай образдарын түзүшкөнү жашыруун эмес.

Автор повести аркылуу кыргыз адабиятындагы жаңы тенденцияны жаратып, Танабай сыяктуу каарманы аркылуу инсандын образын жаратууну баштаган жана социалисттик реализм методунун доктринардык мүнөзүнүн баш тартып, жеке өз алдынча чыгармачылык изденүү доорун баштаган. «Жаныбарым, Гүлсары!» повести менен башталган мындай кырдаал «Ак кеме», «Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт» повестери менен тереңдеп отуруп, «Кылым карытаар бир күн» романында бийиктикке

чыккан, ал эми «Кыямат», «Кассандранын эн тамгасы» романдарында мындан да ачык айтууга өткөн, тагыраак айтканда, Айтматов улуттук адабиятта, дегеле совет адабиятында жеке эстетикалык позицияда чыгармачылыгын баштаган.

Маселен, «Ак кеме» повестинде турмуш чындыгын – «баары жакшы» деп чүмбөттөлгөн «идеологиянын» ичинде кандай «чындык» болуп жатканын сюжетинин «жашыруун линиясына» (подтекстине) катып коюп айтып бергиси келген. Жазуучу драманын да, трагедиянын да, жеке кайгы да «баары жакшы» делген Совет өлкөсүндө болуп жаткандыгын: «Трагедия – чындыктын объективдүү категориясы, аны этибар албоо, же тоготпой коюу жарабайт. Трагедия бул – аң-сезим, бакыт, чыгармачылык сыяктуу эле адам менен бирге болучу нерсе. Бул анын тиричилигинин, жашоосунун бир бөлүгү» (Айтматов Ч. Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат. – Ф., 1988. – 400 б.: 140-б.) – деп ачыкка чыгарган.

«Ак кеме» повести советтик бийликтин, социалисттик идеологиянын реалдуу жүзүн эң сонун ачып берген чыгарма болуу менен автордун социалисттик реализм методунан чыгып кеткендигинин далили. Өнүккөн социализм доорунун жакшы жактарын чагылдыруу доору сүрүп турганда Ч.Айтматовдун чектелүү схемадан, даяр алкактан чыгып кеткени, албетте терс кабыл алынып, коомдук келишпестикти чыгарары, мурунку методго жакпасы чындык эмеспи. Ошондуктан, ал мезгилде «Ак кеме» пафосун түшүнүшкөн эмес. Жазуучу өз убагында көтөрүп чыккан идея мезгил өтүп, пардаланган чындык ачылганда гана далилденди.

Ал эми «Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт» повестинде биринчи жолу саясаттын, коомдук идеологиянын кандайлыгын балыкчылардын турмушу, тумандын шарттуу образы аркылуу туюндурууга жетишкен. Кайсы сөзүндө, чыгармасында болбосун коюп келген ушул проблема, айтып келген улуттук нарк-насил, барк

албоочулуктун аркасында рухий сапат, инсандык касиеттин жоголушу, улуу муундун ыйык туткан ыймандык-адептик мурастары, билимдери акырындап, кийинки муундун көңүл бурбай кол шилтеген бейгам, шалакылыгынын натыйжасында унутулууга ык койгондугун кабарлаган повестинде замандын кыйынчылыгын, жеке инсандын трагедиясын жазган. Жазуучу баарын бириктирүү идеясы жайылтылган саясий система менен адамдардын күрөшүн, кармашуусун көрсөтүп, адамдын өлбөстүгү, түбөлүктүүлүгү, адамдын женилбестиги, кандай азап-кордукту көрсө да, аны жеңе алган күчтүүлүгүн, өлбөс-өчпөс түбөлүк жашоо маңызын көрсөтүүгө жетишкен. Автордун идея-максаты адамзат жашоосунун маани-маңызын, адам күчүн, адамды алсыратууга, өлтүрүүгө боло тургандыгын, бирок жеңүүгө, аз элди унутууга, өчүрүүгө, же болбосо биротоло жок кылууга, сындырууга болбостугун, мизин кайтаруучу күчтүн анын күчүнө тең келе албастыгын ачууга багытталган.

«Кылым карытаар бир күн» романын «дымуу» мезгили күчүндө турган кезинде жазгандыгына карабастан сталиндик репрессиянын маани-маңызын ачып берүү максатын койгон. Ал мезгилде репрессия темасын жазуунун өзү, ал турмак ал тууралуу сүйлөөнүн өзү коркунучтуу эле. Мына ушундай кыйын учурда совет доорунун чындыгын, Сталиндик репрессиянын чындыгын, коммунисттик партиянын жаман, жакшы жагын, дегеле реалдуу турмуштун көптөгөн көйгөйлөрүн, дегеле жалпы адамзаттык көйгөйлөрдү тартынбастан көтөрүп чыккан. Чыгармаларында мына ушундайча советтик чындыкты ар кандай жолдор менен чагылдырып, сыртынан караганда эч билинбеген көркөм табылгалар менен жазгандыгына карабастан партиянын талабы менен идеологиянын таасиринен бир топ азап чеккен. Мына кечээ жакында эле (80-жылдар) «Кылым карытаар бир күн» романы жарыкка чыкпай калуу коркунучуна кабылган. Бул чындыкты өз оозунан уксак: «Республикада бир кызматкер бар

эле. Чыгармаларды «идеологиясы начар» деп баса калчу. Анын сыңарындай менин чыгармаларым да дээрлик бардыгы ошол кезде цензуранын катуу көзөмөлүндө турду. Айталык «Кылым карытаар бир күн» чыгармада КГБ катуу киришип, токтотуп койгон. Мен өзүм генералдар менен главлиттин чиновниктерине нечен жолу барып түшүндүрүп жатып, акыры С.Наровчатовдун катуу тобокели менен чыккан. Бирок бир топ жерин алып салышыптыр» (Айтматов Ч. Эркин сүрөткер гана нагыз турмуштук чыгарма жарата алат // Кыргыз туусу, 1992-жыл, 10-декабрь). Романга жасалган мамиленин мындай болушу автордун советтик тоталитардык система учурундагы карапайым адамдардын жашоо көйгөйлөрүн, драмалуу, трагедиялуу тагдырларын ачык көрсөткөндүгүндө болгон.

Мына ушул сыяктуу ал эч качан социализм багытынын талаптарын ишке ашырууну, метод талап кылган каармандарды түзүүнү, шандуу турмушту шандуу сүрөттөөнү максат койгон эмес. Бүтүндөй совет адабияты эмгектенип жаткан «социалисттик реализм» багытынын талаптарын аткарбастан, багыт талап кылган каармандарды түзбөстөн, советтик идеологиянын, социализмдин талабына таптакыр туура келбеген повесть, романдарды жазган. Мына ушундай жол менен социалисттик реализм методун ачык түрдө четке какпастан, бирок методдун талаптарынан чеберчилик менен сыртка чыгып кеткен. Кайсы чыгармасын албайлы замандын кыйынчылыгы, тарыхтын илмекайыптыгы, инсандын жеке трагедиясын жазган, экинчиден, чыгарма жазуудагы жазуучунун башкы, негизги милдетин эч качан унуткан эмес. Дал ушундай ыкмасы менен башкаларга окшобогон жеке жолун баштаган. Бир жагынан, советтик идеологиянын толук үстөмдүгү бийлик кылып турганда андан баш тартып, өз алдынча кете албайт эле, ошондуктан чыгармасынын негизги өзөгүн, борбордук идеясын сактап калыш үчүн аны менен «тил табышканга» аргасыз болсо,

экинчи жагынан, ар бир чыгармасында жекече көз карашын, эстетикалык табитиндеги ойлорун билгизбей, подтекст аркылуу айтып жүрүп отурган.

Бийликтин системасы канчалык катуу болсо да, тоталитардык систематалапкылган ар кыл режим, установка, көрсөтмөлөргө туруштук берип, чыгармачылык репрессивдик катаал тагдырды өткөрүү менен бирге бийликтин күчтүү цензордук режим, методдоруна, тыюуларына баш ийбей туруп, коомдун ошол чектелүү алкагында эле кала бербестен, ар кандай коддор, символдор – метафоралуу, аллегориялуу келген ар кыл поэтикалык ыкмалар менен кыйыр түрүндө да, тике түрүндө да расмий режимге каршы турган чыгармаларды жазуу менен бирге аркасынан жазуучулардын бүтүндөй бир муунун ээрчитип, улуттук адабиятыбыздын келечегине жол салган.

Жыйынтыктап айтканда, Чыңгыз Айтматов социалисттик реализм методунда өнүккөн советтик идеологиянын алкагында турган адабияттын өкүлү болуп туруп анын терс жактарын, адам жана коом мамилесин, бийликтин калкка жасалган мамилесин, улуттар арасындагы өйдө-ылдыйлык сыяктуу курч проблемаларды көтөрүп чыккан.

Социалисттик реализм методунун темирдей тартибинен мына ушундайча чыгып кеткен, бирок ал мезгилдин адабий сынында (ал турмак азыр деле) жазуучу кандай чыгарма жазбасын жана кандай гана мүнөздө жазбасын ушул гана методдун туундусу, бир гана социалисттик реализмдин жетишкендиги катары атап, совет коомунун адамга жасаган мамилесинин драмасын, адамдын трагедиясын көрсөтсө деле социалисттик реализм методундагы чыгарма деп санай беришкен жана Айтматов социалисттик реализм методунун так өкүлү, андан эч качан чыгып кеткен эмес деген көз караштар өмүр сүрүп келүүдө.

Адабияттар

1. *Асаналиев К.* Чыңгыз Айтматов: кечээ жана бүгүн. – Б., 1995. 110-б.
2. *Айтматов Ч.* Эркин сүрөткер гана нагыз турмуштук чыгарма жарата алат // Кыргыз туусу, 1992-жыл, 10-декабрь.
3. *Айтматов Ч.* В соавторстве с землей и водой. – Ф.: Кыргызстан, 1978. 100 с.
4. *Айтматов Ч.* Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат. – Ф., 1988. – 140-б.

УДК 903,15+172.15

*Аишур уулу Байырбек,
окутуучу,*

Жалал-Абад мамлекеттик университети

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ МЕКЕНЧИЛДИК ТЕМАСЫ

Аннотация: Илимий макалада мекенчилдик темасы ааламдын жазуучусу Ч. Айтматовдун чыгармаларынын мисалында илимий анализге алынды. Макалада жазуучунун көтөргөн проблемаларынын актуалдуулугу, чыгармалардагы мекенчилдик идеялары, Ч. Айтматовдун дүйнөлүк талантынын деңгээли чагылдырылат.

Негизги сөздөр: мекен, мекенчилдик, коом, адам, эл, этнос, жаран, милдет, абийир, арнамыс.

ТЕМА ПАТРИОТИЗМА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА

Аннотация: В статье проведен научный анализ на тему патриотизма на примере произведениях писателя мирового уровня Чингиза Айтматова. Показан уровень мирового таланта Чингиза Айтматова, актуальность поднятых им проблем и патриотических идей в произведениях. Был сделан историко-философский анализ философии языка в произведении Ч. Айтматова. А также в статье дан философский анализ структуры языка. Значит исследование феномена языка является актуальным вопросом нашего времени.

Ключевые слова: Родина, патриотизм, общество, человек, народ, этнос, гражданин, долг, совесть, честь.

THE THEME PATRIOTISM IN THE WORK OF CHINGIZ AITMATOV

Abstract: It was made historical and philosophical analysis of the philosophy of language in the work of Chingiz Aitmatov. The article also provides a philosophical analysis of the structure of the language. Hence, the study of the phenomenon of language is a pressing issue of our time.

Key words: motherland, patriotism, society, people, ethnic group, citizen, duty, conscience, honor.

Заманыбыздын залкар жазуучусу Чыңгыз Айтматов өзүнүн жашап өткөн өмүрүндө патриотизмге, гуманизмге, сабырдуулукка жана оптимизмге жык толгон чыгармаларды жараткандыгы жалпыга белгилүү. Анын чыгармалары көптөгөн мамлекеттерде 180ден ашуун тилге которулуп, дүйнө элине тараган. Азыркы күндө анын чыгармаларын дүйнө эли окуйт. Демек, ушунун өзү жазуучу көтөргөн проблемалардын актуалдуулугунан, дүйнөлүк талантынын денгээлинен кабар берет. Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгына мүнөздүү өзгөчөлүк фольклор, терең философиялык ой толгоолор, адам жана анын тегерегиндеги нравалык-этикалык, сабырдуулук жана мекенчилдик проблемалары. Анын чыгармалары кыргыз элинин жашоо жолу, таянаар таянычы. Анткени, салттык баалуулуктарды сактап калууда адабияттын ролу өтө жогору экендиги тууралуу бир катар окумуштуулар айтып келишет [1. 145]. Гомер грек адабиятына кандай салым кошсо, Чыңгыз Айтматов да дүйнөлүк адабиятка ошондой чоң салым кошо алды деген пикирлер менен да ынанууга болот. Ошондуктан, анын чыгармаларын адабий багытта гана эмес, философиялык өнүтүү да изилдөө мезгилдин зарыл талабы болууда. Анткени, анын ар бир чыгармасы терең ой толгоолор, аалам, адам, жаратылыш, мекенчилдик, тил проблемалары менен коштолгон. Жазуучунун алгачкы чыгармасы болгон «Асма көпүрөдө» Нурбек менен Асиянын махабаты жана мекенге болгон сүйүүсү баяндалат. Ал эми «Бетме-бет» повести – трагедиялык, ошондой эле Мекен темасына сүнгүп кирген чындык. «Бетме-беттин» өзөгүн мекенчилдик темасы түзөт. Мында Ысмайыл мекенчилдикти туу тутпаган адамдын символу, ал өзүнүн жеке керт башын Мекен түшүнүгүнөн жогору койгон жана мекен алдындагы милдетти так аткарбай, сабырсыздык кылган. Мындан ар түрдүү ой толгоо келип чыгат.

Ким мекенчил?.. Ким мекенчил эмес?.. Кимдин аракети туура?..

Бул суроолорго окурман өзү жооп табат. Бул кандайдыр бир деңгээлде муундун тагдыры. Сейдени кыргыз элинин үй-бүлөсүн, мекенин урматтаган айымы катары карасак болот. Жалпы адамдык милдет жубайлык милдеттен жогору тургандыгы чыгарманын андан ары өнүгүшүнөн белгилүү.

«Жамила» повестинде – Жамиланын образы көнүмүш жашоого баш ийүү болсо, кийинчерээк адамзатка таандык бийик сезимдердин ойгонуусу сүйүүгө-бакытка алып келген көрүнүш катары карасак, Даниярдын образы чыныгы мекенге кызмат кылган жигиттин элесин берет. «Саманчынын жолу» чыгармасы легенда формасында берилип, кенен ааламдагы саманчынын жолу максималдуу көп пландуу түрдө сүрөттөлүп: анын символу – тынчтык, Толгонай энеге дыйкандардын эмгек менен нан табуу жолун көрсөтүү, жол, ошондой эле согуштун бүтүшүн самаган мекенчил эненин образы. Ошондой эле Жер эне (кенен аалам) баардык адамзатка таандык, кең, адилеттүү жана кең пейил. Ал эми Толгонай – сабырдуу, адилеттүү, тайманбаган каарман, толеранттуулуктун символу. Субанкул, Касым, Майсалбек, Жайнактар ошол мезгилдин ыргагы менен кошо жашаган мекендин уулдары.

Ал эми «Дениз бойлой жорткон Аладөбөт» чыгармасында бир гана жашоо үчүн күрөш эмес, дүйнө, ааламды түшүнүүчүлүк, жаратылыш күчүнө болгон баш ийүүчүлүк жана күрөш, ошону менен бирге эле жаш муунду сактап калуу аракети башка сөз менен айтканда акылмандык. Ошондой эле өз мекенинин, жеринин ыйыктыгы, космикалык мейкиндик, аалам, жашоо-бул табышмактуу татаал көрүнүш, адамдык жоопкерчилик, кайык – өмүр символу, туман-кыйынчылык, ал эми баланын тирүү калуусу келечек муундун улануу символу, келечек, үмүт. Мында эгер жаш муун корголбосо, цивилизация андан ары өнүгө албайт деген чоң идея жатат.

Ошондой эле «Кылым карытар бир күн» чыгармасында элдин рухий жана жашоо жолу каармандардын тагдыры аркы-

луу реалдуу сүрөттөлөт. Мисалы, Эдигей жана анын досу Казангап аркылуу кыргыз элинин мекенчилдигин жана толеранттуулугун көрсөткөн. Жазуучунун чыгармачылыгындагы мекенчилдик, толеранттуулук, рухий нравалык проблематика-өткөн жана келечек муундардын алдындагы моралдык жоопкерчилик, интернационализм, патриотизм, өз мекенине болгон сүйүү, жалпынын жыргалчылыгы үчүн эмгектенүү башкача айтканда бийик нравалык сезимдер аркылуу чагылдырылган. Жазуучунун чыгармачылыгындагы негизги аракет өткөндү анализдей жана келечекти көрө билүү. Анын чыгармаларынын негизги өзөгүн жогорку баалуулук катары саналган адам, жашоо маңызы, нравалык проблемалар түзөт. Мекенчилдик темасын толуктап турган өзөктүү уңгу Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларында жаныбарлар дүйнөсү да адамзат жашоосу менен тыгыз байланышта жандуу жаратылыш образында сүрөттөлөт. Мисалы, «Гүлсарат» жана «Кыяматта» жаныбарлар негизги каарман ролунда болуп, жаныбар дүйнөсүнүн көзү менен көчмөн цивилизация концепциясы жатат. Танабайсыз Гүлсарыны, Эдигейсиз Карнарды сүрөттөөгө болбойт. Анткени алар адамзаттын жандуу жаратылыш менен байланыш символу. Ч.Айтматовдун жаныбарлар дүйнөсүн чагылдырган чыгармаларынын бири «Кыяматтагы» Ташчайнар менен Акбара. Автордун көркөм логикасы болуп: жандуу жандык бул ааламга жашоо үчүн келет, жашоо үчүн күрөшөт жана тукум калтырат. Акбара менен Ташчайнар – ушул улуу мыйзамдын символдору. Демек, жазуучунун чыгармаларында адам жана жаратылыш бири-бири менен байланышта, бири-биринен көз каранды. Ч.Айтматов өзүнүн келечекти рационалдуу андай билүүсү, көрөгөчтүгү менен айырмаланды. Ал өз сөзүндө: «Илимий-техникалык революция

менен өндүрүштүн тез өнүгүүсү адамзаттын рухий жан дүйнөсүнүн өнүгүшүнөн кабар бербейт, бирок биз сулуулук, жакшылык, сабырдуулук, адилеттик критерийлерин жогорку деңгээлде сиңирсек жамандык жана карангылык, түркөйлүк өз ордун бизге бошотот. Ал үчүн адам рухий күчтүү, өзүнүн жашоо принциптерине туруктуу, эң негизгиси адам акыл-эсти, жакшылыкты, тынчтыкты, гумандуулукту, адилеттүүлүктү, сабырдуулукту алып жүрүүсү зарыл» – деген.

Чыңгыз Айтматов көп кырдуу жашоонун адиси катары өз чыгармаларын жараткан, реалдуу жашоодон четтеген эмес, тескерисинче акыркы романдар аалам бийиктигине чейин жогорулаган. Негизги жашоо өзөгү – адам качан гана жогорку моралдык жана нравалык принциптеринин негизинде өз жашоосун кура алса, ал эми техникалык прогресс менен нравалык мамиле шайкеш келбесе, адамзат цивилизациясы ийгиликтүү өнүгө албайт. Анын окурмандарга калтырган белеги – жакшылык, нравалуулук, толеранттуулук, жалпы адамдыкулуу касиеттер, бабаларыбыз калтырган маданий баалуулуктарын сактоо, асыроо менен учурдагы ааламдашуу цивилизациясынын проблемаларына даяр болуп, туруштук берүү, ошондой эле артта калып калбоо [2.25–50]. Кыйынчылыктарга карабастан адам болуп калуунун өзү мекенчилдик. Залкар жазуучунун пикирине ылайык «Адам үчүн күндө адам болуу баарынан кыйын».

Адабияттар

1. Сааданбеков Ж. Философия Ч.Айтматова. – Б., 2013. – 145-б.
2. Айтматов Ч. Биз дүйнөнү жаныртабыз, дүйнө бизди жаңыртат. – Ф. «Кыргызстан», 1988. – 29, 30, 31-бб.

УДК 81.0

*Бакирова Гүлжан Коккозовна,
фил. илим. канд., доцент,
Жалал-Абад мамлекеттик университети*

ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ ТЕРГӨӨ СӨЗДӨРҮ

Аннотация. Макалада жазуучу Ч.Айтматовдун берген маектериндеги, сөздөрүндөгү тилдин, сөз кадырынын, элдик каада-салттын азыркы учурдагы коомдук-социалдык, экономикалык, маданий турмуштагы орду, «Айыл академиясынан» алган сабактары жөнүндөгү ой-пикирлери берилет. Жазуучунун көркөм чыгармачылыгындагы лингвистикалык табылгаларынын бири катары чыгармаларынын көркөмдүүлүгү, образдуулугу үчүн, айтылып жаткан ойду нукура элестүү берүүдө лексикалык каражаттардын ичинен тергөө сөздөрүн пайдалануудагы чеберчилиги белгиленет. Кыргыз тилиндеги тергөө сөздөрүнүн, тергеме атоолордун публицистикалык жана лингвистикалык эмгектердеги табиятына саресеп салынат. Ч.Айтматовдун элдик философияга сугарылган чыгармаларынын мазмунунун терең, идеясынын курч, нукура элдик мүнөздө болушунда, өз кейипкерлерине мүнөз түзүүдө жана алардын тилине маани берүүдө эл арасында сакталып келе жаткан тергөө салтына байланышкан сөздөрдүн, тергеме атоолордун орду чыгармаларынан жыйналып алынган мисалдардын негизинде кеңири талдоого алынат.

Негизги сөздөр: тил, сөз, чыгарманын тили, тергөө сөздөрү, тергеме атоолор, сөз кадыры, куйма кулак, каада-салт, этнографиялык, мифологиялык түшүнүктөр, жугумсуз сөз, сыйлоо-урматтоо, өзгөчө белгилөө, тыюу салуу, табунун социалдык, гносеологиялык, психологиялык тамырлары, элдик философия, айыл академиясы, үй-бүлөлүк мамиле, бурмалап айтуу, кесибин баяндоо, манкурт, кара кагаз.

ТАБУ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА

Аннотация. В статье рассматриваются ценность слова, место и значение народной традиции в современной общественно-социальной, экономической, культурной жизни общества, мысли и мнения о приобретенных уроках в «сельской Академии». На ряду лингвистических находок в художественном творчестве писателя отмечается мастерство в применении иноязычных слов в передаче образной мысли через специальные изобразительные художественные средства. Особое внимание обращается природе носительных слов и оборотов в лингвистических и публицистических трудах. Основательному анализу подвергаются раскрытия идейного содержания произведений Ч. Айтматова.

Ключевые слова: язык, слово, язык произведения, табу, ценность слова, обычаи и традиции, этнографические, мифологические понятия, уважение, особо отметить, запретить; социальные, гносеологические, психологические корни табу, народная философия, сельская Академия, семейное отношение, искажение, рассказ о профессии, манкурт, похоронное письмо.

TABOO IN THE WORKS OF CHINGIZ AITMATOV

Abstract: This article is about the opinion of Chyngyz Aitmatov in his conversations about the role of the words in language, the dignity of the word, national traditions in modern public-social, economic, and cultural life and there were given the opinions about the study in «Academy of the village». One of the linguistic foundations in the writer's works is about the peculiarities of using taboo from lexical devices in giving the opinions in original way. The attention was given to the publicity and linguistic way of using taboo in Kyrgyz language. There were given examples of the sentences where Chyngyz Aitmatov uses taboo and taboo words in the tradition of Kyrgyz people's life in order to give the deep meaning, the sharp of the idea, original characteristic of the nation and to characterize his heroes in his national philosophical works.

Key words: language, word, the language of the work, taboo, taboo words, the dignity of the word, kuima kulak (person who listens carefully), tradition, ethnographical and mythological conceptions, meaningless words, respect, especially mark, forbid, sociological, gnoceological, phycological root of taboo, national philosophy, the academy of the village, the relation in the family, transferred words, describe the profession, mankurt, kara kagaz (the information about smb's death).

Залкар жазуучу Ч.Айтматов дүйнө элине көөнөрбөс чыгармаларын тартуулоо менен бирге, патриот, коомдук ишмер катары кыргыз элинин турмушунда улуттун келечегин аныктаган, олуттуу саясий-социалдык мааниге ээ болгон тил маселелерине өзгөчө мамиле жасаган. Жазуучу өз алдына «сөздүн күчүнө ишенбесем, мен неге жазам?» деген суроону коюп, сөздүн кенчине, өзүнө дүйнөнүн тагдырын камтыган, адамзаттын көкүрөгүндө сакталып, көркөм өнөрдүн табиятына биротоло сиңип калган күчүнө ишенүү менен өлбөс-өчпөс чыгармаларын жараткан.

Казак элинин таланттуу акыны Мухтар Шаханов менен болгон ой бөлүшүү, эң-эркин сырдашуу бактысынан жаралган «Аскада калган аңчынын ыйы» чыгармасына [7:5] киришүү иретинде жазган «Сырдашуу баракчасы» деген пикиринде: «Сөздү да сезим сыңары аздектеп урунбасаң, дегеле, аны күнү-түнү тынымсыз, эсепсиз агып жаткан суудай көрүп, иргеп тандабай, калчап толгонбой, сөздү сүйлөйт деген ушул экен деп, туш келди айта берсең кадырын, беделиң түшөт. Сөзү жугумсуз адамдын өзү да барксыз боло тургандыгын турмуш тастыктап келе жатат» деген сөздөрү – жазуучунун сөздү аздектеген өзгөчө мамилесинин, тилге болгон сүйүүсүн дилине терең сиңиргендигинин белгиси. Ошол маегинде:

«Бала кезимде айлыбыздагы бир сыйлуу карыя «Сүйлөшө турган киши да калбай баратат», – деп, кейип-кепчиге, көчөгө чыксаң толуп жүргөн эле киши, аксакалдын мынчалык жалгызсыраганы эмнеси деп таң калар элем. Кийин ойлосоң, ал карыя өзү менен теңолтуруп ой бөлүшкөн, сөз кадырын өз кадырындай баалаган, терең акылдуу, куйма кулактүүлүрдү эңсеген экен», – дейт. Демек, жазуучунун чыгармаларынын көөнөрбөстүгү, биринчиден, бүтүндөй адамзат коомуна мүнөздүү болгон олуттуу проблемаларды көтөргөндүгү болсо, экинчи жагынан, ошол максатта тил байлыгын, тилдин мүмкүнчүлүктөрүн өтө ийкемдүү пайдалана билгендигинде.

Бул макалада сөз кадырын терең баалоо менен, ар бир адамдын дилине уялаган ойду камтыган залкар жазуучунун чыгармаларынын тилине көңүл буруп, колдонулган лексикалык бирдиктердин ичинен тергөө сөздөрүн пайдалануу чеберчилиги жөнүндө сөз кылмакчыбыз.

Агартуучу, журналист жана этнограф А.Акматалиевдин сөзү менен айтканда, тергөө – бул ата-бабалардан берки адепти, ыйманды тутуу салтынын бир асыл түрү. Мында улууларды урматтоо, кичүүлөрдү ызаттоо наркы, салты сакталган. Бул – биринчиден, ызаттоо, өз абийирин өзү сактоо. Мунун артында жылуу сезимдер, сыймыктануу жагдайлары бар» [8:38–39].

Б.Касымалиев да А.Акматалиевдин пикирин мисалга алуу менен: «Илгертеден эле үйдөгү эр-бүлөлөрдүн таасири, эзелтен келе жаткан эркектик касиеттери аркылуу аял кишилер тууган-уруктарды бир ооздо, бир пикирде болушуп, аттарын тергешип, абийирдин жалпы жазмышын сакташкан. Аттарды тергеп айтууда аял кишилер ошол адамга жеке мүнөздүү болгон сапатын, сырткы кебетелерин чукуп таап, ошол талуу жерине ылайык ат таап койгон», – десе [13:31], К.Акматов заман өзгөргөн сайын жаштарда мындай касиет жоголуп бара жаткансып, учурда айрым келиндер уяттуу адамдардын так маңдайына отуруп алып, анын атын да, атасынын атын да так айтышарын, жашы да, жолу да улуу кайын-журттарын тергебей атынан айтуу кыргыз элинин илгертен келе жаткан салтын чангандыкка барабар экендигин белгилейт [9:46–48].

Байыртадан бери эле дүйнө жүзүндөгү бардык элде айрым нерселердин аттарын атоого тыюу салынып келген. Ошондуктан тергелип айтыла турган сөздөр тилдин өзүнчө лексикалык катмары катары бардык тилдерде кездешет. Мындай кубулуш тил илиминде *табу* деп аталып, ал полинезий тилиндеги *та* – «*белгилөө*», *ри* – «*бүткүл*», «*бүт бардыгы*» деген сөзүнөн алынган. Табунун этнографиялык түшүнүктөр менен тыгыз байланышы болуп, ал тилге таасирин тийгизгендиктен, дүйнө жүзүндөгү ар кандай тилдерде табунун (тергөөнүн) айрым белгилери алиге чейин сакталып келе жатат. Тилчи Э.Абдулдаевдин пикиринде [1:175] тергеп айтуунун бир себеби байыркы адамдардын кандайдыр бир сыйкырдуу күчтүн таасири катары түшүнгөн табигый кубулуштардын, жаратылыштын жашыруун сырларынын натыйжасында ар кандай тескери ишенимдердин, мифтик түшүнүктөрдүн пайда болгондугунан болсо, экинчи жагынан, этнографиялык түшүнүктөр менен тыгыз байланышта болгон. Ал эми тилчи Ж.Мукамбаев *табу* деген терминге «*озгочо белгилөө*», «*тергөө*», «*оз атын айтпай жашыруу*», «*оз атын айтууга тыюу салынган*» деген түшүндүрмөлөрдү берип,

табу же *тергеме* деп аталган сөздөрдүн тобу тилдин байыркы өнүгүшүнөн калган көрүнүш экендигин белгилейт» [10:149–150].

Кыргыз тилинин грамматикасында: «Тергеме сөздөр, айрыкча, адамдарды тергөө көрүнүшү азыркы социалдык турмушка ылайык келбеген факт катары катуу сынга алынууда. Чындыгында, адамдардын өз аттары турганда аларды тергеп, кынтык тапкан сөздөрдү колдонуу зарылчылыгы жок» [11:26] деген пикир да орун алган. Ал эми тилчи К.Дыйканов кыргыз элинде улууну урматтоо, кичүүнү кадырлоо мамилесинен ат тергөө пайда болгондугун айтып: «Тергеле турган сөздү башка бир синонимдери менен алмаштыруу табу деп аталат. Биз аны тергеме сөз дейбиз. Тергеме сөздүн семантикасы негизги сөзгө синоним болот» [12:96] десе, тилчи Ж.Мамытов [14:178] тергөөнүн натыйжасында индивидуалдык мүнөздөгү синонимдердин жаралгандыгын белгилейт. Демек, мындай пикирлер тергөө сөздөрүнүн байыркылыгын жана этнографиялык, этнолингвистикалык көрүнүш катары илимдин ар түрдүү тармактарынан өз ордун тапкандыгын далилдейт.

Эл арасында сакталып келе жаткан мына ушул улуу салтка байланышкан тергөө сөздөргө, тергеме атоолорго жазуучу Чынгыз Айтматовдун мазмуну терең, идеясы курч, нукура элдик философияга сугарылган чыгармаларынан кеңири орун берилген. Ал чыгармаларынын көркөмдүүлүгү, образдуулугу үчүн элдин нукура жашоосун, каада-салтын элестүү берүүдө лексикалык каражаттардын ичинен тергеме сөздөрдү да өзгөчө пайдалана билген.

Жазуучунун акын М.Шаханов менен болгон жогорудагы маегинде [7:14] М.Шахановдун: «Ооба, айыл негизинен, жазылбаган мыйзамдар менен өмүр сүрөт. Маселен, келиндерди алалы. Келе жаткан карыяны көрсө, алдынан кыя өтпөй, ийилип жүгүнүп өтөт. Абысындары менен кайнага, кайнилеринин атын атабай, тергеп жүрүүнүн өзүндө кандай ыймандуулук жатат?» деген суроосуна Ч.Айтматов: «Биздин айылда да келиндер кайнагалары менен кайнилерине

ылайыктап, ар түркүн ат коюп алыша турган. Кээде кесибине карап «жылкычы кайнага», бою укуруктай узун болсо, аны тескерисинче, «кичине ата» дешер эле. Демек, айылдагы ар бир адамдын өзүнүн кадыр-баркына жараша мартабасы болот. Бул «Айыл академиясы» дегенден чыгып жатыры, мунун өзү байыркы көчмөндөрдүн маданиятынын өзөгүн түзгөн», – деп жооп узаткан. Демек, «Айыл академиясынан» мыкты сабак алган жазуучу ата-бабалардан келе жаткан тергөө салтына өзгөчө маани берген.

Маселен, үй-бүлөлүк мамиледе бири-бирине сый-урмат көрсөтүп, аяр, сылык мамиле жасаган аялы күйөөсүнүн, күйөөсү аялынын атын так айтпастан, бири-бирине «байбиче», «абышка», «баланын атасы» деп кайрылган. Бул көрүнүштү жазуучу «Бетме-бет» повестинде [2:124] Байдалынын Тотойго: «Ээ *байбиче*, ачуунду кой, бакандай үч уул төрөп бердин, андан башка мага байлык-дөөлөттүн кереги эмне?», «Кыямат» романында Гүлүмкандын Бостонго «Кой, *баланын атасы*, айланайын, тамашанды кой. Мени тимеле баладай көрөсүң да! – деп, Гүлүмкан мыйыгынан күлдү» деген сыяктуу эпизоддордо [6:302] берген. Ал эми Зарипа жолдошу Абуталиптин атын толук айтпастан, «Абу» деп кайрылат: «*Абуга* тиерде ата-эне, агаларымдын тили албай койбодумбу» [5:129]. Мындай атоо Эдигейдин кебинен да учурап, каармандардын Абуталипке болгон сый-урматын чагылдырат: «Э, *Абу*, эл орунга отургандан кийин деле, өтүп жатып көрүп калам, терезендин түбүндө отурасың. Бирдеме жазып атырысыңбы же өтүк ултарып отурасыңбы? Маңдайыңда чырак жанат, – деди Эдигей» [5:174].

Өз адабин бийик туткан аялзаты өмүрлүк жолдошунун тууган-уруктарынын атын айтпастан тергеп, адептүүлүгүн көрсөтүп келишери белгилүү. Алар өз ата-энесинин намысын сакташып, барган жеринде өз жүзүн, алган тарбиясын көрсөтүшүп, кыял-жоругу менен элге жагат. Тергеп айтууда ошол аттардын жаралышына негиз болгон

сөздөрдү таап, бурмалап башкача айтышат. Бул салт жазуучунун чыгармаларында Жамийланын Сейитти, Алимандын Жайнакты «кичине бала» деп тергеген учурлары аркылуу берилет: «Алардын келини Жамийла мени *кичине бала* деп инисиндей эркелетет» [2:194], «Ии, *кичине бала*, кызыксың да анан! – деп, адатынча мени бооруна кысып, маңдайымдан өбөт» [2:200], «Мага берчи муну, *кичине бала!* – деди ал акырын гана. Мен эстеликке сактап коёюн [2:244]. Анда Алиман жеңеси шыңкылдап күлөт: «Ой, *кичине бала*, туула элек балага ат койгонсубай, жайдак эле жерге көчөнүн атын издеп убара болгончо, элден мурун аял алсаңчы [3:135]. Мен кете берейин, эне. Атама айтып коюңуз. Берки *кичине бала* кайда жүрөт болду экен [3:140]. Ошол эле учурда «Жүр кеттик, *кайним!*» – деп тигилерди ого бетер кызыктырат [2:200] деген эпизоддо «кайни» деген сөз да тергөө катары колдонулат.

Ал эми «*Кокуй, апамдын баласы*, өлдүм эле өлдүм, жыгылдым, кокуй!» – дешсе, беркилери талааны жанырта күлүшөт» [3:130] деген мисалда кимдир бирөөнүн атын айтуудан ийменүү «*апамдын баласы*» деген тергөө менен берилет. Чыгармаларда бул сөз каармандардын күтүүсүз учурда чочуу, коркуу сезимдерин билдирүүдө колдонулган: «Алиман Толгонайга «Эне!» – деп бакырганда жылан чаккан экен деп: «*Кокуй, апамдын баласы*, эмне болду? – деп жанына жетип барат» [3:136], «*Энемдин баласы! Энемдин баласы!* – деди да, ал кыстатып шыбыраган үн менен, анан чыдай албай кетип, «Ысмайыл» деп өз атынан айтып, кубанганынан балактап ыйлап жиберди» [2:111].

Элибизде жаш наристелерди кандайдыр бир жаманчылыкка ыраа көрбөй аярлоо же эркелетүү максатында «жаман» деген сөз менен тергеме мисал айтылат. Мына ушул көрүнүш да жазуучунун чыгармаларында көз жаздымда калган эмес: «Мырзакул сельсовет Сейдеге ээр үстүнөн дубалдан артыла берип, дабыштап коёт: «Сейде, жаман уул чоңоюп жатабы?» [2:126]», «Ой,

алдагы жаман кантет, жеңе ушунуку беле!» – деп жигиттер күлгөндө, көзүмө жаш имериле түшөт окшойт» [2:200].

Кепте туугандык байланышты билдирген «жеңе» деген сөз кайни, кайын синдилери тарабынан айтылып, жеңелерин атынан айтпайт. Бул салт боюнча жазуучунун каармандары Сейит Жамийланы, Жайнак Алиманды «жеңе» дешет: «Э, жеңе, эсиң ооп калган го! Алың ушул экен, катты окуй албай, элге күлкү болдун», – деп, Алиман Касымдан келген катты колдору калтырап окуй албай койгондо Жайнак тамашага салат [3:159]. «*Жеңем* экөөбүздүн бул ойлобой кылган кылмышыбызга ушунчалык уялып, эсим чыкканынан денем өлүп, калчылдап кеттим» [2:219].

Элдик тергөөлөрдө «мергенчи акем», «капканчы акем», «бүркүтчү акем», «ырчы уул», «тегирменчи уул», «депутат кайним» сыяктуу атоолор айтылып, тергелип жаткан адамдын кесибин баяндоо да кошо берилет. Тергөөнүн бул салты да жазуучунун чыгармаларында кеңири орун берилген. Маселен, «Бетме-бет» повестинде Тотой Курманды «почточу аке» деп тергейт: «Айи, *почточу аке*, бизге кат барбы?» [2:119], «Саманчынын жолу» повестинде Майсалбекти Алиман «мугалим бала» деп тергейт: «Биздин *мугалим бала* окшогон сулуу жигит турбайбы, эне?», «Ме, эне, *мугалим бала* таштап кетти», – деди ал аскер тумакты колума карматып» [3:157], ал эми Толгонайды ошондогу жаштар *бригадир ана* дешет [3:197], «Кайрылып куштар келгенче» аңгемесинде Сеңирбай керегечини аялы Кертолгоо абышкасынын кесиби боюнча «уста» деп атайт: «*Устанын* тамырын кармап көрсөм анча эмес», – деп келатты Кертолгоо зайып», «Кантип калдың, *уста?* – деди аялы көзүнүн кыры менен эрин саксына карап» [5:497–498], «Кыямат» романында Авдий окуган шаарчадагы патриархиянын координатору Дмитрийдн семинария чөйрөсүндө *координатор-Ата* деп аташчу [6:99], «Бахiana» чыгармасында чиркөө ээси Игкменья Митродора «бүбүй эне» деп тергелет: «Ооба, *бүбүй эне*, ысымым

– Бахiana, фамилиям – Матенова» [5:519], «Ак кеме» повестинде «Момун бугуларды ыйык санап: «Оо, кайып болгон *олуя эне*, тукум жерибеген касиеттүү *Умай эне!* – деп, кубанганынан буту жерге тийбей аптыга сүйлөп баратты» [4:88] деп берилген.

Жазуучунун көркөм чыгармачылыгындагы лингвистикалык табылгаларынын бири катары образ түзүүдөгү жаңы тергеме атоолорду иштеп чыгуу чеберчилигин белгилесек болот. Маселен, акыл-эстен ажыраган, өзү ким, эл-жерин кайда, ысымы ким, ата-энеси ким, кайда, качан чоңойгон – эчтеме эсинде калбаган бир сөлөкөттү «*маңкурт*» деген ат менен берип [5:137], дүйнө жүзүндөгү акыл-эссиз сөлөкөттүн жаңы тибин жаратты. Ал эми «Кылым карытар бир күн» чыгармасында билмисиз, кайрымсыз, адилетсиз тергөөчү Таңсыкбаевдин өз аты аталбастан, «ителги көз» деген тергеме аркылуу анын терс образы түзүлгөн: «Түшүнүктүүбү? – деди *ителги көз*», «*Ителги көз* анын жообун кулагынын сыртынан кетирди», «*Ителги көз* жеп ийчүдөй акыраа карады» [5:199–202].

Жазуучунун чыгармаларында жогорудагыдай ат тергөөлөрдөн башка да кыйытма, тергеме атоолор ийкемдүү колдонулган. Маселен, жаштар арасында экөөнүн ысымдарынын арасына кошуу белгисинин коюлуп жазылышы – бул эки жаштын ортосундагы «сүйүү» түшүнүгүн билдирген тамашалуу көрүнүш. Мына ушул турмуш көрүнүшү Ч.Айтматовдун «Эрте келген турналар» повестинде эки жаштын ортосундагы жылуу мамиленин «*Султанмурат + Мырзагүл*», беш окуучудан түзүлгөн жаштар бригадасынын «*Аксай десанттары*» деп аталышы тергеме атоолордун иштелип чыгышы катары белгилөөгө болот: «Баарынан да береги чунак кыздар саал эле болсо: «*Султанмурат + Мырзагүл*» эки ашык» деп кагаз жазып, партадан партага таратат» [4:196], *S g M* – Султанмурат жана Мырзагүл дегени го! [4:245], «Беш бала, жыйырма ат «*Аксай десанттары*» деп, Тыналиев ушуну айткан» [4:202].

Ал эми согуш учурунда эл арасында үрөй учурган жаман кабардын белгисинин «*кара кагаз*», кайын-журтун башпаанек кылган эркектерге карата айтылып келе жаткан «*күч күйөө*» деген атоолор да жазуучунун чыгармаларындагы тиешелүү түшүнүктөрдү өз атынан эмес, кыйытып айтуу максатында колдонулган тергемелерге далил болот: «Тотой жакында эле *кара кагаз* алып, күйөөсүнөн айрылып, бетин тытып аза күткөн» [2:134], «Балалыгым» аңгемесинде: «Суук кабар жазылган каргашалуу *кара кагазды* тапшыруу ишин да мага Кабылбек аке буюрган» [6:452], «Делбирим» повестинде эл Жантай шофёр жөнүндө: «Ошого *күч күйөө* болуп кирип алат имиш дешкен» [2:273] деп айткан.

Жазуучунун «Делбирим» повестинин аталышынан белгилүү болгон «*делбирим*» сөзү ыйык махабатын арнаган аялзатына карата айтылат. Сүйүү сезиминде сүйүктүүсүнө арнай турган атоолор арбын. Бирок, жазуучу тилдик каражаттардын демейде байкалбаган сырларын ачып, сөздүн ыктуусун тандоо чеберчилиги менен бул атоону иштеп чыккандыгы Илиястын Аселге кайрылууларынан жолугат: «Кечир, Асел! – дедим ичимен. – Кечир, *делбирим!* Айта албай кетип баратам – деген сөзү» [2:281], «Сени эч качан, эч кимге кор кылбайм, *делбирим!* – деп кулагына шыбырайм» [2:287], «Кайдасың сен, *кызыл жоолук делбирим?*» [2:336].

Мындан тышкары «Бийик дөбөчөдө турган Шекердин мечитин *Ак үй* дешчү» [6:460], «Касиетинден айналайын *Көкө теңир!*» – дейт Сейде, Ысмайылдын качып келгенин эч ким белбесе экен деп жалынат» [2:148] деген сыяктуу эпизоддордогу «ак үй», «Көкө теңир» деген атоолор да түшүнүктөрдү өз атынан атабаган элдик тергемелерге мисал боло алат.

Тил – бул түбөлүк жаңыланып туруучу, кылымдардын орчундуу маселеси. Ошондуктан атактуу жазуучубуз Ч.Айтматов

өз чыгармаларында кыргыз тилинин лексикалык каражаттарынын бир катмары болгон тергөө сөздөрүн колдонушу улуулар акыл айтып, жаштар акыл-эс, ыйманын сактап, илгертеден колдонулуп келе жаткан тергөөлөрдү элдин күнүмдүк жашоосуна айлантууга чоң салымын кошот. Жаштардын туура багыт алышына жардамчы болуп, атабабадан келе жаткан салтты сактоо менен, өз адебин бийик тутуу, жаштарга туура тарбия берүү милдетин коёт.

Адабияттар

1. *Абдулдаев Э.* Азыркы кыргыз тили. – Б.: Кыргызстан, 1998.
2. *Айтматов Ч.* 1-том. – Б.: Бийиктик, 2008.
3. *Айтматов Ч.* 2-том. – Б.: Бийиктик, 2008.
4. *Айтматов Ч.* 3-том. – Б.: Бийиктик, 2008.
5. *Айтматов Ч.* 4-том. – Б.: Бийиктик, 2008.
6. *Айтматов Ч.* 5-том. – Б.: Бийиктик, 2008.
7. *Айтматов Ч.* 7-том. – Б.: Бийиктик, 2008.
8. *Акматалиев А.* Баба салты, эне адеби. – Б., 1993.
9. *Акматов К.* Каада-салт жана адеп. – Б., 46–48-бет.
10. *Ахматов Т., Мукамбаев Ж.* Азыркы кыргыз тили. Фонетика, лексика. – М.: Мектеп, 1978.
11. *Давлетов С., Мукамбаев Ж., Турусбеков С.* Кыргыз тилинин грамматикасы. 1-бөлүм. – Ф.: Мектеп, 1982.
12. *Дыйканов К.* Кыргыз тили. Фонетика, лексика. – Б., 1992.
13. *Касымалиев Б.Ж.* Тил жана улуттук каада-салт. – Б.: Турар, 2009.
14. *Мамытов Ж., Кулумбаева З.* Азыркы кыргыз тили. – Ф., 1971.

УДК 82-1/-9

Дабыт Абдылбары уулу,
Phd-докторант,
КЭР, Бээжин

Кытай Борбордук улуттук университети

ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНЫН КЫТАЙДА ИЗИЛДЕНИШИ

Аннотация. Макалада Айтматовдун чыгармаларынын кытай тилине которулушу, Кытайдагы Айтматов таануунун сандык маалыматтар менен көрсөтүлүшү, Кытайда Айтматов таануу жаатында жазылган монографиялык эмгектер, Айтматов чыгармаларынын Кытайда кабыл алынышы тууралуу маалыматтар берилип, илимий талдоо жүргүзүлөт.

Негизги сөздөр: Айтматов, Кытай, котормо, изилдөө, кытай адабият, айтматовтаануу.

ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА В КИТАЕ

Аннотация. В статье представлена информация о переводах книг Ч. Айтматова на китайский язык, их публикация и анализ материалов. Также даётся научное описание монографиям Ч. Айтматова, выпущенные в Китае и принятие Чингиза Айтматова китайскими читателями.

Ключевые слова: Китай, перевод, исследование, китайская литература, айтматоведение.

CHINGIZ AITMATOV'S WORKS RESEARCH IN CHINA

Abstract. This article shares the translation, research, and discussion of Aitmatov's works in China. Introduction to the analysis of the academic monographs published by Aitmatov and the acceptance of Aitmatov by Chinese readers.

Key words: Aitmatov, China, translation, research, Chinese literature, aitematology.

Кыргыз элинин маңдайына бүткөн сыймыгы, дүйнөгө белгилүү улуу жазуучу Чыңгыз Төрөкулович Айтматовдун окурмандарын дүйнөнүн ар бир булуң-бурчунан тапса болот. Ошол эле учурда миллиарддаган калкы бар Кытай Эл Республикасында да Чыңгыз Айтматовдун көптөгөн окурмандары бар. Чыңгыз Айтматов кезинде, «Кытайда менин миллиарддан ашуун

окурманым бар»^[1] деп айткан. Ооба, залкар инсандын чыгармаларын окуп, жан дүйнөсүнө саякаттоо бакыты да ар кимге буйрула бербеген ырыскы. Ошол ырыскыга ээ болгон кытайлык бактылуу окурмандарга Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары кантип жетти, дегеле Кытайда Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары тууралуу илимий изилдөөлөрдүн кайсы деңгээлде, анын та-

рыхы кандай деген суроолорго жооп берүүнү максат кылып, аталган макаланы окурман чөйрөсүнө сунуп отурабыз. Анда эмесе, сөз Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын кытай тилине которулуш тарыхынан башталмакчы.

1. Чыңгыз Айтматов чыгармаларынын Кытайга кириши.

Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары Кытай жергесине тунгуч жолу кириши XX кылымдын 60-жылдарынын баш ченине туура келет. 1958-жылы жарык көрүп, француз жазуучусу Луи Арагон «дүйнөдөгү эң сонун сүйүү баяны»^[2] деп атаган «Жамийла» повести кытайлык окурмандарда кадимкидей кызыгуу жараткан. Кытайда Чыңгыз Айтматовдун аталган чыгармасы 1961-жылы «Дүйнө адабияты» журналынын 10-санында жарык көрүп (Ли Гайддын котормосунда), Чыңгыз Айтматовдун ысымы кытай тилдүү булактан тунгуч жолу орун алган. Андан кийин «Чыңгыз Айтматов чыгармалары»^[3] деген ат менен Жазуучулар союзунун 1965-жылы өз алдынча жыйнак болуп алгачкы жыйнагы чыккан. Ал жыйнакка «Жамийла», «Кызыл жоолук делбирим», «Жер-эне», «Биринчи мугалим», «Бото көз булак», «Кызыл алма» сыяктуу повесть жана аңгемелери киргизилген. 1973-жылы «Ак кеме» повести Сао Йэнжон аттуу котормочунун которушу менен Шанхай эл басмасынан өз алдынча жыйнак болуп жарык көргөн. Бирок, ал мезгилде Кытайдагы саясий климаттын себебинен окурман чөйрөсүнө жакшылап жеткен эмес. Кайра «Тескерчил окуулуку» деп сыпатталып, «ички материал» катары гана колдонулган. Ал тургай «Ак кеме» повести «ревизионизм» деп каралып сынга алынган. Ал кезде Айтматов чыгармалары өтө сейрек окулган. Мындай абал «Маданий ыңкылап» аяктап, Кытай дүйнөгө көз чаптыра баштаган 1978-жылга чейин уланган.

1980-жыл Чыңгыз Айтматов үчүн абдан маанилүү жыл болгон. Жазуучунун «Бетмебет» повести «Совет адабияты» журналында кытайча котормосу (Су Жоушиондун котормосунда) жарык көрүп, ошол эле жылы июль айында Чет эл адабияты басмасы «Айтматов чыгармалары I» деген аталышта Чыңгыз Айтматовдун 6 томдук ангеме, повестин жыйнак кылып, 50 миң нуска менен басып чыккан. Бул котормо аркылуу Чыңгыз Айтматов кытай окурмандарына кеңири таанылган. 1981-жылы адабият таануучу Шы Нанжындын «Советтик жазуучу Чыңгыз Айтматовдун «Кылым карытар бир күн» романы» аталыштагы макаласы «Чет эл адабиятынан жаңылыктар» журналынын 3-санында жарык көрөт да, Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары тууралуу актай калган адабий сындын тарыхына чекит коюлат. Ошондон баштап Айтматовдун чыгармалары тууралуу адабий сындар да көп жазыла баштайт. Ал эми бүгүнкү күнгө чейин Айтматовдун кытай тилине которулуп жарык көргөн чыгармаларынын (жыйнактары) 30га жакын варианты бар. Мында негиздүүсү 90-жылдарга чейин которулгандары салмактуу орунда турат. Чыңгыз Айтматовдун адабий чыгармаларынан тышкары, илимий жана публицистикалык макалалары да кытай илимий чөйрөсүнүн көңүлүн бурган. Ар кайсы басма сөз булактарында жарык көргөн 20дан көбүрөөк макалалары жана 1987-жылы окумуштуу Чын Шөсшүн мырза которуп-түзгөн «Адабият жана көркөм өнөр тууралуу ойлор» аталыштагы китеп Айтматовду изилдөөчү илим чөйрөсү үчүн жакшы материал болгонун да айта кетели.

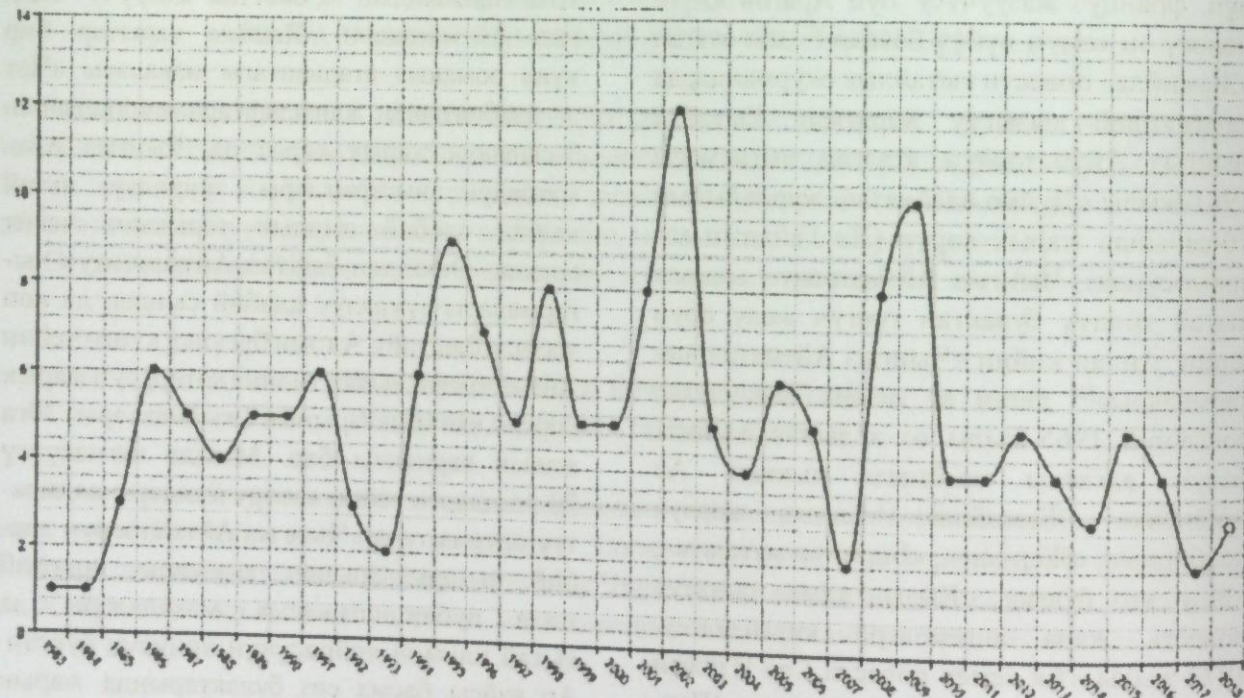
2. Кытайдагы Айтматов таануу сандык маалыматтар менен

Кытайдын «Кытай билим сайтында» (CNKI)^[4] 1983-жылдан бери Айтматов тууралуу жазылган макалалар толугу менен орун алган. Аталган сайтка таянуу менен биз төмөнкүдөй маалыматтарды келтиребиз:

1983–2018-жылдар аралыгында Кытайда Айтматов таануу боюнча жарык көргөн илимий эмгектердин статистикасы

Илимий эмгек	Магистрлик диссертациялар	PhD-докторлук диссертациялар	Илимий макалалар	Монографиялар	Жалпы
Саны	43	2	189	2	236

Ал эми төмөнкү графиктен биз 1983–2018-жылдар аралыгындагы Чыңгыз Айтматов тууралуу жазылган макалалардын ар жылдагы жыштыгын көрүп алсак болот. Графиктен белгилүү болгондой, 2002-жылы

Төмөнкү график болсо бизге Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары тууралуу жазылган илимий эмгектердин саны тууралуу салыштырма маалыматты берет. Графикте Чыңгыз Айтматовдун айрым чыгармалары тууралуу жазылган макалалардын саны көрсөтүлгөн. Белгилүү болгондой, жазуучунун «Ак кеме» повести тууралуу эң көп макала жарык көргөн.

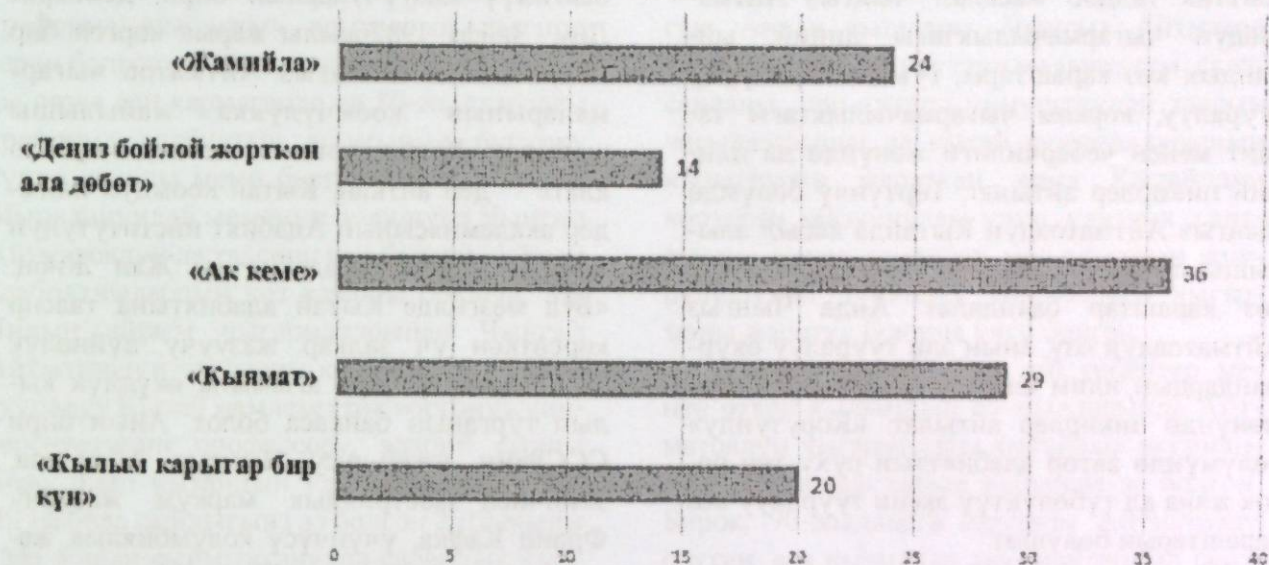
3. Айтматов таануу жаатындагы монографиялык эмгектер

Чыңгыз Айтматов тууралуу жазылган 2 монографиялык эмгек Айтматов таануу жаатында олуттуу орунда турат. Анын бири Хайнан педагогикалык университетинин профессору Хан Жианжин айымдын «Чыңгыз Айтматов: XX кылым адабиятынын

Айтматов тууралуу жазылган макалалар эң көп жарыланган. 2007-жылга барганда сол гундап, 2008–2009-жылдары кескин көтөрүлгөн.

алпы»^[5] (аталган китеп алгач жолу 2001-жылы август айында Сычуан эл басмасынан жарык көргөн. 2002-жылы толуктоо-түзөтүүлөр менен кайра басылган) аталыштагы китеби. Киришүү бөлүмүн эсепке албаганда алты бөлүмдөн турган бул китеп илимий-публицистикалык стилде жазылган. Китептин биринчи бөлүмү «Залкар изи» деп аталып, анда Чыңгыз Айтматовдун балалыгы, аны өстүргөн маданий чөйрө, балалыгындагы айрым маанилүү окуялар, залкардын адабий чөйрөгө аралашышы тууралуу сөз болот. «Ыйман мыйзамдары» деп аталган экинчи бөлүмдө Чыңгыз Айтматовду армандуу пайгамбар, руханияттын коргоочусу, улуу гуманист катары сыпаттап, илимий фак-

Чыгармалар тууралуу жазылган эмгектер

тылардын негизинде автордук көз караштар ортого коюлган. Үчүнчү бөлүм «Өзгөчө талант» деп аталып, бул бөлүмдө Чыңгыз Айтматовдун «космостон көрүнүп турган» ооматтуу өмүрү тууралуу сөз болот. «Сүйүүгө умтулуу» деп аталган төртүнчү бөлүмдө Чыңгыз Айтматовдун жаштыгы, гуманисттик ойлору, энесинин мээримини тууралуу маалыматтар жана көз караштар берилсе, бешинчи бөлүм «Сулуулукка карай» деп аталып, анда айрым чыгармалары жана алардагы автордук идеянын чагылышы тууралуу сөз болот. Алтынчы бөлүм «Мээримдүүлүктүн чакырыгы» деп аталып, бул бөлүмдө адамзаттын руханий, ыймандык маселелери тууралуу ойлору, саясий, гуманисттик көз караштары, адамзаттын, жер планетасынын келечегине болгон толгонуулары, адамдардын табият менен болгон байланышына, согушка болгон таанымдарына карата ой жүгүртүүлөрү жөнүндө сөз болот.

Монографиянын экинчиси – Хыбей педагогикалык университетинин профессору Шы Жинниу айымдын «Айтматов Кытайда»^[6] аталыштагы эмгеги. Аталган эмгек киришүү жана корутунду бөлүмдөрүн эсепке албаганда 4 бөлүмдөн турат. «Киришүү» бөлүмүндө маданияттар аралык салыштыруунун негизинде дүйнө-

лук адабиятка талдоо жүргүзүүнүн методдору тууралуу сөз болот жана Айтматов өз улутунун, ошол эле учурда дүйнөнүн генийин экенин белгилейт. Биринчи бөлүмүндө Чыңгыз Айтматов чыгармаларынын Кытайда которулушу, таралышы тууралуу сөз болот. Бул бөлүм кытай жана кыргыз маданиятынын алакасын тарыхый башаттардан даректеп, ага жанаша кытай жана орус адабиятынын байланышы тууралуу сөз козгойт. Чыңгыз Айтматов чыгармаларынын Кытайда которулушун «Маданий ыңкылапка» чейин, «Маданий ыңкылаптан» кийин, СССР ыдырагандан кийин деп үч этапка бөлүп маалымат берет жана котормолордун өзгөчөлүгү тууралуу талдоо жүргүзөт. Экинчи бөлүм «Чыңгыз Айтматовдун Кытайдагы изилдениши» деп аталат. Анда негизинен Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгын, өмүр жолун, анын идеясын иликтеген эмгектерге жасалган талдоо жана Айтматов менен заманбап кытай калемгерлерин өз ара салыштыруу орун алган. Үчүнчү бөлүм «Чыңгыз Айтматовдун таасири жана кытай калемгерлеринин чыгармачылыгы» деп аталып, бул бөлүмдө Чыңгыз Айтматовдун кытай калемгерлерине көрсөткөн таасири далилдүү фактылардын негизинде көрсөтүлөт. Чыңгыз Айтматов чы-

гармаларындагы айрым образдарга концепттик талдоо жасалат. Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыктагы диний, ыймандык көз караштары, гуманисттик руху тууралуу, көркөм чыгармачылыктагы талант менен чеберчилиги жөнүндө да илимий пикирлер айтылат. Төртүнчү бөлүмдө Чыңгыз Айтматовдун Кытайда кабыл алынышы тууралуу жалпы жонунан илимий көз караштар баяндалат. Анда Чыңгыз Айтматовдун өзү, анын эли тууралуу окурмандардын, илим чөйрөсүнүн кабылдоолору жөнүндө пикирлер айтылат. «Корутунду» бөлүмүндө автор адабияттын руху тең орток жана ал түбөлүктүү экени тууралуу көз караштарын бөлүшөт.

Жогоруда тааныштырып өткөн эки монография Кытайда Чыңгыз Айтматов таануу жаатында окурман чөйрөсүнө кеңири тааныш эмгектер болуп эсептелет. Кытайда Чыңгыз Айтматов тууралуу жазылган илимий иштерде бул эки эмгекке шилтеме бербей кетүү мүмкүн эмес.

4. Чыңгыз Айтматов чыгармаларынын Кытайда кабыл алынышы

Чыңгыз Айтматов кытай жаңы доор адабиятына таасир эткен чет өлкөлүк жазуучулардын бири катары кабыл алынат. Мында сөз болуп жаткан «Жаңы доор» Кытайда 10 жылга созулган «Маданий ыңкылап» соңуна чыгып, 1978-жылдын декабрь айындагы III жалпы жыйынында жана 1979-жылдын октябрь айындагы Төртүнчү Адабият-көркөм өнөрчүлөр өкүлдөрүнүн жыйынында илим, билим, маданият чөйрөсүндөгү тар саясий каамыт алып салынгандан кийинки аталган чөйрөлөрдүн кайра жанданган учурун көрсөтөт. Айтматов кытай адабияты үчүн кандай таасирге ээ экенин төмөндө бир канча абройлуу инсандардын сөздөрү менен далилддемекпиз.

Кытайлык белгилүү калемгер, Кытай жазуучулар союзунун мурдагы төрагасы Ван Мындын көз карашы боюнча, Чыңгыз Айтматов, Гарсия Маркес, Франц Кафка, Эрнест Хемингуэй катарлуу төрт жазуучу «жаңы мезгилдеги кытай адабиятына олут-

туу таасирин тийгизген.»^[7]; Кытайдагы өтө белгилүү жазуучулардын бири, демократ Лиу Зайфу 1987-жылы жарык көргөн бир макаласында «Чыңгыз Айтматов чыгармаларынын коомчулукка жайылышы жагынан Хемингуэйдикине теңата боло алат»^[8] деп айткан. Кытай коомдук илимдер академиясынын Адабият институтунун деканы, белгилүү адабиятчы Жаң Жоң: «Бул мезгилде Кытай адабиятына таасир көрсөткөн үч залкар жазуучу дүйнөлүк адабияттын үч ири агымына өкүлдүк кылып турганын байкаса болот. Анын бири СССРдин жазуучусу Чыңгыз Айтматов, экинчиси австриялык маркум жазуучу Франц Кафка, үчүнчүсү колумбиялык жазуучу Гарсия Маркес»^[9] деп айткан жана бул катарга Хемингуэйди кошкон эмес. Ал эми орус адабияты боюнча көрүнүктүү адистердин бири Ваң Жиежы: «СССРдин бүгүнкү жазуучуларынан Кытай жаңы доор адабиятына эң олуттуу таасир көрсөткөнү Айтматов болуп эсептелет.»^[10] деген пикирин айтат.

Дегеле кытай окурмандарынын Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларын баалап окуп, андан таасир алышынын тарыхый, маданий, саясий жана социалдык себептери бар. Тагыраагы, Чыңгыз Айтматовдун көркөм чыгармачылыгы күчүнө кирип, адабий чөйрөдө жылдызы жанып турган өткөн кылымдын 70–80-жылдары Кытайда адабий чөйрө кайра жанданган мезгилге туура келет. 10 жылдык «Маданий ыңкылапта» адабиятка чаңкаган окурмандар үчүн Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары чөлдө калган адамдын тандайына тийген замзам суусу сыяктуу болгон. Анын үстүнө, Кытайда ошол 80-жылдары «реформа адабияты» агымы пайда болгон. Айтмакчы, 80-жылдар заманбап кытай адабиятынын дүркүрөп турган убагы болуп эсептелет. Бүгүнкү күндө атагы таш жарган көптөгөн жазуучулар өздөрүнүн адабиятка болгон кызыгуусу 80-жылдарда пайда болгонун жашырышпайт. Адабият тармагындагы Нобель сыйлыгынын алгачкы кытайлык лауреаты, белгилүү жазуучу Мо Ян да өзү-

нүн чыгармачылык өмүр жолу тууралуу сөз болгондо дайым ошол 80-жылдардагы «реформа адабияты» агымынын таасири терең болгонун айтып келет. Демек, Мо Янды сөзгө сап кармаганда да 80-жылдардагы «реформа адабияты» агымынын бүгүнкү күндө жакшы мөмө бергенин айтса болот. Мына ушундай мөмөнүн болушуна Чыңгыз Айтматовдун да таасири чоң болгон. Айрым адабиятчылардын көз карашы боюнча, Мо Яндын айрым чыгармаларынан Чыңгыз Айтматовдун таасирин көрүүгө болот. Бул тууралуу Кытай мамлекеттик коргонуу университетинин профессору, адабий сынчы Чиао Лиан кытайдын улуу жазуучусу Мо Ян Нобель сыйлыгына ээ болгон 2012-жылы «Мо Яндан сыймыктанууда сарандык кылбаш керек»^[11] деген темада ачык интервью берип, аны алгач өзүнүн блогунда жарыялап, өзү Мо Яндын чыгармаларына көптөн бери көңүл буруп келатканын, жазуучунун «Тунук кызыл туруп» повестинен Чыңгыз Айтматовдун «Ак кеме» повестинин жыты келсе, «Жарылуу» аталыштагы чыгармасынан франциялык жазуучу Клод Саймондун «Фландрия таш жолу» чыгармасынын боёктору көрүнүп турарын айтып чыккан.

Айтматовдун кытай окурмандары жагынан 80-жылдары жакшы кабыл алынышынын дагы бир себеби, Чыңгыз Айтматов ыймандуулуктун элчиси болуп туюлган. Кытай адабиятында гуманисттик идеялардын ойгонушу менен алар орус адабиятындагы гуманисттик түскө ээ, ыймандуулукту туу туткан чыгармаларды баалап окушкан. Ошол эле учурда кытайлык окурмандар капиталисттик коомдун авторлору жазган гуманисттик идеяларга караганда, социалисттик коомдун жазуучусунун гуманисттик ойлорун чыгармаларын бийик койгон.

Ага чейин саясаттын каргысын тагынган көркөм адабияттан тажап бүткөн окурмандар үчүн Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары сакаардын бакшысындай болуп сезилген. Залкар жазуучу социалисттик реализм адабиятынын өкүлү болуп туруп, ошол эле учурда ал чыгармаларын «саясий боёктордон алыс кармаганы» үчүн Чыңгыз

Айтматовдун чыгармалары кытайлык окурмандардын китеп сересинен орун ала алган. Андан тышкары, Чыңгыз Айтматов чыгармаларында улуттук маданиятты, салт-санааны, үрп-адатты укмуштуудай таасын чагылдырышы да кытай окурмандарынын кызыгуусун жараткан жана Кытайдагы көптөгөн жазуучулар үчүн улуттук салттуулук менен заманбап маданияттын жуурулушунан дүйнөлүк деңгээлдеги чыгарманы жаратуу боюнча үлгү болгон.

Мына ушундай бир топ себептер менен өткөн кылымдын 80-жылдарында Айтматовдун чыгармалары кытайлык окурмандардын жакшы кабыл алуусуна ээ болгон. Бирок, 90-жылдарга келгенде Айтматовду окуган, ага кызыккан окурмандардын саны азайып кеткен. Анын себеби катары мындай бир канча мисалды келтирүүгө болот:

Биринчиден, саясий себеп. Дүйнөдөгү эң ири социалисттик өлкө СССРдин ыдырашы кытайлык окурмандардын орус адабиятына болгон кызыгуусуна суу сээп, үмүтүн өчүргөн. Кытайлык окурмандардын көпчүлүгү сүйүп окуган орус социалисттик адабиятынын ичер суусу түгөнгөндөй сезилип, андан көңүлдөрү калган.

Экинчиден, экономикалык-социалдык себеп. Өткөн кылымдын 80-жылдарынын ортолорунан баштап базар экономикасына бет алган кытай коомунда, 90-жылдарга келгенде адабият, көркөм өнөргө көңүл буруу кескин түрдө солгундаган. Мындай солгундоо чет өлкөлүк адабияттарды которууга да таасирин тийгизген. Базар экономикасынан арааны жүрүп турган ал убактарда окурмандар 80-жылдагы дүркүрөгөн «реформа адабияты» агымы менен канааттанып, классиктер окулбай кала баштаган. Алардын катарында Чыңгыз Айтматов да болгон. Орус адабиятын которуу иши да ырааттуу иштелген эмес.

Үчүнчүдөн, Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары акыркы убактарда нукура улуттук боёктор менен аз жабдылып, Батыш дүйнөсүнө ыкташы анын окурмандарынын санын азайткан. Ага катар эле Айтматовдун «ыймандуулук дүйнөнү куткарып калат» деген сөзүн жаңы муундун жана базар эко-

номикасынын казанында боркулдап кайнап жаткан кытайлык окурмандардын кулагына жакпай калган.

Бүгүнкү күндө, Айтматов таануу жаатында Кытайда кайрадан жандануу болуп жатканын байкаса болот. Мындай жандануунун мисалы катары биз жакында Кытай хуабас басмасы жагынан жарык көрө турган «Чыңгыз Айтматов чыгармаларынын жыйнагы» аталыштагы китепти тилге тээк кылар элек. Аталган жыйнак Чыңгыз Айтматовдун 90 жылдыгына карата КЭРдеги Кыргыз элчилигинин жакындан иштешүүсү менен даярдалып жатат. Жыйнакка Айтматовдун мурда жарык көргөн бир топ адабий чыгармалары, макалалары кирет. Андан тышкары, залкар жазуучунун дагы башка макалаларын которуп жыйнакка киргизүү ишин белгилүү кытайлык кыргыз окумуштуу, профессор Адыл Жуматурду өз колуна алган. Бул Чыңгыз Айтматовдун Кытайда жарык көргөн эң ири, көп чыгармасын камтыган комплекстүү жыйнак болуп калмак. Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларын кытай окурмандарына кайра сунуу иши бир чети Чыңгыз Айтматовдун окурмандарынын суроо-талаптарын көрсөтсө, дагы бир чети Кытай жана Кыргыз өлкөлөрүнүн учурдагы маданий алакасын кайсы бир деңгээлде

Адабияттар:

1. Фил. илим. доктору, проф., Адыл Жуматурдунун 2006-жылдын 5-сентябрында Айтматов менен болгон чакан жолугушуусунда айтылган сөз. Караңыз, 阿地里·居玛吐尔地. 大师陨落, 举世哀痛—悼念吉尔吉斯斯坦著名作家钦吉斯·艾特玛托夫. 中国民族文学网, 2008年6月18日;
2. Луи Арагон. Культура и жизнь, 1958, №7. Чыңгыз Айтматов. Үч томдон турган чыгармалар. – Ф.: Кыргызстан, 1-том. 1982. — 449 б. 446-б.
3. 钦吉斯·艾特玛托夫. 艾特玛托夫小说集, 作家出版社, 1965年1月;
4. WWW.CNKI.NET (аталган сайт 1999-жылы Дүйнөлүк банктын далалаты менен, Кытай Коммунисттик партиясы жана Борбордук бийлигинин, ошондой эле Билим берүү министрлиги, Маалымат министрлиги, Илим-техника министрлиги, Мамлекеттик Басма сөз-маалымат мекемеси, Мамлекеттик Палан-долбоор компетети сыяктуу мекемелердин колдоосу астында түзүлгөн. Кытай тилиндеги илимий адабияттардын расмий жана эң ири интернет кампасы болуп эсептелет.)
5. 韩捷进. 艾特玛托夫:20世纪文学泰斗, 四川人民出版社, 2003年8月;
6. 史锦秀. 艾特玛托夫在中国. 河北人民出版社, 2007年9月;
7. 陈建华. 二十世纪中俄文学关系. 高等教育出版社出版, 2002年, 第221页;
8. 刘再复. 笔谈外国文学对我国新时期文学的影响[J]. 世界文学, 1987(06), 第221页;
9. 张炯. 世界格局中的当代中国文学[J]. 文艺争鸣, 1986(03), 第40页;
10. 汪介之. 选择与失落: 中俄文学关系的文化观照. 江苏文艺出版社, 1995年版, 第328页;
11. 莫言、刘再复编著. 赤子莫言(诺贝尔文学奖得主的故事朋友与作品彩色绘图本/经典阅读书系). 同心出版社, 2014年1月;

туюндуруп турат десек жаңылышпайбыз. Мурда көбүнчө Чыңгыз Айтматов кытай окурмандары үчүн орус адабиятынын өкүлү болуп эсептелсе, мындан кийин ал кыргыз адабиятынын өкүлү болуп калмакчы.

Корутунду

Залкар жазуучу, улуу гуманист Чыңгыз Айтматовдун Кытайда окулушу, изилдениши тууралуу илимий иликтөөлөрдү кылдат изилдеп бир макалага сыйдыруу мүмкүн эмес. Жогоруда болгону биз кытай тилдүү булактардын мисалында, Чыңгыз Айтматовдун кытай адабиятындагы орду тууралуу маселеге токтолдук. Кытайда Чыңгыз Айтматовдун кытай (хан) адабиятынан бөлөк, кыргыз, казак, уйгур, монгол, дунган адабияттары менен болгон байланышын иликтөөнүн өзү ар бири бирден монографиялык эмгекти талап кылат. Мейли кандай гана тарыхый шартта болсун, Чыңгыз Айтматовдун кытай жаңы доор адабиятына таасир көрсөткөн чет өлкөлүк жазуучулардын катарына кирет. Кылкылдаган миллиард калкы бар Кытай өлкөсүнүн адабиятына жылдыздай гана элдин улуу таланты өз таасирин көргөзүп кеткени бир улуу чындыкты, элдин улуулугу эч качан анын саны менен өлчөнбөй турганын билдирип тургансыйт.

УДК 82-11-19

Кадырова А.К.,
фил. илим. канд., доцент,
Жалал-Абад мамлекеттик университети

«САМАНЧЫНЫН ЖОЛУ» ПОВЕСТИНДЕГИ СОГУШТУН КУРМАНДЫГЫ БОЛГОН ҮЙ-БҮЛӨНҮН ТАГДЫРЫ

Аннотация. Макалада Улуу Ата мекендик согуштун курмандыгы болгон Толгонай менен Субанкулдун үй-бүлөлүк трагедиясы жалпы адамзаттын кулагына кагылган коңгуроо болсо деген Ч. Айтматовдун концепциясына иликтөө жүргүзүлөт.

Негизги сөздөр: курмандыкка чалынуу, үй-бүлөлүк трагедия, кулакка кагылган коңгуроо, аң-сезими мокоо, жан дүйнөсү ооруу, үлгүлүү мурас-дөөлөттөр, бактылуу үй-бүлө, кажыбаган кайрат, майтарылбаган эрк, чымырканган эмгек, согуш, тынчтык.

ТРАГИЧЕСКАЯ СУДЬБА ОДНОЙ СЕМЬИ СТАВШЕЙ ЖЕРТВОЙ ВОЙНЫ В ПОВЕСТИ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА «МАТЕРИНСКОЕ ПОЛЕ»

Аннотация. В данной статье рассматривается семейная трагедия героев повести Толгонай и Субанкула. Автор работы анализирует художественное отражение семейной трагедии во время Великой Отечественной войны.

Ключевые слова: по жертвование, семейная трагедия, война, мир, посливестная концепция, образцовое наследие, счастливая семья, неугомонная воля, неустанный труд, внутренняя боль.

THE FATE OF THE FAMILY THAT WAS VICTIM OF WAR IN THE NOVEL OF «MOTHER'S FIELD» BY CHINGIZ AITMATOV

Abstract. The article deals with the family tragedy of Tolgonai and Subankul that were victim during the Great Patriotic War. The author challenges the readers to follow this exemplary family.

Key words: to be victim, family tragedy, to give a warning, ignorant, throe, exemplary heritage, happy family, courage, strong will, hard work, war, peace.

XXI кылымдын өзгөчө алгачкы эки он жыл аралыгында кыргыз жергесинде эле эмес бүтүндөй жер шарында болуп жаткан саясий окуялар, экономикалык оош-кыйыш абалдар, көз көрүп, кулак укпаган оорунун түрлөрү, жеке адамдын жан дүйнөсүнүн жакырланышы, согуш кесепеттери менен терроризм

запкылары акыл-эстүү инсандардын аң-сезимин мокоотуп, жан дүйнөсүн оорутуп турган чагы болгон. Мындай кырдаалды жөнгө салуу үчүн улутуна, расасына, динине, тилине, жашына, коомдук түзүлүшүнө карабастан, ар бир адам акыл-эсин курчутуп, бир кишидей жаңыланууга, өзгөрүүгө умтулуусун оку-

муштуулар (философ, психолог-педагог ж.б.) ынанымдуу мисалдар менен далилдеп, көрсөтүп келе жатышат.

Байыртан адамзаттын жашоо ыргагын оң тарапка багыттоодогу ийкемдүү каражаттардын бири үлгүлүү көркөм сөз чеберлеринин үлгүлүү мурас-дөөлөттөрү экендиги далилденген. Көркөм чыгарма адамдарды таанып-билүүдө алардын максат-милдетине, иш-аракетине, кулк-мүнөзүнө, интеллектуалдык деңгээлине, маданиятына, кызыгуусуна, мекенчилдигине адилеттүү баа берип, туура чечим чыгаруусу үчүн окурманга көмөк көрсөтөт жана турмушту ар тараптан толук билүүгө, даанышмандыкка үйрөтөт. Көркөм мурастарга жаңыча мамиле кылуу, анын маани-маңызын туура түшүнүп кабылдоо, учурдагы ал-абал менен салыштырып, өз заманы, өз иш-аракети менен айкалыштырып, кырдаалга карата адилеттүү баа берип, өзүнүн туура жолун тандап алуу зарылдыгы күн тартибинде турат. Анткени, бүгүнкү күндө айрым замандаштарыбыз бөлөк-бөтөн жерде болуп жаткан согуштун максат-милдетине тереңдеп андоо салбастан, анын курмандыгына айланып жаткандыгы жашыруун болбой калды. Ошондуктан биз бул макалада Ч.Айтматовдун согуш темасында жазылган чыгармалары аркылуу жалпы адамзатка айтып кеткен сабактарын эске алып, алардын арасынан өзгөчө «Саманчынын жолу» повестинде чагылдырылган согуш кесепетинен улам үлгүлүү, бактылуу үй-бүлө мүчөлөрүнүн трагедиялуу тагдыры тууралуу дагы бир ирет сөз козгомокчубуз.

Чындыгында жер бетинде (суу астында, космос мейкиндигинде ж.б.) согуш отун жандырбоо үчүн, анын түпкү маани-маңызын, залака-кесепетин ачык да, кыйыр да түшүнүктөр менен тактап, согуш проблемасына эчен ирет кайрылган доорубуздун залкар жазуучусу Ч.Айтматов аны өзүнө таандык көрөңгөлүү таланты менен «ийне-жибине» чейин талдап, жалпы адамзаттык философия алкагынан көркөм чагылдырып, төгөрөктүн төрт бурчундагы окумал

калктын баарына сабак болсун деп жазып кетти. Кечээки жазып кеткен чыгармасы – өткөн тарыхты, бүгүнкү турмушту, эртеңки келечекти ачык-айкын көрсөтүп турган прожектор.

1975-жылы жарыкка чыккан «Манас-атанын ак кар, көк музу» деген очеркинде Ч.Айтматов мындай дейт: «...Өткөн согуш ар бир адамдын көргөн күнү, ичкен суусу болду, адамдын адам экендигин билгизер чен-өлчөм, ыйманын, касиетин салмактаган тараза болду. Согуш менен бетме-бет кез келишти, согушту тиешеси жоктой четтеп өткөн жанды мен билбейм. Антем дегендер буйдамсыз калктын өзү менен карама-каршылыкка учурады, анткени согуш бүт калайыктын тагдыры болуп турганда эч кимге жеңилдик жок эле. Алгачкы «Бетме-бет» деген чакан повестимде мен ошол жөнүндө айткым келген».

«Бетме-беттен» кийин Ч.Айтматов «Жамиланы» жаратты. Бул эки повестте Сейде менен Жамиланын жекече, үй-бүлөлүк тагдырын сүрөттөсө, «Саманчынын жолунда» жер бетиндеги бардык адамзатты түйшөлткөн согуш деген алааматты согуштун курмандыгы болгон бир үй-бүлөнүн дарегинде көркөм чагылдырууну максат кылды. Мындай бүт адамзатты түйшөлткөн проблеманы көркөм чагылдыруу үчүн чыныгы талант, жогорку интеллектуалдык деңгээл, мол тажрыйба, чымырканган эмгек да керек эле. «Саманчынын жолун» жазууга киришкенде, жогоруда аталган сапаттар залкар жазуучуда бар эле.

«Манас-атанын ак кар, көк музу» очеркинде 1941-жылкы согуш жеке эле кыргыз калкынын трагедиясы эмес жалпы адамзаттын трагедиясы болгонун эскертип турат. Ошол кездеги согуш менен бүгүнкү илим-техника өнүккөн, ааламдашуу процесси күч алып турган мезгилдеги согуштун канчалык окшоштук жана айырмачылыгы тууралуу кеп козгоого болобу? Албетте болот, бирок учурдагы согуш каерде, качан, кандай максатты көздөп жатпасын, ал жер шарынын башына кара туман чулгап, жалпы адамзаттын бейпил жашоосунун ыргагын

бузат, бардык баалуулуктарды кыйратат (анын кесепетин айтканга сөз жетпейт). Өз мезгилинде улуу философ Аристотель: «Эгерде биз билим жагынан алга барып, нравалуулук жактан артта калып жатсак, анда биз алга карай эмес, артка карай бара жаткан болобуз», – деген экен. Албетте, бул калетсиз сөз, Учурда дүйнөлүк цивилизация илим, материалдык-техникалык жактан адамзатты байытууга зор салымын кошкон менен рухтун эркиндигин өзгөртүүдө алсыздыгы байкалып турат. Бул мыйзам ченемдүү көрүнүш. Мындай кенемтени толтурууда Ч.Айтматовдун «Саманчынын жолу» повестиндеги бардык кыйынчылыкты, кайгы-капаны моюнуна көтөрүп, мурда адам баласы биле элек эрктүүлүктүн үлгүсүн көрсөткөн каармандарынын: Субанкул, Толгонай, Касым, Майсалбек, Жайнак, Алимандардын орду башкача.

«Саманчынын жолу» жогорку деңгээлдеги көркөм-эстетикалык повесть катары адабий сында өз убагында эле өзгөчө баасын алгандыгы белгилүү. Чыгарманы окуп бүтөр менен «Жер Эне менен Толгонайдын», «Субанкул менен Толгонайдын», «Саманчынын жолу менен Субанкул, Толгонайдын», «Торгой менен Субанкул, Толгонайдын», бир сүйлөм менен баяндалган эпизоддук каарман Ашыралынын ж.б. образдары көз алдына кинотасмадагыдай кашкайып даана тартылат. Бул, албетте, алп жазуучунун образ жаратуудагы чеберчилигине байланыштуу, учурда аталган каармандар типтүү каарманбы, же эпизоддук каарманбы аңыз кепке айланып, эл арасында айтылып келет: «Толгонайдай эрктүү», «Субанкулдай эмгекчил», «Майсалбектей кайраттуу», «Орозкулдай зөөкүр», «Момун чалдай бечара» ж.б. Окурмандар күндөлүк турмушта Толгонайдай, Субанкулдай, Орозкулдай, Момун чалдай ж.б. замандаштарды байма-бай кездештиребиз.

Повестте сюжеттик окуянын өзөгүн: нан, турмуш, эмгек жана адамдын өлбөстүгү түзөт. Сүрөттөлүп жаткан мезгил согушка каршы күрөштөн турган соң, каармандардын образын дал ошолордон баштоо туура болот.

Согуш отун ким жагат да, ким тутантат деген суроо адилеттүү суроо. Согушту каалаган адамдын саны аз гана болгону менен алардын «пендечилик» сапаттарын эсептөөгө санак жетпейт: өзүнүн акылын өзгөчө баалаган, бийликтин, байлыктын кулу, текебер, өзүмчүл, менменсинген, адилетсиз, ачкөз, аферист, көрө албас, таш боор, ниети бузук, тилеги-ою жаман наадан, руху жакыр ж.б. сыпаттагы «киши» жана «кишилер» согуш отун жагууга кызыкдар. Мындай сыпаттагы адамдардын атын тарыхчылар кара боек менен тарых барактарына жазып калтырат. Албетте, андай тарыхый инсандардын мүнөз-тибин көркөмдөө тарыхый чыгармалардын объектиси. Ч.Айтматов жогоруда аталган согуштун жексурлугунан эчендеген күнөөсүз асыл адамдардын максат-муратына жетпей, бейажал өмүр менен коштошуп кеткендерин көркөм сүрөттөгөн менен согушту каалаган күнөөкөрлөр тууралуу сөз козгобойт. Бирок алардын образы бейкүнөө адамдардын тарткан азап-тозогунан көрүнүп тургандыктан, аты аталбаса да, элеси тартылбаса да окурмандын антипатиясын жаратат.

Повестте согуштун кесепетинен бүтүндөй үй-бүлөнүн анын курмандыгына айланган инсандардын жашоо-тагдырын, ишмердүүлүгүн талдоо жетиштүү болот. Ал эми Жер Эне менен Толгонайдын ретроспективалык ыкма менен берилген диалогдору Жер Энинин образын таанып-билүүгө шарт түзөт.

Автор пейзаждык сүрөттөөлөрүн повесттин бүтүндөй духуна синирип, бир топ милдеттерди аткарган. Мисалы, *кой үстүнө торгой жумурткалаган бейпил турмуштун элсин:* «...көркү жупуну боз чымчыктын көкөлөгөн бийиктикте толукшуган күүлөрдү төктүрүп, безеленип сайраганынан»; аба ырайынын ачыгынан «...ай чыкканда, жылдыздар дагы асман бербей жабыла көз жарышты» жана каармандардын ички сырын, мүнөзүн ачуудан: «...Ошол түнү биз өмүрлүккө шериктеш жар болуп кошулдук»; каармандардын ал-абалына, ишинин максатына жараша өзгөрүп тура-

рын Саманчынын жолунан: «...Түн ортосунда тээ жылдыздуу төбөнү карасам, Саманчынын жолу ааламдын бир четинен экинчи четине керилип жаткан кези экен, Субанкулдун айткандары эсеме түшүп, кылымда асмандын ошол күмүш жолу менен кандайдыр бир зор дыйкан кере кучак саман көтөрүп өткөн экен го, анын мол кучагынан себеленип түшкөн дан, топон береке төгүп, из чубатып кеткен турбайбы...»; Толгонайдын сөзүнөн: «...Эл-журтка нан берген, айланайын дыйкан талаам, бозоруп, саргарып жатсаң да, албырган эртелерин деңиздей төгүлүп, кучагын жая сенчелик эргип, сенчелик жоомарттанып ким тосуп алат!»

Повестте Субанкул менен Толгонайдын үй-бүлөлүк жашоо-тагдырын, бекем, бактылуу үй-бүлөнү сактоодогу иш-аракеттерин, үй-бүлөнүн башына мүшкүл иш түшкөндө кандай көтөрөрүн көркөм андоого алуунун негизинде түзүлгөн. Субанкул менен Толгонайдын образы окурманга эстетикалык ыракат тартуулоого татыктуу. Бул эки көркөм образды турмуштук чындык катары да, көркөм чындык катары да бири-биринен бөлүп кароо мүмкүн эмес. Бирок повесттеги сюжеттин баштоочусу жана окуялардын өнүгүшүнө баштан-аяк катышкан каарман – Толгонай. Тагыраак айтканда, автор көркөм жаратылган сюжеттер аркылуу уламышка айланган идеалдуу аялзатынын сапаттарын типтештирген. Ошондуктан Толгонайдын образын типтүү каармандардын деңгээлинде талдоо ылайыктуу.

Автор Толгонайдын образын типтештирүүсү төмөнкү факторлор менен шартталат: биринчиси, карапайым жатакчынын кызы («...орук маалында ата-энем мени чөмөлөнүн түбүнө отургузуп коюшчу»); автор көркөм андоого алганда анын мүнөзү («...шайыларды кийбесен да, бой жеткенде кандай сонун кыз болду...»); экинчиси, иш-аракети («...эл тура электе, таң ирең-баранда Субанкул экөөбүз ээрчишип келчүбүз»); үчүнчүсү, түшүнүгү («...эл журтка нан берген, айланайын дыйкан талаам»); төртүнчүсү, турмушка карата максат-тилеги, ой толгоосу («...тилегибизге жет-

сек, менин да Субанкулум ушундай саман көтөргөн дыйкан болсо, кырдандын бетинен биринчи иргеп алган саманды кучактап басканда, так ушундай береке төгүлгөн жол чубалып калса»); бешинчиси: өзү менен айылдаш, карапайым үй-бүлөдөн чыккан Субанкулга («...колдору тарамыштуу, сом темирдей салмактуу») турмушка чыгышы; алтынчысы, жубайлардын кырдаалга жараша ар дайым бирин-бири колдоосу («...башын көтөрүп, мени аяп да, сүйүп да, эрдин тиштене карап да алды»); жетинчиси, бирин-бири түшүнүп, баалоосу («...Сен, Токон, Алиман менен Жайнакка гана башкөз болбой, менин ордума бригадир болуп каласың, бул ишке сенден башка ылайыктуу эч ким калган жок айылда»); сегизинчиси, балдарын тарбиялоодо ата-бабанын салтын улантуусу; тогузунчусу, журт башына кара түн түшкөндө эл катары Жеңиш үчүн согуштун чектен ашкан кесепеттерин моюндабай, майтарылбаган эрктүүлүктү, кажыбаган кайраттуулукту көрсөтүүсү; терең акылы, адеби, жөн билгилиги менен никесиз төрөгөн келинин кечирүүсү; жылуу сөзү, мээримдүү жүзү менен Жанболотко аркабел, жөлөк-таяк болуп кам көрүүсү; согуш деген жексурду жетесине жеткире жектөөсү, согуштун курмандыгы болуу же болбоо ар бир адамдын жана да жалпы адамзаттын колунда экенине бөркүндөй ишенүүсү.

Ч.Айтматов чыгармачылык жолунда үй-бүлө мамилесине абдан көп кайрылган, бул проблеманы түрдүү деңгээлде изилдөөгө алып, жубайлардын үй-бүлөлүк мамилесинин миң сырдуу, миң кырлуу мүнөздөрүн, жашоо образын жана иш-аракетин типтештирип, натыйжалуу жалпылап, окурмандарга сабактап келди. Мисалы, Бостон менен Гүлүмкандын, Базарбай менен Көктурсундун («Кыямат»), Ысмайыл менен Сейденин («Бетме-бет»), Садык менен Жамиланын («Жамийла»), Абуталип менен Зарипанын, («Кылым карытар бир күн»), Илияс менен Аселдин («Делбирим»), Орозкул менен Бекейдин («Ак кеме») жана да Ташчайнар менен Акбаранын үй-бүлөлүк мамилесин таң каларлык көркөм баяндап

берген. Автордун мындай чеберчилигине арбалган айрым окурмандар мурунку жашоосунда «жазуучу көк жал карышкыр болгон бейм» деген» түкшүмөлдөрүн «божурап» айтып чыгышканы жадыбызда. Окурманга чыгармадагы жубайлардын өз ара мамилелериндеги түпкү (оң, сол) сырларды гана таанытып-билдирбестен, улуттук жана жалпы адамзаттык аң-сезимди өркүндөтүүгө, көндүмдөрүн калыптандырууга чоң таасирин тийгизет.

«Саманчынын жолундагы» түгөйлөр (Субанкул менен Толгонай, Касым менен Алиман) үй-бүлөдө эркек менен аялдын жубайлык мамилелеринин мыкты үлгүсүн көрсөтүшөт. Үйлөнгөн күнү Субанкул Толгонайды көтөрүп алып; «...Эй, Күн, көрдүңбү? Көрдүңбү, менин жубайымды! Мына, мынакей көрүп ал, көрүп ал, көрүңдүгүңдү бер, бергин сүйүнчүңдү аябай! – деп кыйкырды. Тамашасыбы, чыныбы билбейм, мен ошондо ыйлап жибердим, тек анчейин, жүрөгүмдө оргуган кубанычка аптыгып ыйладым». Субанкул менен Толгонайдын тилеги ишке ашып, жер алып үйлүү болушту. Касым, Майсалбек, Жайнак деген үч уулдуу болушту, өңдүү-түстүү, бели буралган Алиман аттуу кыз Касымга турмушка чыгып, алардын бүлөсүнө бүлө кошулду.

Алыста капсаландуу согуш башталды деген суук кабар эли-журттун акыл-эсин будуң-чаң кылды. Анткени бейпил турмуш бешигинде өмүр өткөрүп жаткандардын аң-сезиминде «согуш болот» деген түшүнүк жок эле. Тагыраак айтканда, алар согушка психологиялык жактан да, физикалык жактан да даяр эмес болчу. Ошондуктан жазуучу көркөм-эстетиканын мыйзам ченемин аркылуу интерпретациялоону биринчи планга койгон. Калайык калк, алардын катарында Субанкулдун үй-бүлөсү да күтүүсүз келген кырсыктан кантип чыгуунун жолун издеп, таппай жаткан реалдуу турмуштук көрүнүштү ойдон токулган кесепеттүү курч окуялар менен айкалыштырып, окурмандын эмоциясына күйгүлтүк түшүрөт, согуштун кесепетинен бейжаал кеткен адамдардын өлүмүнө өкүнтөт.

Бат эле согушка жарамдуу эр-азаматтар биринин артынан экинчиси колуна курал алып согуш майданына бет алды. Булардын үй-бүлөсүнөн Касымга биринчи повестка келди. Ошондо Алиман Касымды бек кучактап: «Сенден ажырабаймын! Сенден ажырабай өлөмүн!» – деп, ботодой боздоп, сыбызгыдай сыздап коштошту. Көп убакыт өтпөй Субанкулга да чакыруу келди. Ошондо Толгонайдын көзүнөн миң талаа жаш кетип, өзүн коёрго жер таппай жатканда Субанкул: «Экөөбүз ким элек, Толгонай? Мына ушул эл, ушул журт менен киши болдук, Жакшылыгын көрдүк, эми жамандыгына туш келгенде, ар кимибиз өз башыбыздын убайын тартып, бөксөрө берсек, биздин эмнебиз адам?.. Эртең бек болгун, Алиман экөөбүз көргөндүн бирин да көргөн жок, ал ыйласа – жөнү башка. Сени – эне дейт. Билип койгун, согуш ушинтип күчөй берсе, мен да кетем. Майсалбектин да жашы келип турат, керек экен – бирибиз калбайбыз. Ушуга, Толгонай, эмнтен көнө бергин...» – дейт. Кыска, бирок нуска айтылган Субанкулдун сөзүндө жыйырма эки жылдык үй-бүлөлүк өмүр таржымалында жашоо таттуусун сунуп, бактыларын ак пахтадай ачып, гүлдөй жайнатып турганда, ак эмгектеринин акыбети кайтып, жайкалып жашаганын эстетти. Эми турмуш жыландай ышкырып, уусун чачып турганда, оңко-чоңко кетпей, анын сыноосуна туруштук берүүгө милдеттүү экенин эскертти. Субанкулдун катаал чындыкты түз айтканы Толгонайдын жүрөгүнүн толтосуна атылган октой тийди, таштай катырды, алмаздай курчутту, болоттой бекемдетти, муштумдай түйүлттү. Чындык канчалык катаал болсо да, өз учурунда Субанкул тарабынан так, туура айтылганы повесттин бардык муундарга берген нравалык сабагы деп түшүнөбүз.

Толгонайдын согуш башталгандан кийинки өмүрү сай-сөөгүн сыздаткан эскерүү, өкүнүү, өксүү менен коштолду. Согуштун ар бир күнү Толгонайда алалбай жүргөн өчү, каткан кегин бардай, үстөкө-босток азабын-тозогун «белектеп» жатты. Касым менен Субанкулга бир күндө кара кагаз келди.

Аларды: «...Субанкул менен Касымым, ата-бала экөө не деген дыйкан эле! Элди тойгозгон да ошолор, жоо келгенде колуна курал кармап, мекен коргоп, кан төккөндөр да ошолор», – десе, каңырыгы таш жарат... Алыста мугалимдик кесипти алуу үчүн окуп жүргөн уулу Майсалбек менен минутага жолугуша албай калып өкүнгөнүн: «...чагылгандай оокумда Майсалбектин өңү-түсү эң бир даана көрүндү, жүзүндө, көзүндө – өкүнүч да, сүйүнүч да, учурашуу да, коштошуу да» бар эле. Ал эми Жайнагын: «...бейтааныш бир кичинекей балага үстүндөгү тонунду чечип бергенинди ар качан эстейм... Ошол кичинекей баланын жүрөгүндө бирөөнүн кылган жакшылыгы жүлүндөй сакталып калса, башкага жакшылык кылуу милдет экенин жаштайынан сезип калса, Жайнагымдын сооп кылганы ошол», – деп эскерет. Жайнак жаш болсо да уюштуруучулугу менен, өнөрү менен, айылдаштарынын эс-тутумуна кирген, ата-бабанын элдик таалим-тарбия сабактарын өз боюна сиңирген эр азамат болгон. Согушта дайын-дарексиз кетти.

Алиманды болсо: «...О, турмуш ай. Мынча неге катаал болдуң, мынча неге сокур болдуң?.. Бала да түштү, Алимандын жаны да узап кетти», – деп эскерет.

Сүрөткердин согуш жана тынчтык темасына кайрылуусун иликтөө өзүнчө чалкып жаткан айдың кел. Адам турмушундагы жакшылык менен жамандыктын, адилеттик менен адилетсиздиктин, акылдуулук менен наадандыктын, кубаныч менен кайгынын, сулуулук менен кунарсыздыктын ортосундагы түбөлүктүү күрөштү, бардык жагынан көркөмдөп, адамзаттын бейкут

келечегин камсыз кылуу жалпы адамзаттын ынтымагында, достугунда, биримдигинде, гумандуулугунда, бир туугандыгында, ыймандуулугунда экендигин көтөрүп чыгып, аны бир үй-бүлөнүн алкагында өзгөчө көркөм ык менен чагылдырууга жетишти. Повесттин сюжетин шарттуу түрдө экиге бөлүп, биринчи бөлүктө Субанкул менен Толгонайдын адам суктанарлык үлгүлүү үй-бүлөлүк турмушу аркылуу тынчтыктын ынанымдуу конструкциясы жасалса, экинчи бөлүктө согуштун кесепетинен Субанкул менен Толгонайдын үй-бүлөлүк турмушунун тыптыйпыл болуп, урандыга айланышы көркөмдөлөт. Ал эми жашоонун түбөлүктүүлүгүн улантууну адамдык парызы катары туя билген Толгонай никесиз төрөлгөн Жанболотту аман-эсен чоңойтууга багыт алат. Автор өзүнүн тынчтык тууралуу концепциясын Жер Энинин Толгонайга айткан сөзү аркылуу жыйынтыктаган, биз да иликтөөбүздү ушул деталь менен корутундулоону туура көрдүк: «Жок, Толгонай, сен айткын! Сен – Адамсың! Сен баарыбыздан бийик, баарыбыздан улуу жаралган жансың, сен айткын, сен – Адамсың!..»

Адабияттар

1. *Үкүбаева Л.* Кыргыз адабияты: талдоолор жана ой жүгүртүүлөр. – Б., 2006.
2. *Үкүбаева Л. Ч. Айтматов: улуттук негиз жана эстетика.* – Б., 1999.
3. *Айтматов Ч.* Чыгармаларынын 8 томдук жыйнагы. 2-том. – Б., 2016.
4. *Бобулов К.* «Турмуш сыноосунан өткөн каармандар». – Ала-Тоо, 1963, № 7.

УДК:82-131К

«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ КААДА-САЛТТАРДЫН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ («КӨКӨТӨЙДҮН АШЫ» БӨЛҮМҮНҮН МИСАЛЫНДА)

*Калчекеев К.Б.,
фил. илим. доктору, профессор,
Жалал-Абад мамлекеттик университети*

Аннотация. «Көкөтөйдүн ашы» – «Манас» эпосундагы негизги бөлүмдөрдөн. Себеби, эпостогу сюжеттик нук эскерүүдөгү каада-салттардын чагылдырылышында курчуйт. Ошентип окуялардын чыңалуусу «Чоң казаттын» башталышына жол ачат.

Негизги сөздөр: Каркыра, Манас, Бакай, Кошой, кырк чоро, ботолуу төө, каада-салт, формулалык стиль.

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ТРАДИЦИИ В РАЗДЕЛЕ «ПОМИНКИ КОКОТОЯ» В ЭПОСЕ «МАНАС»

Аннотация. «Поминки Кокотая» – основной раздел в эпосе «Манас». Сюжетная линия «Поминки Кокотая» в эпосе «Манас» усиливает конфликт. В результате событий произошедших на поминках являются причины для «Большого похода».

Ключевые слова: певчий сын, Жусуп Мамай, скакун, портрет, архаичный слой, старец Кыргыз.

NATIONAL TRADITIONS IN THE «WAKE OF COCOTEY» TO THE EPIC «MANAS»

Abstract. «Commemoration of Kokotaya» is the main section in the epic «Manas». The storyline «Kokotaya's Wake» in the epic «Manas» enhances the conflict. As a result of the events that took place at the commemoration is the reason for the «Great March».

Key words: Sagynbai Orozbekov, two thousand horses, eighty thousand herds, one hundred thousand sheep, thousand cows, thousand camel, fifty thousand sheep, Manas, Almambet, Karkyra, Storm, seven thousand horses were in line in Sayakbay's version. Unhitching the Camel in Koktai's funeral repast.

Сагымбай Орозбаковдун вариантында ат чабышка эки миң ат чубатылып, биринчи байгеге сексен миң жылкы, миң атан төө, жүз миң кой, тогуз миң уй, ал эми экинчи байгеге беш жүз төө, кырк миң жылкы,

төрт миң уй, элүү миң кой, үчүнчү байгеге болсо эки жүз элүү төө, жыйырма миң кой, төртүнчү байгеге – он миң кой сайылат. Ат чабышка аргымактар тандалып жатканда Манас Алманбетти өзүнө чакырып:

«Аябай күндү жайлап көр, Каркыра бою бийик өр, Катыра күндү жайлап көр, Ат семизин кымпыйтсын, Этине келген аттар бар, Арыктын баары дыңкыйсын» – деп кеп салат. [С.Орозбаков «Манас» 3-китеп, Ф.Кыргызстан, 1981, 149-150 б]. Алмамбет эр Манастын сөзүн кубаттап: «Касыйдадан кат окуп, Калмакча кара дуба жат окуп, Бар айыздан бат окуп, бачымыраак жат окуп, Тегеректе терс окуп, Кытайча дуба нече окуп, Сурданып Алман калганы, Сууга жай таш салганы. Дуба окулгандан кийин эле, Алай-дүлөй болуп, жаан мөндүрлөп борошо уруп, арык-торук мал кырылат».

Саякбайдын вариантында жети миң кырк үч ат чубатылат. Көкөтөйдүн ашында төө чечмей оюну ойнолуп, Оронгу жеңишке жетишет.

Ал эми Жусуп Мамайдын вариантында ат чабышка Ырчы уул кырк миң кызыл алтын сайылат деп жар салынат. Биринчи байгеге кырк миң алтын, экинчи байгеге жүз тай, Манастын атынан жар салынат. Ат чабыштын алдында Каныкей көрүнүктүү саяпкер Нарматты чакыртып Аккуланы каратат. Саяпкерге жардамчы катары Бозуул менен Байматты кошуп, Аккуланы тапташат. Ат чабышта Ырчы уул жар салып, Аккулага Коёнаалыны мингизет. (Көкбөрүнүн жалгызы баладан чыккан чыйрак уулдардын бири) Жусуп Мамайдын вариантындагы Көкөтөйдүн ашындагы ат чабышта алты миң аргымак чубатылып, улуттук оюндардын жүрүшү кызыктуу сүрөттөлөт. Нескара Манаска келип, Мааникердин байге алышына каршы экенин «Силердеги Мааникер калбыр өпкө, жез канат, Атым менен жарышса канаты бар куш калат, Төрт аяктуу айбандан кантип, андан байге алат» – деп нааразычылыгын билдирет. Көпчүлүк бул ойду кубаттап Мааникерге байге каралбасын деген бүтүмгө келет. Бирок, ат чабыштын жыйынтыгында Мааникер менен Аккула жеңишке жетет [Ж.Мамай «Манас» Шинжиан басмасы 1995, 149-бет].

Саякбай Каралаевдин вариантында кечилдин каны Коңурбай, калмактын каны – Жолой, катын балбан Оронгу, манжунун

каны – Нескара, Кокондун каны – Козубек, Анжыяндын каны – Айры сакал Сынчыбек, Эламандын Эр төштүк, Оогандын ханы – Акункан сыяктуу дөө-шаалардын Жамбы атуу оюнга келиши ырааттуу сүрөттөлүп, жыйынтыгында баш байгени Манастын алганы төмөндөгүдөй сыпатталат: «Айкөл Манас жеткени, Канкор жетип бир атты, Бар танабын кыя атты. Баатырын Жамбы кулатты, Кан Манастын кырк чоро, Көкөтөйдүн казына байгесине сыйганы, Кыймылдаган мөөрөйдү, кымбатым Манас алганы» [С.Каралаев 2-китеп, Ф.: Кыргызстан 1988, 66-б]. Жамбы атуу Сагымбайда бир топ кенири сүрөттөлгөнүн көрөбүз. Манасчы төгөрөктүн төрт бурчунан келгендердин жамбы атууга даярдыгын, алардын кулк-мүнөзүн тартууда таасирдүү көркөм сүрөттөөлөрдү курган.

Сагымбайда да, жамбы атууда Манастын жеңишке жетишкени мындайча мүнөздөлөт: «Түркүгүн түптөп сындырды, Дүйнөнүн көөнүн тындырды, Туура танган жыгачын, Туйгунун Манас сындырды, Душмандын көөнүн тындырып, Тууганга кубаныч Кылдырды» [С.Каралаев, Манас 3-китеп, Ф.: Кыргызстан, 1991-ж, 150-б].

Жусуп Мамайда бир миң элүү беш кулачтан турган атайын жамбы атуучу жай курулат. Жамбы атуунун баш байгеси: Тогуз атан комдуу төө, тогуз беде жакшы ат, тогуз ичик, булчундан, тото жукпас кулпунган, жүз сарпай чапандан тураары жар салынат. Коңурбай огочорун (мылтыгын) октоп, жамбынын жетимиш танабынын жарымын түшүрө атат. Ал эми Манастын жамбы атуудагы эрдиги мындайча сүрөттөлөт: «Айманбоз оозун бош коюп, Кыйшай түшүп ондонуп, Карап калды эр Манас, Окчо кармап бир коюп, Мылтыктан түтүн бур деди, Жер дүнкүлдөп шуу деди, Түтүн менен жалпы эл, Кош жаңырык чур деди, Танаптын бары кырчылды, Талаага жамбы ыргыды» [Ж.Мамай, Манас, Шинжиан басм, 1995, 137-б]. Сагымбай да Кошойдун Жолойду чабышы: «Жалпы журт карап туруптур, Тоодой Жолой балбанды, Томкоруп жердей алганы, Көтөрүп жерге уруптур, Көпчүлүк

карап туруптур, Жолойду Кудай уруптур» деп сыпатталат [С.Орозбаков, «Манас» 3-китеп, Ф.: Кыргызстан, 1988, 226-б.].

Саякбайда болсо күрөшкө чыккан Жолойго атаандаш чыкпай, Манас Кошойду чакырат. Кошой сексен беш жашта экенине карабай, Жолойду жыгат. Саякбайда ат чабыштын байгесинен улам, Коңурбай уруш чыгарат. Манастын Коңурбайды жыга салып, жарадар кылганы «Опол тоодой күркүрөп, Оён Манас жеткени, Калың кытай Какандан, Буйтай качып өткүчө, Камбардай болгон калганы, Каарданган зор Манас, Муштап эми өткөнү, Алгаранын үстүнөн, Тоо урган немедей, Алоокенин Коңурбай, Күркүрөп кулап кеткени» – деп элестүү сүрөттөлөт. Мында Жолой баштаган калмак-кытайлар, Аккуланын баш байгесин талап кетет. Ачууланган Манас жеке кол салып, Жолойдун башын жара чабат. [С.Каралаев, Манас 3-китеп, Ф.: Кыргызстан, 1991-ж, 63-б]. Ал эми Сагымбайда Аккуланын баш байгени алганы уруштун чыгышына негиз болуп берет. Кытай – калмак Коңурбай Аккула, Чалкуйрук, Ачбуудандын байгесин көзгө илбей, «менин үч аргымагым алыш керек» деп атайын чырды тутантууга бел байлайт. Сагымбай бул бөлүмдө ар бир тулпардын портретин, баатырлардын курал-жарактарын, каармандардын портретин жандуу сүрөттөөгө жетишкен. Саякбайда бул мотив өзүнчө белүнбөйт, «Көкөтөйдүн ашы, чырдын башы» экени белгиленип, аштын финалында Манас баштаган баатырлардын кытай-калмакты жерине чейин кууганы ишенимдүү, таасирдүү сүрөттөлгөнүнө күбө болузуз.

Жусуп Мамайдын вариантындагы күрөшкө чыгуу бөлүмүндө, Кошой баатырларды сынайт, себеби Манас бүт баатырларды сыноо жагын Кошойго жүктөгөндүгү окуянын жүрүшүнөн ачык көрүнөт. Мында Нескара Эр Төштүккө чыгам деп камданат. Анда Эр Төштүк: «... Жер алдында жети жыл жүрүп, жетимиш алпты бүт жеңдим. Жер үстүнө чыкканы жети айга толук толо элек, Каным калган бир кашык, Этимдин баары кек жашык, Оронгу

жыгып салбасын» деп өзүн күрөштөн ала качат. Айкандын уулу Көкбөрү «каруумдун сынган жери бүтө элек» десе, Айдаркандын Эр Көкчө «өпкөм ооруп жүрөт» да кесе айтат. Акбай да макул эместигин билдирет. Баарын угуп, калчап көрүп Манас Кошойдун өзүн сунуштайт. Кошой Эр Көкчөнүн шымын кийип, тартканда жыртылып кетет. Манас өзү көпчүгүнүн ичинен кандагайды таап, жетимиш төрт жаштагы Кошойго сунат. Кошой кийип, керсе багалеге батпай, Каныкейди чакырып, өзү тиккен кошумча жерлерин сөгүп, (бүйүрө тиккен) кеңейтип, портрети: «Абандын жели күч экен, Жону талаа түз экен», «Дене бойдон аккан тер, Күн жаагандай куюлат» – деп мүнөздөлгөнүн көрөбүз [Ж. Мамай «Манас» Шинжиан басмасы. 1995, 141-б.]. Эр сайышта Жусуп Мамайда өзгөчө портреттик сыпаттоолор аркылуу жугумдуу, таасирдүү берилет. Коңурбайдын портрети: «...белдүү Чочко Коңурбай. Таш казандай башы бар, Өнөргөн койдой кашы бар. Жаркыны көккө тартылган, Башында каухар ташы бар» – деп берилет. Ал эми Манас менен Коңурбайдын эр сайышуусу, өзгөчө сүрөттөлөт: «Манас кабылан, Капталдан ары бир койду, Катар-катар бадана, Катары менен жыртылып, Калпактай нечен буланы, Калдайтып шамал учуруп, Капталга коюп өткөндө, Кара кан кетти чубуруп, Качып калды калдандап».

Тоголок Молдонун вариантында «Көкөтөйдүн ашы» бөлүмү «Семетей» эпосунда берилээрин жогоруда белгилеп өткөндөй, күрөштө Жолойго Кошой чыгат. Күрөш болоордун алдында Манас көпчүгүнүн алдындагы Каныкей тиккен шымды алдырып Кошойго берет. Кошой: «Айкожо жолукканда менин үч тилегимдин аткарылышын колдоп бата берди эле, биринчисин – Жакыптын балалуу болушуна, экинчисин – калмакты жеңип, Жолойду күрөштө жеңишме арнагам, үчүнчү батамды – Манас сенин балалуу» болушуна арнайым» – деп айтат. Бул баталардын берилишин бул варианттагы, өзгөчө бир көрүнүш деп баалоого болот. Сагымбайда бул бата Каныкейге берилип: «балалуу бол» – деп, атүгүл Семетей аттуу

балалуу болоору белгилүү болот. Андыктан, Тоголок Молдодо Айкожо берген үч батанын баарын Эр Кошой Манаска, баатырдын эбегейсиз жеништерине, баласы Семетейге багыштайт. Бул деген Кан Кошойдун кан Манаска өтө берилгендиги деп баалоого болот. Ырасында эле Кошойдун Манас эпосунун башынан аягына чейин сюжеттик өнүгүүсүндө Манастын идеяларын колдоп жашап келгени, бекеринен эмес. Бул эпостун бардык бөлүмдөрүндө бекемделип турганын көрөбүз. Бул вариантта Көкөтөйдүн ашында, жанжалды, Жолой чыгарат. Ат чабышта Жолойдун Суркуласы (Ачбуудан) тердеп, чанкап, Аккулага окшоп калат. Ошол себептен, «меники келди» – деп Жолой биринчи байгени талашат.

«Көкөтөйдүн ашы» бөлүмү айрым илимий эмгектерде «Манас» бөлүгүндө айтылганы туура. Кээ бирлери, «Көкөтөйдүн ашы» бөлүмү «Семетей» эпосунда берилген» деп белгилешет. Манас таануучу М.Мамыров: «Саякбай Каралаев мурда жомокту жаздырууга көнбөгөндүктөн, айрым бөлүмдөрү калтырып, толук жаздырып бүткөндө кандай айткандыгы тууралуу өзү да байкабай айрым эпизоддор калтырылып калганын сезген. Ошондуктан, калтырылып калган эпизоддорго «Көзкамандар окуясы», «Көкөтөйдүн ашы» бөлүмдөрүн атап айтып берген» [Мамыров М. «Семетей» эпосу, «Манас» трилогиясынын 2-бөлүгү. 1963.5–15-б.].

Андыктан, М.Мамыров «Көкөтөйдүн ашы» трилогиянын биринчи бөлүмүндө айтылышы туура деген жыйынтыкка келет. Муну окумуштуунун «1952-жылы Саякбай Каралаевден эпостун «Манас» бөлүгүн кайра жаздырганда аталган эпизоддор («Көкөтөйдүн ашы», «Көзкамандар окуясы», – к.к.) өз ордун таап, «Чоң казат» поэмасынын (эпизодунан, к.к.) мурун жайгашкан деген пикири далилдүү бекемделгенсипт. [Ошондо 20-бет] Окумуштуу аталган эмгегинде мурунку айткан оюна каршы чыгып: «Көкөтөйдүн ашы» манасчылардын Ыссык-Көлдүн мектебинде эпостун «Семетей» бөлүмүндө айтылаары мурунтан эле белгилүү. «Көкөтөйдүн ашы» манасчы-

лардын Тянь-Шандын мектебинде (Шапат Рысмендеев) Чүйлүктөрдө (Акмат Рысмендиевде) да кезигет [Ошондо 20-бет] деп жыйынтыкка келет. Ушундан улам «Көкөтөйдүн ашы үчилтиктин «Семетейдин бөлүмүндө айтылганы оң деген ойго келүүгө болот. Себеби, М.Мамыровдун ою боюнча манасчылардын бир мектеби бул бөлүмдү «Семетей» эпосунда айтылганы туура деген ойду түшүнөбүз».

Негизи көрүнүктүү манасчы Тыныбек Жапый уулунун «Көкөтөйдүн ашы» бөлүмү жөнүндө айтпай кетүүгө болбойт. Себеби, Тыныбектин «Семетейи» эң алгачкылардан болуп жазылып алынып, өзүнчө бөлүм болуп берилген. Көкөтөйдүн ашында чагылдырылган улуу кыргыздын каада-салттары архаикалык катмарларга бай. Ошондуктан кыргыздын улуу манасчылары Сагынбай, Саякбайлар, Келдибек, Акылбек, Тоголок Молдолор ушул Тыныбектен үйрөнгөн болуу керек деп ойлойм.

Ч. Валихановдун жазып алган «Көкөтөйдүн ашы» академик А.Х. Маргулан тарабынан СССР илимдер академиясынын Азия элдеринин институтунун архивинен [Р.11, оп.4.№36] тапкан, Маргулан Манастын үзүндүсү жөнүндө монография жазып, түп нусканын факсимилли кошо тиркелип (А.Маргулан Шокан жана «Манас» Алматы, 1971) жарыкка чыгарат. Бул казакча котормо Чокан Валихановдун чыгармалар жыйнагына да басылат [Ч. Валиханов. соб. соч. в пяти томах, Алма-Ата, 1985, т.2 101–147-б.]. 1969-жылы Лондон университетинин профессору А.Т.Хатто Ч. Валиханов менен В. Радлов жазып алган варианттарды салыштыруу менен монография жазган.

Тыныбек Жапый уулунан (XIX к.) Сагынбай, Тоголок Молдо, Байбагыш, Донузбай өңдүү манасчылар таалим алган. Тыныбектин Тоголок Молдодон Молдобасан Мусулманкулов, Байбагыштан Багыш Сазанов, Донузбайдан Мамбет Чокморовдор үйрөнгөн. Тыныбек Чонбаш (Нармантай), Келдибек, Акылбек, Балыктарга шакирт болгон. «Мен жүз токсон тогуз жашты жашадым (Көкөтөй 199 жашта) жаак сөөгүм бошоду

журтум... Көкөтөй Жайма Көкүл Жаш Айдар, чором» (Т.М. 110-б.). «Мааникерди мине кер, чором» Үмет уулу Жайсанга айтты. «Карды салык бийине айт, катта курсак байына айт, Калың ногойго айт» ж.б. «Оо, Байдын уулу Баймырза, баатыр. Ээ, бери карап кулак сал, баатыр», – деп элди ынтымакка чакырууну айт. (Т.М. 12-б.). «Он экиде ок атып, он үчүнө жеткенде, ордо бузуп, үй чапкан Жакыптын уулу жаш Манас. Көкжал дөбөт бөрү эле ошо эр Манаска бара көр». (Т.М. 14-б.). Автордук баяндоо: «Көкөтөйдөй ханышаңыз, эки бир көзү сүзүлдү, о-о, кыямат көздөн үзүлдү». (Т.М. 14-б.). «Айдар хандын баласы, Айлангыс тууган эр Көкчө» (Т.М.15-б.). «Ботолуу төө, нар менен, Алты бир тогуз мал менен» келди. Кытайдын кыр мурундуу Коңурбай, Көчкөрө Калың көп ногой, козголо көчүп барды дейт. Алабаш жорго, чубарат, Айдап бир тартуу кылды дейт» (Т.М. 15-б.). Коңурбай келгенде Байдын уулу Баймырза, кеңеш албай турду дейт. Анан эле алты жашар Бокмурун Мааникерди минип Баймырзага кайрылат:

«Көкөтөй ашын билгизбей маке
Жана Анжиянда семирген аке
Анжияндын тоң алмасын кемирген
Чийки канга семирген,
Самарканда сарт Манас
Сары кулак ит Манас» (Т.М. 16-б.)

Бул эмгектин 18–19-беттеринде Көкөтөй ашын беремин деп мусулман менен каапырдын, Баарын бирдей кыямын ж.б. Жаш Айдар менен Бокмурун айтышат. Бокмурун Энекем минген Эркебоз, Сүйсөң шону минип бар. Карындашым Карлыгач, Анын минген Кайкыбоз. Сүйсөң шону эле минип бар, Жаш Айдарга Бокмурун Мааникерди берет. (Т.М. 21-б.)

Бокмурун: Эр Кошой, Жаангер Билерик, Эр Үрбү, Эр Көкчөгө барып айт кайталанып жатат (Т.М. 24-б.) Агыш, Кожан, Бегиш, Чеггиш, Алтын күлүк, Керкүлүк, Сайкал, Болот, Дүмүр алп, Жедигерден Эр Багыш, Эр Карач, Жанаалы, Эр Төштүк, Орчун журтка баш болгон ошо Манаска барып айт (Т.М. 27-б. Кайталанып жатат, 14-бетте да айтылат).

«Саймалуу саадак байланган, Самаркан тоосун айланган, Ак селдесе көзөңдөй, чанырган үнү азандай Алтын сакал Айкожом, ошол Айкожомо барып айт (Т.М. 928-б.).

Манас башын көтөрүп: «Ала байрак куу найза, жоодураган кырк чором. Кырк чором башы Кыргызчал, катынын жылда үч туудурган сүргүн чал» (Т.М. 33-б.) деп чоролору тууралуу айтып келип, астындагы Мааникерди «Атты сойдуруп салгыла. Бу кулдун башын койдой кескиле, канын суудай чачкыла», – дейт. (Т.М. 33-б.) Жаш Айдар ыйлап: «Дениз элең кечирчи, Дарыя элең кечирчи, Дабан элең ашырчы... Бир уядан так элем, жумурткадан ак элем» дейт. Ошондо Манас: «Ороздунун он уулу Олжого зорлук кылганда, жалгыздык башка келди эле чором» дейт. Жаш Айдар аман калат. (Т.М. 34-б.) Жаш Айдар Манаска карап: «Коё берчи падышам, байгемди айтып берейин» дейт. Баш байге: Тогуз торко тон, 90 калча кул, сан саанчы, күң саят, сан сары баш бээ, ал эми акыркы байгеге: Ала баш жорго ат, 60 атка 60 калча кул мингизип саят. Ботолуу төө нар, Балалуу ногой күң, манаттан жапкан үй (Т.М. 36-б.) Ошондо Манас Жаш Айдарды бошотот.

Бокмурун туруп ошондо Тогуз жорго катарлап, Эр Манастын алдына, тартууга кой берди дейт. Бөтөнчө тогуз жамбыны. (Т.М. 40-б.) Калмактар эттин бышканын бекитип, ала качканын Манас байкап, калмактардын башын айра чаап, кемегенин башынан кууп жиберет. (Т.М. 41-б.), Каапырдын каны Нескара Эр Кошойдон Манастын чоо-жайын сурайт. Манасчы тарабынан Нескара менен Эр Кошойдун суроо-жооптору берилет: Мында ат чабышты Манастын өзүн башкарса дешет. Ат чабышты он эки айга чаптыр дейт Кошойго. Көмкөрөсүнөн жаткан Жолойго Көкчө да, Эр Төштүк да, Жаанбай да (Т.М. 50.51.52-б.), көнбөгөндүктөн, Акпай, Мамбет, Көк коен жаш жигиттерди (чүкө ойногон) Жолойго беттешүүгө чакырат. Аны Манас байкап калып (Т.М. 53-б.) 95 жаштагы Кошойду өзүн чык дейт. Жолойдун бир күндүк тамагы 9 бука, 9 кочкор, 9 буура, 9

айгыр, 90 саба кымыз. (Т.М. 56-б.) Жолойду Эр Кошой женип, башынан аттап кетет.

Төө чечмей оюнун Оронгу дырдай жыланач болуп барып женип алат. (Т.М. 62-б.) Эр Агыш менен Конурбай 35 күн алышып, Агыш женет. (Т.М. 65-б.) Ат чабышта: Алгарага тил бүтүп, (Т.М. 86-б.) Конурбайга кайрылып: «Кулактан айрылып, чунак болдум. Куйруктан айрылып, чолок болдум. Манастан кекти алалы» дейт. Конурбай айбалта менен жүгүрүп келип, Оройго чапты дейт. Андан кийин Манас Конурбайды айбалта менен чапты дейт. Конурбай тонкоюп калды дейт (Т.М. 87-б.).

«Манас» эпосундагы Манастын башына оор мүшкүл иш түшкөндө Аккула тулпары кадимки адамча сүйлөп, кенеш бергендей эле бул бөлүмдөгү Алгаранын Конурбайга Манаска каршы күрөшөлү, кекти алалы дегени байыркы түрк тилдүү эпосторундагы окшоштуктарды, жалпылыктарды билдирип турат.

Негизи бул эпизоддорду бардык варианттарды, салыштырып терең изилдөө, тактык алып келет деп ойлойбуз. Манасчылар С.Орозбаков, Ш.Рысмендеев, М.Ашымбаев, Б.Абдырахмановдордун варианттарында бул бөлүм «Манас» бөлүмүндө берилсе, С.Каралаев, Тоголок Молдо, А.Рысмендиев, Б.Сазановдордо «Семетей» бөлүмүндө айтылат. Биздин оюбузча: «Көкөтөйдүн ашы», «Манас» үчилтигинин биринчи бөлүмүндө эле айтылышы туура. Себеби үчилтикте «Көкөтөйдүн ашы» бөлүмү болбосо, «Чоң казат» кайдан жаралмак. «Көкөтөйдүн ашы – чырдын башы» дегендей ушул бөлүмдөгү салттуу сүрөттөөлөр окуянын түйүндөлүшү, чыңалуусу – «Чоң казаттын» жыйынтыктоочу бөлүмгө айланып, теманын чечилишин шарттап жатпайбы. «Көкөтөйдүн ашы» Манас эпосунун сюжеттик курамында кульминациялык баяндоого өтүүдөгү өзүнчө маанилүү композициялык ролду аткара турган ыкма катарында бөлүнүп турат. Бул эпикалык сюжет келечекте боло турган трагикалуу окуялардын алдын ала мотивировкасы катары сүрөттөлөт. Бул эпизод биз изилдеп жаткан варианттарда

Сагынбайда, Саякбайда, Жусуп Мамайда, Тоголок Молдонун вариантында «Семетей» эпосунда орун алган. Бирок, Сагынбайдын вариантында «Көкөтөйдүн ашы» «Семетей» эпосунун Жолойдун окуясында берилген. Сагынбайдын вариантында окуялардын жайгашышы салтка айланган сценарий ирети менен берилет. Саякбайда болсо, сюжетинин композициясындагы окуянын хронологиясына көп маани берилбейт.

В.В.Радловдун жазып калтырган «Манас» эпосунда «Көкөтөйдүн ашы» өзүнчө поэма катары жаралгандыгы айтылат. Бул «Манаска» кийин кошулган болуу керек деген гипотезасын билдирет. «Манас» изилдөөчү окумуштуу Өмүркул Жакишев «Көкөтөйдүн ашы» поэмасы эпостогу өзүнөн мурунку кийинки окуяларды байланыштырган, бирин-бири улаган өзүнчө көпүрө болуп, эсептелинген эпизод» деп белгилейт. Окумуштуу мында «Көкөтөйдүн ашын» бекеринен «поэма» деп атап жатканы жок. Окумуштуунун байкоосунда бул В.Радловдун баамдоосу боюнча байыркы учурда өзүнчө чыгарма катары жаралган деген пикир шайкеш келип отурат. Ө.Жакишевдин ушундай жыйынтыкка келгени бул эпизоддо «Манас» эпосунун мазмунуна сиңген, элдин жайчылык турмуштагы жашоо-тиричилигин, салтын, үрп-адатын көрсөткөн өзүнчө поэма катары караганынын себебин көргөзүп турат [Жакишев. Ө. «Манас» үчилтиги жөнүндө «Бишкек» басма, Бишкек 2013, 43-б].

Көкөтөйдүн керээзи кыргыз эпосунун эң бир байыркы учурун элестеткен эпизоддорго жатат. Ушуга карабастан бул эпизод Тоголок Молдонун вариантында да айтылат. Бул керээз өзүнүн стилистикасы жана баяндоо ыкмасы байыркы кыргыздар рундардын, ташка чегип жазылгандардын импровизациялык көчүрмөсүндөй таасир калтырган. Бөтөнчө түрктөрдүн Енисейлик «Култегинге» арналып чегилген жазуулардын сюжеттик баяндоо төмөнкү айтылган окуялар: «...неимуших он многочисленными имевших колени, заставил приклонить колени имевших головы, заставил склонить...(голови)».

Ч.Валихановдун «Көкөтөйдүн ашынан» жазып алган тексттеги төмөнкү саптары жакындашып турганын көрүүгө болот.

Теле куш салдым, баатыр,
Куш кылдым, баатыр,
Тентигенди жыйып, эл кылдым баатыр,
Кулаалы салып, куш кылдым баатыр,
Курама жыйып, эл кылдым баатыр...

[Ч.Валиханов, Ч.Айтматов атындагы Тил адабият институтунун кол жазма фонду, ИНВ № 5187]

«Манасчылардын вариантында туруктуу салтка айланган формулалык стилдин ар биринде законченемдүү кайталанып, салыштыруунун аллегориялык күчөтүп айтуу ыкмалары колдонулат. Гипербола каармандын сүрөттөөсүн тереңдетип, эмоциялык таасиринин чыңалышын күчөтөт. Ар бир манасчы баатырдын элесин күчөтүү үчүн, каармандын сырткы көрүнүшүнүн ар бирин өзүнчө ажыратып, бүтүндөй касиет сапатын гиперболизациялап, эң бийик көркөмдүккө жеткизүүгө аракеттенет. Ушундай көркөмдүк салтка айланган системаны муундан-муунга өткөн ыкмаларды манасчылар өзүнүн айтымында толук сактоого умтулат. Ошондуктан, алардын Манастын көркөм образын сүрөттөгөндө бир топ типтүү окшоштуктарды көрүүгө болот» деп Ө.Жакишев айткандай кыргыз эпосунун сюжетиндеги салтка айланган көркөм сүрөттөөлөр боюнча эң туура пикирине кошулбай коюуга болбос. Бир мисалды Күл-Тегиндин эстелигинде анын казасына келген элдин санын жана өзгөчөлүктөрүн белгилеген. Кагандардын көпчүлүгүн сүрөттөгөнүн алып көрөлү: «Көңүл айтууга күн чыгыш тараптан Бекли талаасынан табгачтар, тибеттин эли-аварлар, Римден-кыргыздар, Учкурукандар, Огуз-татарлар, кытайлар жана тата-бийлер ушунча көп белгилүү кагандар, ый-өкүрүк менен келишти» деп ташка чегилген. Ушул руниканын сюжеттик стили кыргыз эпосунун «Көкөтөйдүн ашына» келген элдердин көптүгүн сүрөттөөдөгү көрүнүш өйдөдө айтылган тексттин вариациясы катары кабыл алынган Саякбайдын айтуусунда кандай берилгенин карап көрөлү:

«Ал да келди кобурап,
Асманга учуп топурак,
Ооган каны Акункан,
Желектүү найза желпилдеп,
Чоң тебетей селпилдеп,
Ооган келди жол менен,
Он эки миң кол менен,
Ара жерден чаң келди,
Анысы аз келгенсип,
Индустандан да келди,
Ордолуу шайык, көк чеке,
Оорчун Кокон, Маргулан,
Аргымагы түрсүлдөп,
Ала көөдөн күрсүлдөп,
Анжияндын айрысакал Сынчыбек,
Түркүн-түркүн бөлүнүп,
Түрү суук көрүнүп,
Анжияндын Акканы,
Аттарынын баары айгыр,
Куюшканы такыр жок,
Самаркандан Санжыбек
Бу да келди жол менен.
Он миңчилик кол менен,
Камчыларын бек тиштеп,
Жалгыз атын күш-күш деп
Кокон кандын Козубек,
Маргаландан Малабек,
Алты шаардан Алабек,
Букардын каны Темиркан
Мындан толгон кол келди»

(С.К Инв. №552).

Мына ушундай руникалык жана эпикалык тексттерди орус окумуштуусу Л.Гумилов өз учурундагы пайда болуу менен алар бир адабий традициянын салтын ала жүргөн агым катары санап, боз үйлөрдө жашаган (көчмөн), түрк элдердин сегизинчи кылымдарда өздөрүнүн ырчылары болгон деп эсептейт. [Л.Гумилов. Древние тюрки. М., 1957, 323-б.] Ушул биз келтирген бир топ мисалдар көргөзүп тургандай «Көкөтөйдүн ашы» манасчылардын айтымындагы байыркы сюжетте жатканын тастыктап турганын жана алар «Манастын» сюжетиндеги байыркы салттуу издерге жатканын билгизип турат. Бул жогоруда көрсөткөн В.Радловдун пикирин ырастап

тургандай сезилет. «Көкөтөйдүн ашы» мурда «Манас» эпосунун сюжетинде жок болгонун сезген Тоголок Молдо өзүнүн вариантында «Көкөтөйдүн ашы» бөлүмүн эпостун «Семетей» бөлүмүндө берет. Ошондой эле С.Каралаевдин вариантында бул эпизод «Семетейдин» тутумуна эмнегедир жалгап киргизилип, башка варианттагыдай «Манас» бөлүмүнө кирбей калган. Саякбай кийинчерээк унутуп калган эпизодун «Семетейге» жалгап койгондой сезилет. Бирок, жогоруда сөз болгондой «Көкөтөйдүн ашы» бөлүмү «Манас» эпосунун сюжеттик курамында берилгени эле оң болот деген жыйынтык чыгарууга болот.

Адабияттар

1. С. Орозбаков «Манас» 3-китеп, – Ф. Кыргызстан, 19К1-149–150 б.
2. Ж.Мамай. «Манас» Шинжиан басмасы, 1995, 149-бет.

3. С. Каралаев. 2-китеп. – Ф.: Кыргызстан 1988, 66-б.

4. С. Каралаев. Манас 3-китеп. – Ф.: Кыргызстан, 1991. I: б.

5. Ж. Мамай. Манас, Шинжиан басм., 1995, 137-б.

6. С. Орозбаков. Манас 3-к. – Ф.: Кыргызстан, 1988, 226-б.

7. Ж. Мамай. «Манас» Шинжиан басмасы. 1995, 141-б.

8. М. Мамыров. «Семетей» эпосу, «Манас» трилогиясынын 2-бөлүгү. 1963, 5–15-б.

9. Ч.Ч. Валиханов. Соб. соч. в пяти томах, – Алма-Ата, 19С Т. 2 101–147-б.

10. Ө. Жакишев. «Манас» училтиги жөнүндө, – Б., 2013, 43-б.

11. Ч. Валиханов. Ч.Айтматов атындагы, тил адабият институтунун кол жазма фонду, ИНВ № 5187.

12. Л. Гумилев. Древние тюрки. – М., 1957, 323-б.

УДК 82

Култаева Үмүт Бекмуратовна,
филология илимдеринин доктору

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН КААРМАНДАРЫНЫН ПРОТОТИПТЕРИ ЖАНА АЛАРДЫН КӨРКӨМ ОБРАЗЫ

Аннотация. Макалада Ч.Айтматовдун каармандарынын реалдуу турмушта жашаган прототиптери болгон кайталангыс образдарды жаратууда жазуучуну чыгармачылыкка шыктандырган замандаштары, алардын миллиондогон окурмандарды өзүнө тартып турган руханий кубаты жана адеп-ахлагы талдоого алынат. Прототиптин негизинде көркөм образ жаратуунун жазуучу колдонгон ыкмалары, реалдуу факты, окуя менен ойдон жаратуунун карым-катышы дүйнөлүк масштабдагы улуу жазуучулардын контекстинде каралат.

Негизги сөздөр: прототип, көркөм чеберчилик, жеке тагдыр, доор трагедиясы, типтештирүү, аналаз, синтез, каармандын портрети, диалог, көркөм шарттуулук.

ПРОТОТИПЫ ГЕРОЕВ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА И ИХ ВОПЛОЩЕНИЕ В ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОБРАЗЫ

Аннотация. В статье рассматриваются прототипы героев произведений Ч.Айтматова реальные люди, современники писателя, послужившие ему отправным моментом для создания неповторимо удивительных художественных образов, чьи духовные силы и нравственность покоряли сердце многомиллионных читателей. При этом анализируется мастерство и использованные многообразные художественные приемы великого писателя Ч.Айтматова в создании типичных персонажей. Художественное мастерство писателя рассматривается в контексте великих писателей мирового масштаба.

Ключевые слова: прототип, художественное мастерство, личная судьба, трагедия эпохи, анализ, синтез, прототипы героев, диалог, художественная условность.

A PROTOTYPE OF THE HERO CHINGIZ AITMATOV AND THEIR ART IMAGE

Abstract. The article discusses the prototypes of the heroes from the Ch. Aitmatovs works – they are real people, the writer's contemporaries, which served him as the starting point for creating uniquely amazing artistic images, whose spiritual strength and morality conquered the heart of multimillion readers. At the same time, the skill and the various artistic techniques used by the great writer C. Aytmatov in creating typical characters are analyzed. The artistic mastery of the writer is matched in the context of great world-wide writers.

Key words: prototype, artistic mastery, personal destiny, the tragedy of the epoch, analysis, synthesis, hero prototypes, dialogue, artistic convention.

Адабияттын тарыхында эзелтен эле прототип, протосюжет түшүнүктөрү окурманды кайдыгер калтырбаган маселелердин бири экени шексиз. Анткени, каармандын прототиби чыгармадагы турмуш чындыгына болгон окурмандык ишенимди бекемдейт, жазуучу прототипти типтештирүү менен сюжетти өздөштүрүүнүн сапаттык денгээлин камсыз кылат. Ч.Айтматовдун эң жөнөкөй нерседен татаалдыкты, татаал нерседен жөнөкөйлүктү көрө билген жазуучулук чеберчилигинин сыры эмнеде? – деген суроого жооп берүүгө туура келсе, анын айрым жооптору дал ушул каармандарынын прототип маселесине келип такалчудай. Анткени жазуучу убагында айтылуу акын Жеңжоктун акындык өнөрүнө: «Жер менен көктүн ортосунда куштай чабыттап, он сегиз миң ааламды оодарыштырып, дүйнөнү колуна тегерете кармап тургандай ырдаган»¹ – деп тамшангандай, өзү да «он сегиз миң ааламды оодарыштыра» көркөм андоого алды. Анын «ааламында» Жер-Энеден космоско чейинки, «туу казыгы» Шекерден адам буту баспаган Жаабарс түнөк кылган улуу тоолорго чейинки мейкиндикте, тээ байыркы «айдар көкүл жаңжуңдар» адам акылына кол салгандан, кечээги эле мурда «Горбачевдук стаяда» жүргөн интеллектуал-журналист Арсен Саманчиндин классташы Ташавгандын XXI кылымдагы араанын ачкан базар экономикасына жараша араб ханзадаларын барымтага алуу планына чейинки мезгил аралыгында не деген адам тагдырлары бар. Айрыкча жазуучунун чыгармачылыгынын биринчи этабын түзгөн жана ага алгач дүйнөлүк атак-даңк алып келген «Тоолор жана талаалар» жыйнагына кирген жаркын чыгармаларынын каармандары жазуучунун тегерегиндеги карапайым айылдык жердештери: Толгонай, Ысмайыл, Сейде, Жамийла, Раймаалы, Мырзакул, Мырзагүл

аталган реалдуу адамдар экен. Ошол карапайым адамдар дүйнөлүк масштабда окурмандардын сезимине жарык чачып, ар бир окурмандын сүйүүсүнө арзып, алардын акыл-эсин арбап алышынын сыры эмнеде?

Прототиптердин жазуучу менен замандаш жашаган реалдуу адамдар экенин биз окуган китептен же кулак уккан оозеки кептен эмес, алар менен баарлашуу насибине ээ болгондон улам айтып олтурабыз. 1998-жылы жазуучунун 70 жылдыгына карата Роза Төрөкуловнанын демилгеси менен атайын прототиптерди² изилдөө максатында Талас жергесин кыдырганбыз. Маршрутубуз жазуучунун кичи мекени Шекер → Жийде → Покровка → Көк-Сай → Шекер айлампасында болгон. Маршруттун мындай тандалышынын да себеби бар болчу. Биз өзүбүз менен бирге жазуучунун коюндаш өскөн жээни, Карагыз апасынын баласы – Жапаркулду, классташы Султанмуратты кошо алып, андан ары Ч.Айтматовдун балалыгы өткөн айылдарды аралап, замандаштарынын ой-пикирлерине кулак төшөгөнбүз. Ал кайсы айылда жүрбөсүн тынымсыз Шекерге каттап турган. 1976-жылы жазуучу В.Левченко менен болгон маегинде: «Менин негизги капиталым (сызган – К.У.) – Шекер, көптөгөн калган нерселер сырттан алынган каражаттар, балким бул каражаттар менин ишимде кийинчерээк артыкчылыкка ээ болор»³ деген пикири береринен айтылбаганына ошондо бир таң калганбыз. Чынында эле жазуучу алгачкы чыгармаларына руханий кубатты да, идеяны да, көркөм образдын уюткусун да балалык таасирлеринен алыптыр. Толгонайдын, Ысмайыл жашаган үйлөргө кирип, алардын үй-бүлөсү менен жолугуп, «Жамийланын талаасын», «Маймак» станциясын, поезддер «чыгыштан-батышка, батыштан-чыгышка байма-бай каттаган» темир жолду көз менен

¹ Айтматов Ч. Ак таңдай акындын мурасы. / Китепте: Жезвек – Ф.: Кыргызстан, 1982. – 5-б.

² Караңыз: Кутасов Г.Б. Турмуш чындыгы жана көркөм образ: макалалар, документалдык материалдар (үчүнчү басылышы) – Б., 2008.

³ Точка присоединения: Диалог В.Левченко. Кн.: Чыгыш Айтматов Полн. Собр.соч. в восьми томах. Т.7. – Алматы, 2008. – С.40.

көргөндө чыгармаларда автор колдонгон көркөм деталдар кадимкидей көзгө урунат.

Каармандардын прототиптери менен жазуучунун мамилеси жөн гана кошуналык, жердештикке (жазуучу «бытовизмди» жаман көрөрү белгилүү го) негизделген эмес. Ошондуктан бул темада сөз айтуудан мурун прототипти изилдөөнүн айрым проблемаларын бөлүп көрсөтүүгө туура келет.

1. Прототиптин реалдуулугу көркөм образдын эстетикалык наркына зыянын тийгизбөөгө тийиш;

2. Прототип менен автордун жеке ар түрдүү байланышы болгондуктан, жазуучунун чыгармачылык өнөрканасындагы айрым сырларына «кол салуудан» этият болуу зарыл;

3. Прототипти жалгыз бир адамдын өмүр баяны же анын жеке тагдыры эсептөөгө болбойт.

Толгонай менен жазуучунун үй-бүлөсүн тагдыр кезиктирген. Көрсө, репрессияга дуушар болгон Айтматовдун үй-бүлөсү өз айылында тура албай калгандыктан, Нагима эне 1942-жылы март айында чиңдей төрт баласы менен Жийде айылына көчүп келип, чарбага бухгалтер кызматына жумушка орношкон экен. Айылдын нарктуу байбичеси Толгонай анын кыйналып, кумдай санаага эзиллип, бирок сыртынан билгизбей жүргөнүн байкап жүрөт да, 1944-жылы жалгыз уулу Субанбек согушка чакырылганда, энсирей түшкөн үйүнө Нагима Хамзаевнаны киргизип алган. Ошондон баштап, эки үй-бүлө бир үйдөн түтүн булатып, ынтымак-ырашкерликте жашашат. Өспүрүм Чыңгыз алардын көз жаш төгүп сырдашып олтурушканын далай уккан. Ал кезде болгону энелердин кайгысына боор толгоп, сезимин курчутса, кийин ал көз жаштарда жеке адамдын эмес, *доор трагедиясы* жатканын түшүндү. Чоңдордун турмушуна эрте аралашкан жазуучу элдик тур-

муштун «чоңдордон балдарды бөлбөгөн»⁴ турмушунда артыкчылык бар экенин кийин айтпадыбы. Чыгарма да адам жана доор байланышына негизделген. Ошол эле учурда бир адамдын адамдык сапаты, ал канчалык мыкты болбосун типтештирүү үчүн жетишсиз экени белгилүү. Прототип катары бир адам алынгандай көрүнгөнү менен анда сүрөткердин ойдон жаратуусу коштогон бир нече адамдын мүнөзүнүн синтезделиши табыгый нерсе. Айталы, изилдөөчүлөр орус адабиятында Л.Толстойдун даңазалуу «Согуш жана тынчтык» романындагы негизги каармандарынын бири Наташа Ростованын прототиби реалдуу эки инсан – Софья жана Татьяна, б.а. жазуучунун аялы менен балдызы экенин далилдешкен. Николай Ростовдо – атасынын, Илья Ростовдо – чоң атасынын⁵ негизги ишмердүүлүгү камтылып, жазуучу ага кошумча ошол доордун мүнөздүү белгилерин алып жүргөн башка адамдардын прототибин образга «жуурулуштурган». Ал эми Ясная Полянада таанышып, кыска баарлашуу учурунда кайталангыс сулуулугу менен залкар жазуучунун жан-дүйнөсүнө бүлүк салган А.С.Пушкиндин улуу кызы Мария Гартунг⁶ анын «Анна Каренина» романынын каарманы Аннанын портретин жаратууга негиз болуптур. Аннанын портретинде Мариянын келбети мойнуна тагынган берметине чейин дал өзүндөй сүрөттөлгөн. Демек, бир образда бир нече прототиптин болушу типтештирүүнүн зарыл шарты. Ошондуктан Толгонайдын образында да жазуучу аздектеп сыйлаган, өзүнө жакын бир нече аялдын прототиби жалпылаштырылган. Чыгарманын эпиграфында белгиленгендей, «Саманчынын жолу» чыгармасы – жазуучунун ата-энесине арнаган чыгармасы. Демек, Толгонайдын образынын прототибин толуктаган дагы бир аял – Нагима эне. Буга жазуучу интервью берип жатып, «Энеңиз Нагима жөнүндө

⁴ Эльза Злотник. Неопубликованное интервью Чингиза Айтматова. «Неделя», 1976. // Интернет сайт: открытая библиотека, 2016, 1-февраль.

⁵ Караңыз: Дурново А. Прототипы романа Л.Толстого «Война и мир». // Интернет сайт: knigi.mirtesen.

⁶ О некоторых прототипах героев русской литературы // Интернет сайт: gorod.tomsk.ru.

эмне айта аласыз?» – деген суроого, «Энем тууралуу пикиримди «Саманчынын жолу» повестимде айтканмын» – деп жооп бергени далил. Бул образда Толгонайдын башка чоң энеси Айымкандын, кыйын күндөрдө арка-бел болуп, тапканын тартуу кылган Карагыз апасынын (эжеси) адамдык бейнеси камтылган. Ошентсе да чыгарманын өзөк идеясы Толгонайдын тагдырына түздөн түз байланышат. Толгонай реалдуу жашоосунда эки кыз, бир уулдуу болгон. Чыгармада Толгонайдын үч уулу болгону анын прототип болгонуна окурманда шек жаратышы мүмкүн. Бул жерде турмуш чындыгын көркөм аңдоодо жазуучу колдонгон методдорго көңүл бөлүүнүн зарылдыгы келип чыгат. Көрсө, жазуучунун реалдуу окуянын көркөм аңдоо чеберчилиги бир нече прототипти бир каарманга типтештирүүдөн гана көрүнбөстөн, бир прототиптин жан-дүйнөсүнө сүнгүп кирип, андан бир нече тип жарата билгенинен да ачык көрүнөт экен. Автор каармандын образын типтештирүүдө анализ-синтез, индукция-дедукция методдорун айкалыштыра колдонгон. Толгонайдын жалгыз уулунун ысмын каармандын жубайына (Субанкул) бир аз өзгөртүп берип, Субанбектин 37 жашка чейинки өмүрүн, тагдырын, адамдык сапаттарын каармандын үч (Касым, Майсалбек, Жайнак) уулуна бөлүштүргөнү ачык эле байкалат. Анткени реалдуу жашаган Субанбек талаа менен сырдашып, буудай эккен дыйкан болгон, комбайн айдаган, энесине өзү өстүргөн буудайдан нан жедирген, эл ишине эт-бетинен кеткен эмгекчил да экен. Бул сапаттар Касымдын образынын негизин түзөт. Анын сырткы келбети, акыл-эси, энеге күйүмдүүлүгү Майсалбектин образында көркөм жалпылоого ээ болгон. Биз Толгонайдын кызына жоолукканда, андан тумардай сактап жүргөн 2 сүрөт алдык. Бирин – апасынын, экинчиси – агасынын сүрөтү экен. Субанбектин сүрөтүнө чыгармадагы автордун портреттик мүнөздөмөсү толугу менен төп келет: «Сүрөтүндөн айланайыным, ас-

¹ Айтматов Ч. Чыгармаларынын жыйнагы: II том. – Б.: Улуу тоолор, 2014. – 58-б.

кер форум кийин түшкөн экен, тимеле жарашыктуу, чачын артына кайрып, мандайы кере карыш, кабагын саал бүркөрөк тартып тиктеп турат». Ал эми прототиптин жаш улан кези Жайнактын образын түзүүгө негиз болгон. Субанбек жаш кезинде таң заарда эгин сугарып жүрүп, буудайдын ичинде кыбыраган нерсени көрөт. Көрсө, 4–5 жаштагы багар-көрөрү жок бала калың буудайдын арасынан жылуулук издеп түнөсө керек. Таңкы суукта калчылдап жатканын көрүп, үстүндөгү тонуна ороп, жазы мандайын жаркылдата кубанып: «Апа, бала таап алдым» – деп Толгонайга көтөрүп келген экен. Бул деталь чыгармада жазуучу тарабынан кайра иштелип, Жайнак «...согуштан сүрүлүп келген бир орус аял чиңдей төрт баласы менен биздин станцияга түшүп калган экен, баары ач-жылаңач титирешип... сегиз-тогуздагы тестнер уулуна эчтеке жетпей... Жайнак үстүндөгү чолок тонун ошол балага чечип берген...»⁷ – деп берилет. Убагында Нагима эне да ушул станцияга чиңдей төрт баласы менен келип түшүп калганы жазуучунун жүрөгүнөн өчпөс кара так эмес беле...

Ошол эле учурда согуш апааты бүт айылды каптап жатканда бала-почтальон кара кагаз тапшыруунун азабын баштан өткөргөн. Бир үй-бүлөдөн атасы жана 2 баласына кара кагаз келген учурду өз көзү менен көргөн. Буга дагы бир мисал согуш бүткөн соң Нагима эне балдарын окутуу үчүн жакшы мектеп издеп Манас районунун Покровка айылына көчүп келип, Катей аттуу казак байбиченин үйүндө батирде турушкан. Анын болгону 2 уулу болсо, экөө тең согушта курман болуп, кара кагаз келген экен. Чогуу жашап анын да кайгысына ортоктош болгон. Натыйжада Толгонайдын образында бүтүндөй согушта уулдарын жоготкон энелердин тагдыры типтештирилген.

Жазуучунун прототиптин образын көркөм жалпылоодогу чеберчилиги протосюжеттин эң эле урунттуу, маанилүү окуя-

сын тандай билгендиги менен да түшүндүрүлөт. Андай маанилүү окуяга көп «кийлигишпейт», адамдын турмушунда тагдыр чечүүчү андай окуянын «күчүн, кудуретин» сезе билет. Айталы, чыгармада Толгонай рельс кучактаган эпизод реалдуу факт. Жазуучу бул окуяны Майсалбек аркылуу адам сезимин алдастаткан көркөм-эстетикалык денгээлге алып чыккан эмеспи. «Субанбек акем согушка кийинирээк кетти – дейт, анын карындашы Жакеш, – Анткени ал Молотовдо башкарма болчу. Адегенде чарбага киши керек деп, бир топторун жибербей турушкан. Болбой эле 1944-жылы чакырык келди. Ошондо 37 жашка келип калган. Бир уул, бир кызы бар эле. Апам байкуш, баласы Субанбекти бөтөнчө аздектечү. Эненин баары баланы жакшы көрөт дечи. Ошентсе да апамдын мээрими башкача болчу. Согушка кеткенден кийин анын ар бир буюмун бапестеп, эч кимге кол тийгизчү эмес. Велосипедин дубалга илип коюп, ага чаң жугузбай сүрүп турчу. Согушка кеткенден кийин кат келди. Ал катта: «Аскерге Алма-Ата аркылуу кетмек болдум, буюрса Маймактагы станциядан учурашабыз» – деп жазган экен. Апам байкуш ордунда олтура албай тынчы кетип, белек-бечкегин даярдап алып, түнү менен уктабай, айткан убагынан эрте эле үй-ичибиз менен станцияга барып алганбыз. Жүрөктү түшүргөн сүр менен ичине шыкалган аскер жүктөгөн поезддер биринин артынан бири өтүп жатты, күпүлдөп. Апама кошо эки көзүбүз төрт болуп биз турдук... Бир маалда эле катуу келаткан поездден «апаа!» – деген катуу кыйкырык чыкты. Карасак Субанбек акем, терезеден белине чейин чыгарып алыптыр. Апам ый аралаш «токто эле, токто» – деп, поезд менен кошо чуркай берди... Поезд ылдамдыгы ыраактай түшкөндө, башындагы шапкеси менен белиндеги курун чечип, терезеден ыргытып жиберди. Поезд токтобой узап кетти. Апам болсо шапкени баса кучактап, ботодой боздоп темир рельске

жыгылды. Асел жеңем экөөбүз кошо ыйлап апамды, ордунан тургуза албай көпкө убара болгонбуз. Бир кезде өзү кайрат кылды окшойт, ордунан кескин туруп, биздин ыйыбызды токтотту да, анан шапкени жыттап олтуруп калды». Ушул шапке өмүр бою Толгонайдын үйүндө илинип турганын, окуяны айтып эненин жүрөк сыздата ыйлаганын жазуучу өз көзү менен көрүп жүргөн. Бирок аны, айылдык байбиченин кебин, кайгысын жазуучу жүрөктөн өткөрүп, эстетикалык күчүн эң бир ааламдык денгээлге алып чыккан: «Дөңгөлөктөр чуркаган кош темир жол ошондо менин жүрөгүм чыңылдагандай, зың-зың этип онтоп жатты. Айтчы дечи, дүйнө тиреги жер, кай заманда, кайсы эне ушинтип өз баласын бир көрүүгө зар болуп, көзүнөн кан чачырап, кыйкырыгы таш жарып, жол тосту эле?..

– Айта албаймын, Толгонай. Сенин заманындагыдай ааламда согуш болгон эмес.»⁸

«...Бир жылга жетип жетпей эле курман болсо керек – дейт прототиптин бир тууганы, – Бизге Субанбек сыйланыптыр деп, айыл аксакалдары «Кызыл Жылдыз» орденин алып келишкен. Көрсө ошондо «кара кагаз» кошо келген экен. Апамдын түрүнөн чочуп, атайы камданып келип алышып, угуза албай кайра кайтышыптыр. Анын үстүнө ошол учурда жети жаштагы жалгызынын жалгыз эркек туягы да «учуп» кеткен эле. Чыгармада Чыңгыздын Субанкул менен Касымдан бир күндө кара кагаз келди дегенинин жөнү бар. Чын эле атасы менен баласы бир мезгилде экөө эки жакта каза болушуптур. Эки баланын өлүмүн көтөрө албай калат го, андан көрө үмүт менен жашай турсун дешкен экен, айыл карыялары»⁹. Чын эле Толгонай үмүт менен жашаптыр. Бул жөнүндө басма сөздө жазуучу жана анын жакындары тарабынан көп айтылды. Бул маалыматты прототиптер да бекемдешет. Белгилүү документалист Изя Герштейн Чыңгыз Айтматов жөнүндө фильм тартуу үчүн жазуучунун балалыгы өткөн жерлерге, анын ичинде Толгонайдын

⁸ Айтматов Ч. Чыгармаларынын жыйнагы: II том. – Б.: Улуу тоолор, 2014, 48-б.

⁹ Караңыз: Култаева Ү.Б. Турмуш чындыгы жана көркөм образ: макалалар, документалдык материалдар (үчүнчү басылышы). – Б., 2008.

да үйүнө баруу керек деген экен. Толгонайга жакшы кийимин кийгизип, фильмге даярдашат. Режиссердук талап боюнча Ч.Айтматов кечирээк, капыстан кирип келүү керек эле. Толгонайды камерага тартып жатканда, капысынан бир кезде бир боордош болуп бирге жашаган Чыңгыз кирип келбеспи. Үмүтү карыбаган байкуш эне баарынуунутуп, ордуна тура калып, жазуучуга умтула келип, мойнунан кучактап; «Айланайын Чыңгыз, сен Суванбек тууралуу мага жакшы кабар алып келген окшойсун» – деген экен. Бул 1970-жыл эле... Ошондо таланттуу жазуучунун алп жүрөгү эненин кудурет-күчүнө бир толкуган экен. Ошондон көп узабай, көзү өткөнчө уулун өлүмгө кыйбай күткөн эненин үмүттүү жүрөгү¹⁰ да токтоптур. Балким, ошол таасир жазуучуну кийин тирүүлүктүн феномени – энеликтин¹¹: Толгонай-Эне → Жер-Эне → Найман-Эне → Бугу-Эне → Бөрү-Ана деген жалпы системасын түзүүгө негиз болгон чыгар.

Прототип – бул жазуучуну образ түзүүгө шыктандырган алгачкы башат, аны жазмайынча тынчылпаган күчтүү таасир. Жазуучу ошол таасирди көркөм жалпылоого келгенде дайыма эле башкаларды эмес, кээде өзүн өзү каарман кылып алган учурлар да адабияттын тарыхында көп учурайт. Айталы, А.И. Солженищиндин «Иван Денисовичтин бир күнү» аталган повестинин каарманынын прототиби да экөө бири – өзүнүн кол алдында иштеген Иван Шухов болсо, экинчиси – автордун өзү экени¹² чыгармадагы каармандын тагдырынан ачык эле көрүнүп турат. Ч.Айтматовдун чыгармаларында да, автор өзү, жакын адамдары прототип болгону байка-

¹⁰ Толгонай – Таластын Жийде айылда жашаган, карапайым, кыргыздын нарктуу байбичеси. 1882-жылы туулуп, 88 жаш курагында 1970-жылы дүйнө салган.

¹¹ Караңыз: Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы энеликтин көркөм концепциясы. / Китепте: Култаева Ү.Б. Илимий эмгектердин алты томдук жыйнагы. I том. – Б.: «Бийиктик плюс», 2015.

¹² Караңыз: Журиков Г.А. Герой как объект насильственного воздействия и как субъект ценностного «само стояния» в творчестве А.И. Солженищина 1960-х годов: дисс.... канд. филол., наук 2007, Воронеж.

¹³ Айтматов Ч. Балалыгым: жазуучунун немец котормочусу Фредрих Хитзерге айтып берген өмүр таржымалы. 118-б.

¹⁴ Ошондо.

¹⁵ Точка присоединения: Диалог В.Левченко. Китепте: Чиптиз Айтматов Полн. Собр.соч. в восьми томах. Т.7. – Алматы, 2008. С. 36.

лат. Буга мисал Сейиттин образы. Сейит өзү экендигин, «Жамийланын күйөөсүнүн турмуштук негизи – прототиби алысыраак туугандары», Жамийланын прототиби Көксайлык¹³ экенин жазуучу ачык айтып: «Даниярдын прототиби эвакуациялангандардын бирөө. Казакстанда төрөлгөн, балдар үйүндө чонойгон адам эле. Бир топ согуш жарадарлары менен бирге Шекерге жиберилиптир. Баарынын эле согуштан алган жараттары жеңил болбогону менен эптеп жумуш кылса болот эле. Даниярды «өкмөттүн баласы» дешчү. Сол буту менен аксап басчу. Бир өспүрүмдүн артыларынан калбай акмалап, махабат майданындагы алардын кыймыл-аракетин, айткан-дегенин көзөмөлдөп жүргөнүн кайдан билишсин?»¹⁴ деген.

Жазуучу «...дүйнө сулуулугун эн бир курч кабыл алган, ...дайыма ойлорду, сүрөттөрдү, жүздөрдү түбөлүк даана элестеткен өмүрдүн ыйык булагы өспүрүм курагындагы таасири»¹⁵ Жамийла повестинин жаркын чыгышынын негизи. Ал ошол өспүрүм кезинде эле чыныгы сезимди баалап, ичинен аны колдогон. Бул анын буркан-шаркан түшүп, Жамийланын каргап жаткан Карагыз апасына берген жообунан көрүнөт:

– Мурдатан эле эрди-катын болуп жашап алышкан турбайбы?

– Эмне мурда көзүнөрдү ачкан жок белеңер? – дедим мен да.

Ал мага ачуулуу бакырды:

– Не деген шермендечилик бул?! Эри фронтто жанын оозуна тиштеп согушуп жүрсө, катыны аны күтпөй кайдагы бир селсаяк менен качып кетет деген эмне?! Биздин уруунун бетине көө жапты! Шерменде!

Ушинтип туруп мага жакындап:

– Эмне сен алардын мамилесин мурда эле билчү белең?! Аларга жан тартып, чогуу жүргөн экенсиң да?!.. – деди.

Мен жооп бере албай калдым»¹⁶.

Тексттен көрүнүп тургандай, жазуучу прототиптердин олуттуу жорук-жосун, аракеттерине анализ жасаган, бир адамдан уккан сөз бир нече кишиге таандык экенин байкаган; сезимдердин гаммасын дифференциялап, аны Жамийланын кайненеси менен күйөөсү Садыкка бөлүштүргөн. Натыйжада Жамийланын «куттуу үйдү» таштап кеткенине болгон ыза эки эсе күчөтүлүп, көркөм чыгарманын окурманга берчү эстетикалык таасири курчуган:

1. – Ме, жип өткөрүп берчи! – деди ал ийне-жипти калчылдаган колу менен сунуп жатып. Анан оор үшкүрүк түтөттү да, жашын сыгып жатып, өзүнчө сүйлөндү. – Аа, шордуу келиним ай, эчтекеден эчтеке жок кор боло турган болдуң ээ... Ушул бойдон колдо жүрсө не деген гана киши болор эле... Кайран Жамийла... Шордуу Жамийла...

2. Бир күнү... эшик шарт ачылып, үйгө купкуу болуп сурданган Садык акем кирип келди.

– Муну ким тарткан? – деп, ал чоң барак кагазды бетиме сунду. Кагаздагы сүрөттү көргөндө үрөйүм учту: бул менин баягы кырманда Данияр менен Жамийланын калем менен тарткан сүрөтүм экен.

– Мен тарткан элем! – дедим мен.

– Булчу, бул ким өзү?

– Данияр.

– Бузукусуң сен! – деп калчылдаган Садык экем сүрөттү майда-майда тытты да, жерге тебелеп, эшикти шарт жаап, сыртка чыкты.

Үйдүн ичин тунжураган, сүрдүү тынчтык көпкө бийледі.

– Сен билчү белең? – деп, сурады бир убакта апам.

¹⁶ Ошондо. – 120-б.

¹⁷ Айтматов Ч. Чыгармаларынын сегиз томдук жыйнагы. I том. – Б.: Улуу тоолор, 2014, 98–100-бб.

¹⁸ Айтматов Ч. Чыгармаларынын сегиз томдук жыйнагы. I том. – Б.: Улуу тоолор, 2014, 74-б.

¹⁹ «Мы изменяем мир, мир изменяет нас» / Кн.: Чиптиз Айтматов. Полн. Собр.соч. в восьми томах. Т.7. – Алматы, 2008. С.127–128.

– Ооба, билчүмүн¹⁷.

Карагыз апасы өспүрүм Чыңгызды Жамийла менен Даниярдын артынан жиберген. Бирок реалдуу прототип каарман Сейит сыяктуу ыйлабайт. Алардын артынан барып, экөөнү станциядан табат, бирок Жамийладан уялып, андан артка кайтарууну ондуу талап кыла албайт. Ал эми көркөм образга келгенде Сейиттин бир жагынан жер чапчып ыйлап, жакшы көргөн женесин жоготуунун ыза-кайгысын баштан кечирши, экинчи жагынан анын адамдар ортосундагы таза, күчтүү махабатты ичинен жактыруу сезиминин ортосундагы карама-каршылык аркылуу чыгармадагы драматизм күчүнө кирет. «Мен... бирде туруп, – Жамийла Даниярды сүйсө экен деп, бир туруп, – кайра сүйбөсө экен деп тилечүмүн».

Жазуучу карапайым адамдардын асылдыгын көрө билип, аны эстетикалык асылдыкка жеткирүүдө төмөнкү каражаттарды чеберчилик менен пайдаланган:

1. Диалог табигый баарлашуунун формасы катары «Саманчынын жолу» повестинде өзгөчө жаңы функцияга ээ болуп, жеке адам менен аалам байланышын камсыз кылуу менен бирге каармандардын ички жашырын *жан-сырларын* ачуунун каражатына айланган. Натыйжада автор ≈ каарман ≈ окурмандын ортосунда жандуу баарлашууга шарт түзүлгөн.

2. Диалог аркылуу автор колдонгон *коркам шарттуулук* автордук интенциянын психологизмин тереңдеткен. Ушул жерде жазуучу менен В. Коркиндин диалогуна¹⁹ шилтеме жасоого туура келет:

– Чыңгыз Төрөкулович... Мен түшүнгүм келет – Жер адамга жооп бериши мүмкүн экенине окурман эмне үчүн ишенет?

– Кептин баары Толгонай үчүн Жердин кандай мааниге ээ экенинде. Бул – анын тагдыры, эмгеги, сүйүүсү, ыйык ишеними. Жер жооп бербей коё албайт, поэтикалык шарттуулук боюнча алардын сүйлөшүүсү табигый нерсе.

3. Ч. Айтматов адамдын ички дүйнөсүн сүрөттөөнүн чебери. Каармандардын ички сезими алардын иши, кыймыл-аракети аркылуу элестүү берилет. Жогоруда белгиленген тексттен көрүнүп тургандай, апасынын ички сезими «үшкүрүк түтөтүшү, көзүнүн жашын сыгышы» аркылуу элестүүлүктү камсыз кылса; Садыктын жанын коёрго жер таппаган абалы «эшикти шарт ачып сурданып кирип, калчылдаган колу менен сүрөттү тытып, шарт эшикти жаап кетишинен» көрүнүп турат. Натыйжада чыгармадагы психологизм менен драматизм бири-бирине сиңип кетет.

4. Жазуучу турмуштук факт, окуяны чыгарманын идеясына жараша иштей билет. Айтталы, Толгонайдын баласы чыныгы турмушта бала таап алып, жазы мандайын жаркылдатып кубанып келсе, аны жазуучу ошол чийки бойдон колдонбойт. Ал көркөм образга келгенде, үшүгөн жолоочу балага тонун чечип берген Жайнак «...калч калч этип толуп» үйгө кирет, анткени бул согуш жөнүндөгү чыгарма, аалам кайгырып «муздап» турат. Ошол эле учурда Жайнак үшүгөнүнө карабай «күлмүздөп» «көңүлдүү», (курсив – К.У.) анткени ал адамга **жакшылык** жасады.

5. Жазуучу **элдик турмушту, улуттук мүнөздү** мыкты билет. Ошол эле учурда алардын жан-дүйнөсүн жалпы адамзаттык баалуулуктар менен байыта билет.

Ошентип чебер сүрөткер жараткан көркөм образдар «көптөгөн конкреттүү адамдардын психикасына таасир этет».

Адабияттар

1. *Айтматов Ч.* Чыгармаларынын сегиз томдук жыйнагы. I том. – Б.: Улуу тоолор, 2014.

2. *Чингиз Айтматов.* Полн. Собр. соч. в восьми томах. Т. 7. – Алматы, 2008.

3. *Айтматов Ч.* Балалыгым: жазуучунун немец котормочусу Фредрих Хитзерге айтып берген өмүр таржымалы. 118-б.

4. *Дурново А.* Прототипы романа Л.Толстого «Война и мир». // Интернет сайт: knigi.mirtesen.

5. *Злотник Э.* Неопубликованное интервью Чингиза Айтматова еженедельник «Неделя», 1976. // Интернет сайт: открытая библиотека, 2016.

6. *Култаева У.Б.* Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы энеликтин көркөм концепциясы. / *Китепте:* Култаева У.Б. Илимий эмгектердин алты томдук жыйнагы. I том. – Б.: «Бийиктик плюс», 2015. – 55–65-бб.

7. *Култаева У.Б.* Турмуш чындыгы жана көркөм образ: макалалар, документалдык материалдар (үчүнчү басылышы). – Б., 2008.

8. *Плеханова И.И.* Литературный герой как «прототип» личности писателя: условия «узнавания» и художественного следствия идентификации // Вестник Томского государственного университета. Филология. 2015. № 1. – С. 141–145.

9. *Чуриков Г.А.* Герой как объект насильственного воздействия и как субъект ценностного «самостоянья» в творчестве А.И. Солженицына 1960-х годов: автореферат дисс., канд., филол., наук, Воронеж, 2007. – С. 8–11.

10. О некоторых прототипах героев русской литературы // Интернет сайт: gorod.tomsk.ru.

УДК 82

Култаева Үмүт Бекмуратовна,
филология илимдеринин доктору

ПРОТОСЮЖЕТ ЖАНА АНЫН ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЧЫЛЫК ТАГДЫРЫНДАГЫ РОЛУ

Аннотация. Макалада Ч. Айтматовдун чыгармачылык тагдырына таасирин тийгизген турмуштук окуялардын – протосюжеттин мааниси талдоого алынат. Өспүрүм куракта жазуучунун балалык сезимине так салган окуялардын жазуучунун чыгармачылык концепциясынын, идеялык постулатынын өзөгүн түзүшү жөнүндөгү маселе илимий талкууга коюлат. Жазуучунун протосюжетти көркөм андоого алуу чеберчилигинде көркөм деталдын ролуна көңүл бурулат.

Негизги сөздөр: чыгармачылык эволюция, протосюжет, бетме-бет, драматизм, коллизия, карама-каршылык, өлтүр-өлтүрбө, концепция, постулат, лиризм, көркөм деталь.

ПРОТОСЮЖЕТ И ЕГО РОЛЬ В ТВОРЧЕСТВЕ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА

Аннотация. В статье рассматривается роль протосюжетов в творчестве Ч. Айтматова. Вносится в научное обсуждение вопрос о детских впечатлениях в определении творческой концепции и идейного постулата писателя. Анализируется мастерство писателя в эстетической обработке художественной детали.

Ключевые слова: творческая эволюция, протосюжет, лицом к лицу, драматизм, противоречие, коллизия, концепция, постулат, лиризм, художественная деталь.

PROTOSYUJET AND IT'S ROLE OF INVENTIVE FATE OF CHINGIZ AITMATOV

Abstract. The article discusses the role of the proto-plots in the creative fate of Ch. Aitmatov. To the scientific discussion is brought the question of children's impressions in the definition of the creative concept and the ideological postulate of the writer. The writer's skill in the aesthetic processing of artistic detail is analyzed.

Key words: creative evolution, proto-plot, face-to-face, drama, contradiction, collision, kill-not kill, concept, postulate, lyricism, artistic detail.

²⁰ Андреев Д.Л. Роза мира: Метафилософия истории. – М., 1991. – С. 185.

Ч.Айтматовдун чыгармачылык эволюциясын адабият таануучулар¹ үч этапка бөлүшөт: «Газетчи Дзюйю» менен алгачкы аңгемелери (1952–1956) – жазуучунун чыгармачылык үйрөнчүк мезгили (масштаб – Кыргызстан) → «Бетме-Бет» повестинен «Гүлсарат» повестине чейин – чыгармачылык жетилүү жана роман жанрына даярдануу мезгили (масштаб – мурунку союздук) → «Гүлсарат» повестинен «Тоолор кулаганда» чыгармасына чейин чыгармачылыгынын романдашуу жана дүйнөлүк адабияттын (масштаб – дүйнөлүк) сүрөткери катары бекемделүү мезгили. Ушул көз караштан алып караганда «Бетме-бет» (1957-ж.) повести жазуучунун чыгармачылык жетилүүсүнүн көч башында турат, аны жазуучу «чыгармачылык дебютум», «алгачкы повестим» деп атаган. «Бетме-бет» Лениндик сыйлыктын лауреаты сыйлыгына көрсөтүлгөн «Тоолор жана талаалар» жыйнагына кирген эмес. Ошондуктан бул чыгармага айтылган сындар, берилген баа башка чыгармаларына («Саманчынын жолу», «Жамийла», «Ак кеме» ж.б.) караганда азыраак. Анткени менен жазуучу «Бетме-беттен» чыгармачылыктагы ишениминин символу «реализм жана да реализм» экенин сезди. Болгондо да пенделик майдачүйдөнү натуралисттик сүрөттөгөн реализм эмес, чындыкты толстойчо түшүндүрө алган реализм, адам дүйнөсүн сүрөттөгөн көркөм образда коом, тарых, келечекти айкалыштырган реализмди тааныды². Дүйнөлүк жазуучулардын бир тилде – жүрөк тилинде³ сүйлөй билүү мүмкүндүгүн туюп билди. Китептик таасирдин негизинде жазылган аңгемелерин өзү чанып, баштан өткөн окуялардан алган таасирлерге таянуу зарылдыгын сезген. Натыйжада чыгар-

мачылыктын жаңы дүйнөсүнө кирип, ал дүйнө жалпы кыргыз адабий процессине жаңы табылгалардын келишин шарттаган. «Бетме-бет» Лениндик сыйлыкка татыктуу болгон жыйнакка кирбегени менен ага кирген чыгармалардын: «Жамийла», «Кызыл жоолук жалжалым», «Ботогөз булак», «Биринчи мугалим» повесттеринин жаркын чыгышына «эшик» ачты. Чыгарма «Ч.Айтматовдун талантынын күчтүү жактарын, ачылбаган, бирок сөзсүз ачыла турган чыгармачылык мүмкүнчүлүктөрүн айкындады»⁴.

Повесттин алгачкы кол жазмасын Москвада мейманканада сынчы К.Асаналиевге окуп бергенде, 2 саат бою үн чыгарбай аягына чейин уккан соң, зирек сынчынын:

– Ошол Ысмайыл чын эле барбы? – дегени бекеринен эмес эле. Ысмайылдын прототиби да кадимки жазуучу көрүп билип жүргөн атактуу мал ууру, Шекер менен жанаша айыл Көк-Сайда⁵ жашаган реалдуу адам, «айылдагы согуштан качкан алгачкы дезертир». А бирок «жазуучунун жаркын жекече өзгөчөлүгү аныктаган, терен чынчыл, укмуштуудай чынчыл «Бетме-бет» повестинин»⁶ ишенимдүүлүгү жалан каармандын прототиби менен чектелбейт. Эгер азыркы мезгилде Ч.Айтматовдун чыгармаларын талдоого жаңы көз караш зарыл болсо, анда *дезертирдин* образын талдоого караганда повесттеги *нравалардын кагылышы*, алгачкы «дебюттун» улуу жазуучунун *чыгармачылыгындагы орду* боюнча ой толгоо маанилүү деген ойдобуз. Бул маселе чыгарманын сюжетинин негизин түзгөн протосюжетке түздөн-түз байланышат. Жазуучу дезертирдин эгоизмин көркөм аңдоого алса деле окурмандын сезимине бүлүк салган бир жакшы чыгарма

¹ Асаналиев К. Ч.Айтматов (Творческая эволюция) / Китепте: Движение во времени. – Ф.: «Кыргызстан», 1978. – С. 47–54; Дмитриева Н.М. Актуальные проблемы многонациональной современной прозы. Калинин, 1981; Зелинский К. От фольклора к роману. – М., 1966, – 22-б.; ж.б.

² «Мы изменяем мир, мир изменяет нас» / Китепте: Чингиз Айтматов. Полн. Собр.соч. в восьми томах. Т.7., Алматы, 2008. С.123–124.

³ Ошондо. – 122-б.

⁴ Асаналиев К. Ч.Айтматов / Китепте: Кыргыз совет адабиятынын тарых, 2-том. – Ф.: Илим, 1990. – 544-б.

⁵ Караңыз: Ысмайыл кандай адам? / Китепте: Култаева Ү. Турмуш чындыгы жана көркөм образ. – Б., 2008.

⁶ Рудов М. Писатель и время // Советская Киргизия 1962, 12-декабря.

жаралмак. А бирок ошол дезертир элдик иштеги жеке адамдык милдетин аткаруудан качкан керт башын сактоо өзүмчүлдүгүн жетим-жесирдин ырыскысына кол салышы менен дагы күчөтүп, образдын ачылышын шарттап олтурат. Ал качкын эле эмес, убалдан коркпогон мыкаачылыгы, таш боордугу, айбандык керектүүлүккө багынган адамдык пастыгы – нравалык проблема эле. Же жазуучу тили менен айтканда ал адамга эң кыйыны күн сайын адам болуу маселесин дал ушул чыгармадан сезген экен. Ошондуктан «Бетме-бет» повестинин негизги протосюжети *уйдун жоголушу* болсо да, ага балалык күндөрүндө жүрөгүнөн өткөн башка таасир – окуялар кошулган. Согуштун апаат күндөрүндө элден согуш салыгын жыйнап, баштык толгон акча менен Шекерден райборборго баратканда, капысынан ээн жолдо:

– Баштыгында эмне бар?! Кардым ач, жегенге бир нерсе табылабы?!⁷ – деп, «жаагы шимирилип, ичине тартылып, шилбийип арыктаган» ачка адамга жолуккан. Элдин мүлкүнөн корккон жаш бала суроого ачык жооп айта албай, атка камчы басып алыстаганга аракет кылганда, артынан каргап шилеп, таш менен уруп кууп жөнөгөн. Эгер анын талмасы кармап, жыгылып калбаганда, окуянын аягы эмне болушу белгисиз эле. Жүрөктүн үшүн алган бул окуя өспүрүмдүн сезиминен көпкө кеткен эмес. Ал аз келгенсип, кыштын суугунда башкарманын тапшырмасы менен Жийдеден Грозныйга келатып, үшүгөндөн жолдогу чырагы бүлбүлдөп күйгөн тегирменчинин үйүнө түнөп кетүү суранычы менен кайрылып, үйгө киргенде, ал жерде тоо-ташта качып жүргөн качкындарды көргөн. Алардан кекенген коркутуу сөздөрүн уккан соң, ит өлгөн суукта кайрадан түндөп жолго чыгууга аргасыз

болгон⁸. Мына ушул реалдуу турмуштук окуялардын синтези көркөм аңдоого алынган «Бетме-бет» повестин кайра окуганда, чынында, бул чыгарманын жазуучунун чыгармачылыгындагы ордуна таң калууга болот. Ошондо да аталган окуялардын ичинде уйдун жоголушу өзгөчө мааниге ээ.

Аталышы, тематикалык-проблематикасынан сюжетинин идеялык өзөгүнө чейин карама-каршылыктуу драматизмге толгон «Бетме-бет» повестинин протосюжетин жазуучунун өзүнөн угалы: «1943-жылдын февралында үй-бүлөбүздүн башына чоң кырсык келди. Анда биз Жийдеде жарымы урап калган, ...мурда клуб болгон эски жайда жашачубуз. Мал кармай турган жайы жок, жалгыз уюбуз – «Сукраны» ...колхоздун короосунда кармачубуз. ... Бир күнү адаттагыдай эле таң сүрүлө келсем, уюбуз ордунда жок»⁹. Кыйын күндөрдө жан сактоонун бирден-бир каражаты ушул уйга байланып, жазда тууй турган уйдун сүтүнөн «ак ичип, жаңы ууз жейбиз, каймакка тоёбуз» деп таттуу кыялга баткан жаш аялмет үй-бүлөгө бул окуя «...апыртуусуз айтканда күнү баткандай, өмүрдүн соңуна жеткендей **чоң трагедия** (астын сызган – К.Ү.)»¹⁰ болгону жазуучунун жан-дүйнөсүнө өмүр бою эстен кетпес так салган. Балким, чыгармаларында көркөм аңдоого алынган «...жашоону трагедия катары сезиши»¹¹ ушул окуядан башталган. Анткени бул чыгармада коом менен мезгил трагедиясы, эл менен жеке үй-бүлөнүн трагедиясы жуурулушуп, сюжеттик драматизмди чыңалууга жеткирген протосюжет бар. Бул протосюжет жөн гана бир баланын эсинде калган жаман окуя эмес эле. Мындан жазуучунун бүтүндөй чыгармачылык концепциясына негиз болуучу нравалардын кагылышуусунан келип чыккан идеялык постулат негизделгенин

⁷ Айтматов Ч. Балалыгым: жазуучунун немец котормочусу Фредрих Хитзерге айтып берген өмүр тиржымалы. – 68-б.

⁸ Ошондо. – 48–49-б.

⁹ Ошондо – 52–53-б.

¹⁰ Ошондо. – 54-б.

¹¹ Айтматов Ч. «Я ощущаю жизнь как трагедию...», Уроки Чингиза Айтматова // Литературная газета, №14, 16.07.2014. Литература / Портфель ЛГ / Евразийская муза, Каналыянов Бахытжан.

байкоо кыйын эмес. Фактыга кайрылалы: «Күйөөлөрү фронтко кеткен коншу аялдар келип, бизге кошулуп, улуп-уншуп, кыйкырып-өкүрүп ыйлай башташты. Ууруларды Кудайга жете тургандай ачуу үндөрү менен каргап жатышты. Ошол окуяны андагы ачуу үндөрдү эстегенде бүгүнкүгө чейин ачуудан тамагым муунуп кетет. Эң улуусу болгондуктан, кичүүлөргө камкордук кылып, аларды жамандыктан коргоп, канаттууга кактырбай, тумшуктууга чокутпай бакчу милдет менин мойнумда турган. Анан ошолорду көрүп туруп мага бир ой келди – ууруну кандай болбосун таап, кантип болбосун **өлтүрүү** (астын сызган – К. Ү.) гана керек...»¹².

Согуштун алоолонгон оту күйүп, өмүр менен өлүм бетме-бет, ачкачылык менен жакырчылык бетме-бет, жалпы элдик дух менен жеке адамын эгосу бетме-бет, «эркиндикти ушунчалык сүйгөн, күлүк ат десе жанын берген, бектен-хандан кайра тартпас» Ысмайылдын жан дүйнөсүндө баатырдык менен коркоктук бетме-бет, бир үйдө жашаган аял менен эркектин үй-бүлөлүк мамилеси бетме-бет кагылышка кабылып турган мезгилди чагылдырган бул чыгарма – жазуучунун чыгармачылыгынын өзгөчө көрүнүшү. Өткөөл куракта, өспүрүмдүн жан-дүйнөсүнө да карама-каршылыктуу сезимдер дүрбөлөң салып, ал бир эле мезгилде бала, ошол эле мезгилде «кичүүлөргө камкордук кылууга» бел байлаган, мезгилинен эрте жетилген чоң адам эле. Башына келген ушул каргаша ага тагдыр чечүүчү жолду тандоо милдетин жүктөдү. Өзү айткандай, же «ууруну кандай болбосун таап, кантип болбосун **өлтүрүү**» үчүн коншусу Темирбектин мергенчилик мылтыгын алып жолго чыгып, талаа-түздү, тоо-ташты түрө кыдырып, шаардагы касаптарга чейин тинтип чыкмак... Сөзсүз ууруну **өлтүрүү** максаты азезилдей азгырып, бүт акыл-эсин, эрк-кубатын, намыс-арын ээлеп алган эле. Ошол учурда бул максат

¹² Айтматов Ч. Балалыгым жазуучунун немец котормочусу Фредрих Хитзерге айтып берген өмүр таржымалы. – 54.
¹³ Ошондо. – 58–59-бб.

өспүрүмдүн алдында турган «чоң максат» болчу. Жалан ушул ойго алагды болуп жол кезип бараткан өспүрүмдү капыстан угулган үн токтотту да, кайрадан *мылтыкчан бала менен эшек минген карыя бетме-бет келди:*

– Токтоп турчу, уулум! Бирөөнү өлтүргөнү баратасынбы?

– Ооба, – дедим, анын бул суроосуна кабагымды да бүркөп койбой: – Ооба, өлтүрөм!

– Андай болсо шашпа! Менин сөзүмдү ук!.. Эмне үчүн өлтүргүң келип жатат, уулум?

– Тууганы калган бооз уюбузду уурдап кетишти. Төрт бир тууганбыз, эң улуусу менмин...

– Ошондойбу? Жаман болуптур, аябай жаман болуптур! Бирок сен мени ук! Өч жаман нерсе. Каргыш тийген ууру болсо да аны ойлобошуң керек. ...Мендей карыяны ук! **Өлтүрбө!** Мындай нерсени ойлоп да койбо! Үйүңө кайт!... Ууруларды өлтүрүү тууралуу кайра ойлонбосоң гана акыр аягы бактылуу болосун. Бакыт сени өзү эле издеп таап келет¹³.

Ошентип ээн талаада, ээн жолдо **өлтүр-өлтүрбө** деген өмүр менен өлүм бетме-бет келди да, өспүрүмдүн өлтүрүү максаты быт-чыты чыгып кыйрап, өч алууга белсенген баланын «үмүт-ою биринчи жолу талкаланды». Ушул кыйроо болочок улуу жазуучу үчүн жоготуу беле, табылга беле?! Кызыгы, ызага муунган неме «бакырып-өкүрүп ыйлап, калтырап-титиреп жатканда, көз жашы бетин жууп, тең салмагын жоготуп, айрылган өтүгүн бутуна эптеп илештирип сүйрөп» баратканда «алдынан алоолонуп жагылган улуу оттун элеси» келген экен. Биздин оюбузча, мына ушул улуу оттун элеси кыргыз адабиятына да, жазуучунун жеке чыгармачылыгына да келе жаткан *кут, оомат, бакыт* эле. Мына ушул улуу от жазуучунун чыгармачылык кредосун аныктады: адамдын улуулугун, жашоонун түбөлүктүүлүгүн, сүйүүнүн, руханий байлыктын өлбөстүгүн, таза-

лыкты, аруулукту даңктаган анын философиялык концепциясынын уюткусун, көрөңгөсүн жаратты. Жазуучунун чыгармачылык дебюту «Бетме беттин» протосюжетиндеги (өзү – өлтүрөм, эшекчен карыя – өлтүрбө дегенинен) өлтүр-өлтүрбө Ч.Айтматовдун акыркы «Тоолор кулаганда» романындагы Арсен Саманчиндин «Өлтүрбө!» ангемесине чейин эң маанилүү роль ойногон идеялык негизги бул постулат улуу жазуучунун чыгармачылык тагдыры эсептелет. Чыгармаларындагы гуманизм, руханий изденүүлөрдү «жараткандын пенде баласына берген эң жогорку шыбагасы – **өмүрдүн баалуулугу**»¹⁴ (астын сызган – К. Ү.) менен түшүндүрүп, ... дүйнөнүн ар кайсы бурчтарында жан кечтиликке барып, адамга каршы террорду жүргүзүп жаткандарды адам-зомби, акыл-эстен ажыраган маңкурттар»¹⁵ аташы улуу жазуучунун адамзатка калтырган **керээдеринин** бири болуп калды. «*Бетме-бет*» повестинин протосюжетиндеги «**Өлтүрбө!**» – жазуучунун өмүрүнүн акырында жазган символикалуу романы «*Тоолор кулаганданын*» акыркы бетинен орун алды. Бул – залкар жазуучунун чыгармачылык тагдырынын негизги принциби.

Чебер калемгердин дагы бир жаркын чыгармасы «Кызыл жоолук жалжалым» повестинин протосюжети да жазуучу күбө болгон кызыктуу окуя. Ал Кыргыз мал чарбачылыгы илим-изилдөө институтунда зоотехник болуп иштеп жүргөндө, Англиянын түштүгүндө Джерс аралын мекендеген асыл тукум бука алып келип, сүттү арбын берүүчү уйду аргындаштыруу үчүн Тянь-Шанга топоз алып келүүгө баратып Долон ашуусунда түнөп калууга туура келген. Ошол жолдон биринчи жолу чиркегич сүйрөгөн КамАЗ көргөн. Жолчулар үчүн эптеп салынган жупуну үйдүн жатуучу бөлмөсүндө жазуучуга таасир эткен окуя

¹⁴ Айтматов Ч. Манкурт реалдуу адамга айланды: 2004-жылы жазуучу менен Султан Раевдин маегин. /Азаттык радиосунун архивинен.

¹⁵ Ошондо.

¹⁶ Айтматов Ч. Балалыгым жазуучунун немец котормочусу Фредрих Хитзерге айтып берген өмүр таржымалы. – 114–115-бб.

мындай эле: «Чоң бөлмөнүн ичинде бир нече керебет коюлуптур. Алардын көбү бош. Бир бурчта гана эки айдоочу бутуна тура албай ыргалып, мас... Менин жатар жайым алардын жанында. ...Бирөө чиркегичтүү КамАЗдын шоопуру экен. Мени көздөрүнө илбей бакылдашып жатышты. Кааласам, каалабасам да ал экөөнүн сөзүн угууга аргасыз элем.

«Ошол ашуунун кыл чокусунда менин жактырган жалжалым жашайт. Бирок ал мени карап да койбойт», – деп бирөө экинчисине өзүнүн дартын божурап, башынан өткөн сүйүү окуясын айтып берип жатты. Чиркегич сүйрөгөн КамАЗдын айдоочусу ... сүйгөнүн такыр унута албаганын, ар дайым ашууну ашканда ошол делбирин көрөрүн, махабаты кантип башталып, кантип алоолонуп олтурганын бир баштан айтып берди. Анын башынан өткөн ошол лаазаттуу да, азаптуу да, армандуу да окуялар мага ушунчалык катуу таасир этти... Бийик тоолор тарапка башка милдет менен аттангам. Бирок ошол кан жолдо «Кызыл жоолук жалжалымды» таап, ага негиз берген бир тагдыр менен кезиккем...»¹⁶.

Эми эки протосюжетти салыштырып көрөлү. Биринчиси – трагедиялуу, карама-каршылыктуу, ошондуктан чыгармада лиризмге караганда драматизм өктөмдүк кылат. Протосюжеттин жазуучуга берген кубаты ушунчалык, драматизм дале жетишпей калгандай сезип, чыгарманы кайра ондоду. Натыйжада жаны эпизод кошулду. Анда Ысмайылдын апасы өлүп, аны көмгөнгө катышы албай, качкын «...ташка далдаланып» жашынып турду. «Эл көрүстөндөн оолактап кетер замат бу тегеректе өзүнөн башка жан жок калган кезде ал мүрзөнү көздөй төрт аяктап тарбаландап... үйүлгөн топуракты ылай-пылайы менен кошо баса жыгылып, муунган, киркирегген жапайы үн менен буулугуп, ыйлап: «Айлана-йын апам, ...кечир

мени, кечир! Убалың мага жетсин! Убалың согушка жетсин! Каргышың мага тийсин! Каргышың согушка тийсин! Каргышың согушка тийсин!»¹⁷ – деп зар какшап жатканын өзүнөн башка эч ким уккан жок. Ааламдан орун таппай калган качкындын трагедиясы жалаң эле согуштан качкандыгы менен эмес, элдин бетин карай албай калган нравалык деградациясы, адамдык руханий сапатын жоготкондугу менен түшүндүрүлүүгө тийиш.

Чыгармага негиз болгон протосюжеттердин мазмуну ушунчалык «бай» болгондуктан, сюжеттин драматизмге муктаждыгын жазуучу өзү эле эмес, сынчы К.Асаналиев да белгилеп: «Чыгарманын ички драматизмин мындан да күчтүү, мазмунун мындан да терең ...өнүктүрүү мүмкүндүгүн» жазуучу жаштыгынан жакшы пайдаланбай»¹⁸ калганына өкүнүп, Сейденин боюна бүтүп калса жакшы болмок деген ойду айткан.

Ал эми экинчи протосюжеттин мазмунун жеке адамдын сүйүүдөн жаралган тагдыры түзгөндүктөн, «Кызыл жоолук жалжалымда» драматизмге караганда лиризм өктөмдүк кылат. Протосюжеттен көрүнүп тургандай, жазуучу махабат баянын үчкө: «*лаазаттуу да, азаптуу да, армандуу да*» (белгилеген – К.У.) деп бөлгөнү да идеялык жүк көтөрүп турат. Сюжетти баяндоочу да үчөө: журналист, шофер (Илияс), Байтемир.

Үчкө бөлүнгөн сүйүү баянынын биринчи бөлүгүнө орун өтө аз берилген, бирок мөлтүр таза сезим ушунчалык назик эле. Жазуучунун чеберчилиги ушунда, ал үлбүрөгөн назик сезимге адаттан ашыкча зор күч берип, аны кумарлана сүрөттөөгө жетишкен. Асель менен Илиястын кабинада жанаша олтурганы чоң бакыт болуп, кайда барары белгисиз үлпөт сапарында машинасы «ээн жолдо куштай учуп баратканда» талаа, тоо алар менен кошо жарышып, асманда

жаркыган күн алардын күлкүсүн коштоп күлүп жаткандай, «салпылдап учкан кулаалы, ...кошо чаап келаткан кош атчан» алардын чанында калат. Машинаны келбүп жаткан касиеттүү Ысык-Көлгө бурса, күздө келчү ак куулар жазда келип алышкан... Жалгыз мүлкү радиону койду эле, анда да «Чолпон» балетин ойнолуп, «зал дүркүрөп кол чаап, бийчи кыздардын аяк астына гүл ыргытып жаткандай...»¹⁹. Тагдыр марттык менен берген мындай махабаттын туу чокусу Илияс уулдуу болгондо бир бийиктикке көтөрүлдү. Асел уул төрөгөн төрөт үйүнө бир баш баккан Илияс кайрадан машинасына минди да «тоо аралата» учуп жөнөп, «көзү алачакмактап, өзүнө-өзү ээ боло албай» Долондун белине чыгып:

–Э-эй, тоолор! Мен уулдуу болдум!²⁰ – деп кыйкырды. Ага тоолор бир силкинип, Илиясты кайталап, жаңырып алгандай болду.

Ээн талаа, бийик тоолор, чалкыган көл күбө болгон эки жаштын нике түнү келген зор бакыт, болгону эки жылга жетип-жетпей, колдон учту. Анткени алардын сезиминин аруулугу, айрыкча Аселдин жандүйнөсүнүн тазалыгы ар кандай «кирди», эки жүздүүлүктү, чыккынчылыкты көтөрө алмак эмес. Жыйынтыгында дал ошондой болду.

Жазуучу эң керектүү деталды кармай билет, анын сюжетке берчү кубатын сезе билет. Буга Долон ашуусунда биринчи көргөн – бул КамАЗ **чиркегичи** (астын сызган – К.У.). Балээнин баары ушул чиркегичтен башталат. Ак көңүл, беттегининен кайтпаган долу мүнөз Илиястын адегенде жолдо мотору өчүп калган шоферго ак пейилинен жардам бергиси келип, тросс менен анын машинасын (Долон ашуусунун тарыхында биринчи жолу) чиркеп чыгып, жеткен «жеңиши» кийин өзүнө душман болорун байкабай калды. Өжөрлүгүнө салып, ак дилинен элдик ишке демилгеси менен кызмат этүү максатында

¹⁷ Айтматов Ч. Чыгармаларынын жыйнагы: II том. – Б.: Улуу тоолор, 2014. – 226-б.

¹⁸ Асаналиев К. Ч. Айтматов / Китепте: Кыргыз совет адабиятынын тарых, 2-том. – Ф.: Илим, 1990. – 545-б.

¹⁹ Айтматов Ч. Чыгармаларынын жыйнагы: II том. – Б.: Улуу тоолор, 2014. – 182–185-бб.

²⁰ Ошондо. – 192-б.

прицеп чиркеп Долондон аша албай, прицеби кулап, машинасы аскага урунгандан, махабат баянынын **азабы** башталды. Прицеп кошо кыйраган Илиястын демилгеси аны ызага батырып, жанын коёрго жер таппай турган кырдаалдан Кадийча пайдаланып кетти. Көркөм логикага ылайык, бул экинчи бөлүмгө орун биринчиге караганда көбүрөөк берилгени байкалат. Анткени, ушул бөлүмдө Илияс аздектеген бар дүйнөсүн улам бирден жоготуп олтурду. «Кызыл жоолук жалжалы» терс бурулду. Эң негизги ыраматы уулунун наристе жытын искебей калды. Жакын санаалашы Алыбек карабай кетти. Повестте көп орун анын махабат арманына берилиши бекер эмес эле. Анткени бул арман – түбөлүк Илиясты коштоп жүрүүчү өкүнүч. Долу мүнөз Илияс Долондун «долу» жолунда мас абалында аварияга учурап, аны жол инженери Байтемир үйүнө алып барган күндөн анын **азабы** махабат баянынын **арманына** айланды.

Эки протосюжетти салыштыруу менен алардын көркөм сюжетке айланышын, эки башка тема, эки башка идеянын жазуучу тарабынан көркөм андоого алынышы эки башка нравалык сабак экенине ынануунун өзү эстетикалык ыракат!

Адабияттар

1. Асаналиев К. Ч. Айтматов (Творческая эволюция) / Китепте: Движение во времени. – Ф.: «Кыргызстан», 1978.

2. Асаналиев К. Ч. Айтматов / Китепте: Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. 2-том. – Ф.: Илим, 1990.

3. Айтматов Ч. Чыгармаларынын жыйнагы: I том. – Б.: Улуу тоолор, 2014.

4. Айтматов Ч. Чыгармаларынын жыйнагы: II том, Б.: Улуу тоолор, 2014.

5. Айтматов Ч. Полн. Собр. соч. в восьми томах. Т.7., – Алматы, 2008. С. 123–124.

6. Айтматов Ч. Балалыгым: жазуучунун немец котормочусу Фредрих Хитзерге айтып берген өмүр таржымалы. – Б., 2008.

7. Айтматов Ч. Манкурт реалдуу адамга айланды: 2004-жылы жазуучу менен Султан Раевдин маеги. / Азаттык радиосунун архивинен.

8. Айтматов Ч. «Я ощущаю жизнь как трагедию...», Уроки Чингиза Айтматова // Литературная газета, № 14, 16.07.2014. Литература / Портфель ЛГ / Евразийская муза, Канапьянов Бахытжан.

9. Дмитриева Н.М. Актуальные проблемы многонациональной современной прозы. Калинин, 1981.

10. Зелинский К. От фольклора к роману., М., 1966, – С. 22.

11. Рудов М. Писатель и время // Советская Киргизия, 1962, 12-декабря.

12. Плисецкий М. Понски и достижения Чингиза Айтматова / Китепте: Чингиз Айтматов: очерки, статьи и рецензии о творчестве писателя. – Ф.: Кыргызстан, 1975. – С. 265–293.

УДК 8.082-8

*Курманалиева Гүлнуркан Жакыпбековна,
окутуучу,
Таш-Көмүр инженердик-педагогикалык факультети,
Жалал-Абад мамлекеттик университети*

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВ – ААЛАМДЫН АКЫЛМАН СҮРӨТКЕРИ

Аннотация. Бул макалада Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы жазуучунун сүрөткерлиги, поэтикасындагы эң маанилүү маселелердин бири – автор жана каарман проблемасы каралган.

Негизги сөздөр: повесть, сүрөткер, аалам, образ, жазуучу.

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ – МУДРЕЙШИЙ ХУДОЖНИК ВСЕЛЕННОЙ

Аннотация. В этой статье рассмотрены проблемы автора и героя. Изобразительность писателя – одна из самых важных вопросов в произведении Чингиза Айтматова.

Ключевые слова: повесть, художник, вселенная, образ, писатель.

CHINGHIZ AYTMATOV – THE MYSTERING ARTIST OF THE UNIVERSE

Abstract. In this article are considered problems of the author and hero, from writer – one of the most important questions in composition of the product Ch. Aytmatov.

Key words: story, artist, universe, image, writer.

Чыңгыз Айтматовду окубаган адам бул дүйнөдө жок чыгаар. Төгөрөктүн төрт бурчундагы окурмандар анын чыгармаларын окуп гана тим болбостон, жан дүйнөлөрүндө таасирленип, поэтикалык саптарды жазып жиберешкенин да белгилеген фактылар көп кездешет.

Бул ысым менен бүгүнкү күндө кыргыздын улуттук руханий турмушунун тарыхый өсүш деңгээлинин бардык тармактары тыгыз байланышкан. Чыңгыз Айтматов бүгүн ар түрдүү улуттагы, ар түрдүү диний саясий ишенимдеги, ар түрдүү кесиптеги жана ар кыл жаштагы миллиондогон окурмандардын сүйүктүү жазуучусу.

«Биринчи мугалим», «Бетме-бет», «Жамийла», «Саманчынын жолу», «Гүлсарат», «Ак кеме», «Дениз бойлой жорткон Ала дөбөт», «Фудзиямадагы кадыр түн», «Кыямат», «Кылым карытар бир күн», «Тоолор кулаганда» жана башка чыгармалары – булардын ар бири окуган адамды кайдыгер калтырбай турган жандуу таасирдүүлүгү, жан дүйнөнүн күүгө келтирээр көркөмдүгү менен окурмандын турмуштук тажрыйбасын байытаар, түшүнүгүн арттыраар, акыл сезимин курчутаар, шарапатка ээ чыгармалар. Айтматовдун жазуучулук устаттыгынын эң башкы сыры – көркөм ойлоонун көп тараптуу жана көп тармактуулугунда. Кыргызчабы

же орусчабы, эки тилдин кайсынысында жазбасын, ал баары бир биринчи иретте кыргыз жазуучусу [1, 56].

Алп жазуучубуздун акылман сүрөткерлигин эмнеден баамдай алууга болот? – деген суроодо өз учурундагы Л.Н. Толстойдун төмөндөгүдөй акылман сөздөрүн эске салууга болот: «Эң күчтүү драма – жакшы адамдардын драмасы» жана Искусство «турмуш үчүн жана айрым адамдын, адамзаттын жыргалчылыкка жетиш үчүн зарыл болгон акыйкатка» кызмат кылып, «...Элди баш коштурган байланыш куралы. Ошондуктан образ түзүү искусствосу-көркөм чеберчиликтин бирден-бир өзгөчөлүгүн белгилейт. Ошол сынары Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын сюжеттик-конфликттик негизин да Сейденин, Жамийланын, Толгонайдын, Алимандын, Дүйшөндүн, Илиястын, Танабайдын, Момундун, Едигейдин, Бостондун жана башка рух дүйнөсү бай, күчтүү инсандардын жан дүйнө драмалары, трагедиялары, адамдын акыл-эс күчүнө, эрк-кайратына болгон ишенимин эч бөксөртбөй оптимисттик дух сакталып кала берет», – деп айтууга болот [2, 136].

Чыңгыз Айтматовдун ар бир чыгармасын барактап окуганда анын алдын ала көрөгөч даанышмандыгын, акылмандуулугун, улуу сүрөткерлигин баамдай алабыз. Окурмандын көңүлүн буруп, кызыгуусун күчөтүш үчүн автор өз сүрөттөөсүнө кандайдыр бир купуя окуяны алдын-ала билдирүү үчүн ыктуу форманы пайдалангандыгы сезилет.

Жазуучуга алгачкы ийгиликти «Бетме-бет» (1957) жана «Жамийла» (1958) повесттери алып келген. Бул повесттер жарык көрөрү менен адабий коомчулук аларга кыргыз адабиятындагы жаңы көрүнүш катары баа берип, окурмандар катары жакшы кабыл алынган [3, 286].

«Бетме-бетти» жазуучу чыгармачылык жолунун башталышы катары атайт. Бул повесттеги борбордук идеялык-көркөмдүк максатты ишке ашырууда Сейденин образы биринчи орунда турат. «Жеке адам жана согуш» проблемасы чыгарманын ички

организмин аралап өтөт. Ысмайылдын согуштан дезертир болуп келишин Сейде адегенде күнөөлөбөй, өтө тайкы тар көз караштан карап, «эркек-аял жамандык жакшылыкта бирге болуу керек» деген принциптин туткунунан чыга албай тургандыгын, бирок, ар түркүн санаа, уят, ар намыс жүрөгүн сыздатып, жан-дүйнөсүнө уйгу-туйгу ойлор бүлүк салып түйшөлткөнүн автор ишенимдүү сүрөттөөгө алган.

Сюжеттин чечилүүсүндө Сейдеде эми Ысмайылдан биротоло кол үзүү ою, адамгерчилик, намыс талашуу күрөшүү, пикир келишпес коллизиясы күчөгөндөн күчөйт. Ысмайылга кескин каршы күрөшүүгө чыккандыгы повестте айкын сүрөттөлгөн.

«Бетме-бет» менен удаалаш эле жарыкка чыккан «Жамийла» повестин алып көрсөк. «Жамийла» жазуучунун атын алыска таанткан чыгарма. Жаш сүрөтчү Сейит өмүр тарыхына жылуу из калтырган балалык учурга көп убакыт өткөндөн кийин кайрылып, окурмандарга эскерип айтып берет. Повесттин баяндоочу жаш каарманы турмуштун көркүн, эл-жердин улуулугун, махабатын терең сырларын алгач ошондо түшүнгөндөй болгон.

Повесть алгач «Обон» деген ат менен жарыкка чыккан. Повесттин мазмундук өзөгүн түзгөн тема-сүйүү темасы.

Повесттин идеялык-көркөмдүк мазмуну, пафосу, Жамийла менен Даниярдын өз ара байланышына, мамиле катнашына, бири-бирине пайда болгон дилгирленүүсүнө, махабат сезимдерине байланыштуу берилген.

Кыргыздын карапайым колхозчу кызы Жамийла али махабат жөнүндө түшүнүгү жок кезинде кокустан баш кошуп, ал турмуш курган өмүрлүк жолдошу Садык согуш майданынан жазган салам дубасынан улам барган сайын андан көңүлү ого бетер сууй баштайт. Анан күтпөгөн жерден сүйгөн теңин табат.

Көркөм образды түзүүдө каармандардын сырткы кебете-кешпири, кийген кийими, башкача айтканда портрети белгилүү мааниге ээ.

Жамийла – эски өрөлгө-жөрөлгөлөрдү тебелеп, өзүнүн адамдык эркиндигин, махабатка укуктуулугун, керт башынан бийик укугун баалай билүүгө кудурети жеткен өзүн тең укуктуу, эрктүү сезген аял. Анын образы бакыт үчүн күрөшө билүүгө, турмушта активдүү, чечкиндүү болууга чакырык салып турат. Мындай аялдарды социалисттик турмуш гана тарбиялады деп айтууга болот.

Анын тагдырындагы диллемалуу пикирлерди жараткан «жакшы» жана «жаман», «оң» жана «терс» деген критерийлердин элегине салганда эки өйүздө калган каарман бул Жамийла болгон.

Социалисттик коомдук түзүлүш мурдагы карангы элдин турмуш түпкүрүндө чөгүп келген аялдардын кандайча бийик даражага көтөрүп адамдык укугун социалдык эркиндигине кеңири жол ачкандыгын Ч.Айтматов көркөм сүрөттөп берген [4, 55б.].

М.О.Ауэзовдун «Литературная газета» «Сапарың кут болсун!» аттуу макаласын жарыялагандагы сөзү менен жыйынтыктаганда, «Айтматовдо адамды сүрөттөө, алардын бири-бирине катнашын, кандайдыр ички дүйнөсүн көрсөтүү жаңылыгы, ачык айтканда кыргыз прозасы үчүн таптакыр кубанаарлык көрүнүш. Айтматовдун «Жамийла» повести психологиялык чындыкка ылайык көркөм жана жөнөкөй жазылган.

Биз окуткан балдар билимдүү болсо, коом да ошончолук билимдүү болот. Билим сапатынын ачкычы мугалимдин колунда деп айтышат.«Биринчи мугалим» (1962) – Кыргызстандын айылдарында билим берүү системасын орнотуу жана патриархалдык салттар менен күрөшүү жөнүндөгү повести.

«Айылдын үстүндөгү адырда, мен бала чактан бери билген, эки зор терек болор эле. Бул кош терек азыр да ошол жерде. Мына ошол Шекердеги символикалуу кош терек Дүйшөндүн мектебинин орду, кош теректин бири мугалим – Дүйшөн, бири окуучу кызы Алтынай» деп эскерет. Автор Дүйшөн менен Алтынайдын образын жогорку чеберчиликте ачып берген. Дүйшөн айылдагы жаш балдарды чогултуп алардын

сабатсыздыгын жоюуга аракеттенет. Биринчи мугалимдин аракети аркылуу революциячыл жаңы замандын өкүлү менен эски көз караштагы адамдардын ортосундагы кагылышуу көрсөтүлөт. Бай-манаптардын жоюлушу, элдин сабаттуу болушу үчүн күрөшкөн Дүйшөн менен жаш кыз Алтынайдын ортосунда махабат пайда болуп, бирок, ал махабат ачыкка чыга албай арман бойдон ичте калгандыгын сүрөттөп берет [5,52б.].

Согуштун элге алып келген азап-тозоктору, оор кыйынчылыктары, өлүм менен тирешкен мезгил тууралуу бир канча көркөм чыгармалар жазылса да, «Саманчынын жолу» повестинде жазуучу мурункуларды туурабай, так өзүнчө сүрөттөгөн.

«Саманчынын жолу» повести – бул эненин улуу касиетин, руханий кудуретин ачкан оптимисттик трагедия. Толгонай согушта жапа чеккен бир гана үй-бүлөнүн гана эмес, жалпы элдин энесине айланып кетет, адамзат алдында дагы бир жолу эненин улуулугу даңазаланат. Повестте жазуучу Адам менен жердин өз ара сүйлөшүүлөрү сыяктуу шарттуу ыкманы чеберчилик менен колдонгон. Мында адам бекем эрки жана кайраты, жашоого болгон сүйүүсү менен улуу жана сыймыктуу деген идеяны көрүүгө болот.

«Гүлсарат» чыгармасы – социалдык планда өтө курч жазылган чыгарма. Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгынын бийик сереси катары туруп автор жана каарман проблемасы өзүнүн бийик өзгөчөлүгү менен көңүлдү буруп келет.

Чыгармага «Гүлсарат» деген наам жөнөкөй эле коюлган эмес, ал темага шайкеш алынган. Бул повест аркылуу жазуучу «адам өзүндөгү», «коомдогу» жакшы көрүнүштөрдү сүйүп, тарбия, таасир алгыдай, ыппас жорук-жосун, көрүнүштөрдүн ыппастыгын ашкерелеп окурман ал үчүн «тынчсыздангандай», ойлоно алгыдай бийик идеялык-тематикалык максатта жазууну көздөгөн. Повестте согуштан кийинки мезгилдеги колхоз айылынын турмуш көрүнүшү, советтик адамдын турмушу реалдуу

турмуштун дал өзүндөй «мезгилдин образы» катары көркөм сүрөттөлгөн. Танабай Бакасовдун образы адамдык бийик наамды актап, турмуш адам тагдырына өткөн жана азыркы учур, келечекке терең, калыс ой жүгүртө билүүгө чакырык салышы менен өтө баалуу.

Танабайдын образын Чоронун образы да ар тараптан кошумчаланып, аны ачууга жардамдашып турат. Танабайдын тагдыры анын жоргоосу Гүлсарынын тагдыры менен өтө тыгыз бирдикте сүрөттөлгөн [2, 48б.].

«Манкуртизм» – бүгүнкү күндө жалпы эле окурман журтубузга кеңири тааныш терминдердин бири десем жаңылышпастырмын. Бул термин Ч.Айтматовдун 1980-жылы жарык көргөн «Кылым карытар бир күн» романына байланыштуу пайда болду. Бул романда жазуучу көркөм ой жүгүртүүнүн үч тибин: 1) мифологиялык-фольклордук, 2) фантастикалык, 3) реалисттик ыкмаларды пайдаланып адамдардын турмушуна тийгизген таасирин жөнүндө жазган. Ч.Айтматов өз заманынын чыныгы залкар жазуучусу катары өз элинин келечегин ойлогон атуулу катары манкуртизм темасын көтөрүп чыккан.

Манкурт деген терминдин бүгүнкү күндө чет тилдеринде да которулбай, манкурт сөзүнүн синоними да жок экендигин, Манастагы манкурт деген сөздү Айтматов дүйнөлүк лексиконго алып чыккан.

Ошондой эле азыркы учурда окурман журттун көңүлү китепке бурулбай, көбүнчө телевизор, компьютер, интернет, кол телефондорго бурулуп калганы белгилүү. Мындай техниканын тез өнүгүшүнүн пайдасы болгону менен руханий байлыктын адамгерчилик касиетинин бөксөрүшүнө өбөлгө түзүүдө. Китеп окубаган жаштардан мээримдүүлүк жана кайрымдуулук алыстагандан улам алыстап барат. Алэми Чыңгыз Айтматов адам баласына жакындаган алааматтан алдын-ала сактануулары керек экендигин айтып, добулбасын кагып келди. Улуу жазуучубуздун чыгармалары күчтүү духтагы образдары аркылуу окурмандын дүйнөгө болгон көз карашына зор таасирин тийгизип, ар убакта кеңешчиси болуп келет.

Мына ушундай чыгармаларынын бири – «Кыямат» романы. Улуу жазуучубуз бул чыгармасында адам дүйнөсү коркунучта тургандыгын жана ал коркунучту адам баласы өз колдору менен жасап алганы айтылат. Роман бир канча окуяны камтыган бир нече бөлүктөн турат. Бул окуялар түпкү байланыштар аркылуу бир түйүнгө келип, акыры кыяматка такалат.

Биринчи окуясында бул жалган дүйнөдө бул карышкырлардын өмүр кечирүүсү, алар мекендеген токойлордун өрттөнүшү, адам баласынан көргөн кордугу, бөлтүрүгүн алдырып жибергендеги кайгысы сүрөттөлүп, бул кылыктар үчүн карышкыр Акбара чабан Бостондун эки жаштагы баласын жонуна арта салып, сызып бара жатканында Бостондун мээлеген огу Акбара карышкырга тийбей, үстүндөгү балага тийип кыямат болот.

Экинчи окуя алыскы тоо арасында Совет доорундагы чабандардын турмушу, чабандардын жаңычылдык тажрыйбаны кийирүүдө бийлик адамдарынын каршылыгы, үстөмдүк менен иш алып баруусу жазылган.

Кээде бир кесиптеги адамдардын бирин-бири көрө албас карама-каршылыгы, жарытып эмгек кылбаганы, арамза, куулук менен бийликтегилерге жагынып, тамакаш, белек-бечкектери менен жакындап алгандарын көрүүгө болот. Ошолордун бири Базарбай бийликтегилер менен коюн-колтук алышып, жандап басып, ак эмгектенген бийликтегилерге чындыкты бетке айтып, кээ бирине жакпай калган, Бостонду баскандурган жерлеринде жамандап, бут тосуп, колунан келген жамандыгын жасаганга жетишип турат. Бирок, баардык нерсенин ченеми болот тура, кыянатчыл Базарбай Бостондун колунан өлүм таап, окуя кыямат менен аяктайт.

Улуу жазуучубуздун ушул окуяны кадимки өзү аралашып көрүп, кошо жүргөндөй сүрөттөп жазганына таң каласын. Романдагы наркомания окуясын камтыган бөлүгүнүн башкы каарманы Авдий Калистратов диний илим-билимге ээ болгон, жан дүйнөсү таза адам болгон. Ал тирүүчүлүктөгү тозоку

болгон бангилик менен алпурушуп, жаштар менен өз алдынча күрөш жүргүзүп, аларга түшүндүрүү жолу менен эч майнап чыкпасына көзү жетип, алар менен жакындан аралашып, өз көзү менен көрүп, ийне-жибине чейин иликтеген соң гана гезит беттерине жарыялоо жолу менен күрөш жүргүзүүнү чечкен. Авдийдин бул демилгесин жетекчи кызматкерлер колдошкон эмес, ошондуктан ал жалгыз күрөшкөн. Авдий өз өмүрүнүн коркунучта экенине карабай, өңгөлөрдү сактагысы келген ички дүйнөсү таза каарман. Ал дагы акыры кыяматка дуушар болот. Банги колдонгон жаштарыбыз жазага татыктуу болушса да, жардамыбызды аябай, кантип да болсо бул оорудан айыктырышыбызга милдеттүү экенибизге Чыңгыз Айтматов жаны кейип жазгандыгын байкоого болот [8 т., 446 б.].

Анын кайсы чыгармасын албайлы, аларга өз мезгили үчүн абдан актуалдуу проблемаларды көтөргөн жаңычылдык мүнөздүү. Улуу сүрөткер катары Ч.Айтматов ал чыгармаларда учурда кандай коомдук «илдеттер» бар, алардын «ысыгы» эмнеден, «суугу» эмнеде экендигин так көрсөтүп, учурдун социалдык-психологиялык, философиялык көркөм картинасын түзүп бере алган.

Жогорку Кеңештин депутаты Каныбек Иманалиевдин Ч.Айтматов тууралуу жасаган баяндамасында – Айтматовдун дүйнөнү дүңгүрөткөн улуу акын, жазуучулардан бөлүп турган он эки айырмачылыгын атаган. Алардын бири «Айтматов чыгармаларында королдорду, падышаларды, баатырларды же болбосо райкомдун биринчи катчысын да жазбагандыгында, ал жөнөкөй эле карапайым кыргызды баатыр кылып сүрөттөгөндүгүндө. Мисалы карапайым мугалим

Дүйшөндү, Шекер айылындагы Толгонайды же болбосо Эдигейди, согуш темасындагы чыгармаларын октун үнү жок эле, тылдагы көрүнүштөрдү эң жогорку деңгээлде сүрөттөп бергендигин» баса белгиледи.

Жыйынтыктап айтканда, Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгы дүйнө окурмандарын өзүнүн көркөмдүгү менен катар философиялык терең мазмундуулугу менен тамшандырып келет. Жазуучунун чыгармалары ар дайым делебенди козгоп, ой-кыялынды улам жаны, башта анча элес алынбаган жактары менен көрүнүп, жандүйнөнү арбап, аң-сезиминди бийлеп турат. Айтматовдук пейзаждын дагы бир өзгөчөлүгү бул анын символикалуулугунда. Чоң чеберчилик менен тартылган символикалуу картиналар чыгармадагы сүрөттөлүп жаткан окуянын окурманга эстетикалык-эмоциялык таасирин курчутуп, чыгарманын идеялык ачыктыгын күчөтүп, каармандардын адамдык маңызын философиялуу чагылдырып, адамзаттын көңүлүнөн түнөк таап, адамдарга Адам болууга жардам берет. Чыңгыз Айтматов – Улуттун улутман улуу сүрөткери.

Адабияттар

1. Азыркы кыргыз адабияты. – Б.: «Бийиктик Плюс», 2015.
2. Керимжанова Б.Д. Ч.Айтматовдун айрым чыгармаларында автор жана каарман проблемасы. – Ф., 1988.
3. Сыдыкова Р. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы (1940–1980-ж.) – Б., 2013.
4. Чыңгыз Айтматов. Чыгармаларынын сегиз томдук жыйнагы. – Б.: «Улуу тоолор», 2014.
5. Л.Укубаева. Чыңгыздын Айтматовдун каармандарынын көркөм дүйнөсү. – Б., 2008.

УДК 81/83

Мирзахидова М.И.,
фил. илим. доктору, профессор
Жалал-Абад мамлекеттик университети

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВ ЧЫГАРМАЛАРЫНЫН КОТОРУЛУУ МАСЕЛЕЛЕРИ

Аннотация. Макалада котормонун жана котормотаануунун актуалдуу проблемалары, ошондой эле улуу жазуучу, дипломат Ч.Айтматов чыгармаларынын өзбек тилине которуу проблемалары каралат.

Негизги сөздөр: котормотаануу, Луи Арагон, «Жамийла» повести, идея, идеология, котормо чыгармачылыгы.

ПРОБЛЕМЫ В ПЕРЕВОДЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА

Аннотация. В данной статье рассматриваются актуальные проблемы при переводе произведений великого писателя, дипломата, философа Ч.Айтматова на узбекский язык.

Ключевые слова: Луи Арагон, повесть «Джамиля», идея, идеология, переводческая деятельность.

PROBLEMS OF TRANSFERS OF CHINGIZ AITMATOV'S WORKS

Abstract. In this article is considered the actual problems of translation and translation activity in translating writings of great writer diplomatist philosopher Chingiz Aitmatov into uzbeklanguage.

Key words: translation, Louis Aragon idea, ideology, translation activity, novella u «Jamila».

Улуу жазуучу жөнүндө ойлогон сайын мага Ч. Айтматов «Адамга эң кыйыны – күн сайын адам болуу» деген сөзүн өзү үчүн жазгандай сезилет.

Мына бүгүн Ч.Айтматовдун 90 жылдыгына арнап макала жазайын деген ойго келдим. Анткени айтайын деген оюм бышып жетилип калганын сездим.

Мен өзбек кызымын, туулуп өскөн жерим – Кыргызстан. Ушул жерде төрөлүп, чонойгондон кийин элиме жупуну болсо да кызмат кылайын деген максатым бар эле...

Кыргыз тилин жакшы билем деп ойлойм, анткени мен кыргыз тилинде сүйлөшөм, жазам, пикир алышам. Залкар жазуучу Ч.Айтматовдун көп эмгектерин кыргыз тилинде окуп, түшүнгөм. Анан менде «Өзбек эли Ч.Айтматовдун кайсы чыгармаларын көп окуган? Кайсы тилдегисин? Ч.Айтматовдун кайсы эмгектерин кайсы тилдерге, алардын ичинен кайсы чыгармалары өзбек тилине которулган? Аларды ким которгон? Ч.Айтматовдун чыгармаларын өзбек тилине которгон котормочулар жөнүндө кыргызстан-

дык өзбек окурмандары билеби?» деген суроолор пайда болду.

Ар бир элдин өзүнүн улуу жазуучулары, акындары болот эмеспи. Ч.Айтматов – кыргыздын улуу жазуучусу. Акын-жазуучулардын чыгармалары ошол элдин мүнөзүн, тарых-таржымалын, каада-салтын, үрп-адатын, тилин, дилин, кооз жер-сууларын баяндап сүрөттөөчү бирден-бир булак болуп эсептелет. Кыргыз жазуучусу Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларына дүйнөнүн бардык элдериндей эле өзбек эли да кызыгат. Мунун себеби Чыңгыз Айтматов башка элдер сыяктуу эле өзбек элинин да сүйүктүү жазуучусу. Ч.Айтматовдун дээрлик бардык чыгармалары өзбек тилине которулган.

60-жылдары белгилүү инсан, окумуштуу Луи Арагон тарабынан Ч.Айтматовдун «Жамийла» повести француз тилине которулган жана «XX кылымдагы дүйнөлүк адабияттагы сүйүү жөнүндөгү эң зор чыгарма» деп баа берилген. «Жамийла» повести жөнүндө академик Вахид Захидов өз эскерүүсүндө мындай деп жазат: «...1960 йил охирлари бүлса керак. Камина шифохонада муолажа олаётган эдим... Ышанда ташки мамлакатлар билан алокадор марокли бир журнал кўлимга тушиб колди. Ундаги анча материалларни катта кизиқиш билан ўкиб чикдим... Журналда машхур француз ёзувчиси Луи Арагоннинг у вақтларда машхур бўлмаган, номи у ер-бу ерда эндигина хурмат ила тилга олинаётган киргиз адиби ва унинг «Жамила» асари хакидаги мақоласини ютокиб ўкий бошладим... Айтиш мумкинки, асар бадий мўъжизадек талкин килинган эди. Ўзбек юрти билан кўшни, кардош киргиз халқининг шухратини хатто Парижгача – Луи Арагонгача таратган ёзувчига хавасим келди, жудаям хурсанд бўлдим. Қиссани топтириб, эрталабга кадар мириқиб ўкиб чикдим... Китоб мутолааси билан тунни бедор ўтказган кунимнинг индинига ўша вақтда аспирантурада тахсил олаётган кобилиятли ўкувчим Асил Рашидов кечга яқин биз беморни кўргани – хол сўрагани келди. Ҳозир у салмокли китоблар, кўплаб мақолалар муаллифидир. Чингиз Айтматовнинг деярли

барча асарларини ўзбек тилига ўгириб нашр эттирган азаматдир! Луи Арагон мақоласидан олган таассуротларимни дархол унга айтиб бердим; журнални эса унинг кўлига тутказдим. «Жамилани» ўзбек тилига ағдариш кераклигини илтимос килдим. Кўп ўтмай бу илтимос жуда одобли ва истеъдодли адабиётчимиз томонидан дўндириб бажарилди. «Жамила» асари ўзбек халқининг хам мулкига айланди...» [1.2 с. 17., 1.3.].

Көркөм котормо – бир улуттун адабиятынын башка бир элдин көркөм мүлкүнө айланышына, ошол улуттун адабиятынын байышына мүмкүнчүлүк бере турган искусствонун тармагы. Ошону менен бирге көркөм котормо котормочунун мээнетин кадырлай, белгилей турган зарыл материалдык база болуп эсептелет.

Өз өмүрүн жана чыгармачылыгын улутту «ойготуу» сыяктуу улуу ишке арнаган атактуу, залкар жазуучулардын адабияттагы асылдарын өзбек тилине которулушу, улуттук адабияттын көркөм горизонтунун жана мүмкүнчүлүгүнүн кеңейишине, балким ушул мезгилде улуттук көркөм сезимдин жогорулашына, ой жүгүртүүнүн кеңири канат жаюусуна, адабий-эстетикалык табиттин байышына алып келди, бул абдан чоң мааниге ээ. Ошону үчүн өзбек көркөм котормо таануу мектеби XX кылымдын башында Туркестанда, андан кийин Өзбекстанда жаны өнүгүү баскычына көтөрүлүп, өзбек элине орус жана дүйнө адабиятынын улуу өкүлдөрү менен жакындан танышуу, жаңы көркөм ааламды ачуу мүмкүнчүлүгүн жаратты.

Өзбек тилине көптөгөн дүйнөгө таанымал жазуучу жана акындардын чыгармалары которгон өзбек котормочуларынан атасак: Абдулла Каххар, Адил Якубов, Зулфия, Эркин Вахидов, Ахмад Аъзам, Иззат Султан, Ахмад Мелибаев, Ибрагим Гафуров, Шавкат Рахмон, Тохир Карим ж.б. Булардын баары – калеми курч жана мыкты котормочулар. Илимпоз Асил Рашидов устаттары баштап берген ушундай жооптуу ишти чоң ишеним менен улантып, чыгармачыл өмүрүнүн бардык мезгилинде көркөм котормого атайын

көнүл буруп, маани берип иштеди. Ал биринчилерден болуп кыргыз жазуучусу Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларын өзбек тилине которду.

Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларын коркпой, батынып өзбек тилине которууга бел байлаган котормочу улуу инсандар тууралуу бул макалада айта кетүүнү туура таптым.

Асил Рашидов дегенде элине, журтуна чын жүрөктөн кызмат кылып, агартуунун, илимдин, адабияттын өнүп-өсүшүнө элүү жыл өмүрүн арнап, чоң салым кошкон бийик устат, илимпоз, адабияттаануучу, журналист жана чебер котормочу көз алдыбызга келет.

Асил Рашидов 1930-жылдын 1-январында Өзбекстандын Жиззах областынын Жиззах районунда дыйкандын үй-бүлөсүндө төрөлгөн. Нариманов атындагы жети жылдык мектепти, Жиззах шаарындагы педагогикалык окуу жайын ийгиликтүү аяктап, 1949-жылы Орто Азия мамлекеттик университетинин журналистика бөлүмүнө окууга тапшырган. Жогорку билимге ээ болгондон кийин, «Кызыл Өзбекстан» гезитинде эмгек жолу башталат. Алошолучурдан баштап активдүү журналист, адабий сынчы катарында окурмандарга тааныла баштаган. Ошондой эле анын Т.Шевченко, И.Франко, Л.Украинка, М. Коцюбинскийлердин чыгармачылыгына арналган илимий макалалары жарык көрө баштаган. 1958–1961-жылдары Низами атындагы Ташкент мамлекеттик педогогикалык институтунун аспирантурасында окуусун улантып, академик В. Захидовдун жетекчилиги менен кандидаттык диссертациясын коргогон.

Илимпоз жүздөн ашуун илимий-публицистикалык чыгармаларын элге тартуулаган. Алардын арасында «Чыңгыз Айтматовдун көркөм ааламы» деген монографиясы өзбек элинин китеп текчесинен орун алды. Ал белгилүү сөз устаты Чыңгыз Айтматовдун «Делбирим», «Бетме-бет», «Жамийла», «Бото көз булак», «Саманчынын жолу», «Ак кеме», «Эрте келген турналар», «Деңиз бойлой жорткон ала дөбөт», «Кылым карытар бир күн» ж.б. чыгармаларын зор чебердик менен өзбек тилине которгон.

«Кыргыз адабияты ааламына кокустан кирип калышымын себеби, – дейт Асил Рашидов, Шерали Карвонли менен болгон маекте, – Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгы, айрыкча анын өзүнө магниттей тарткан «Жамийла» повести болсо, бул жолдогу чыйыр жолдо биринчи болуп туура жол көрсөткөн, мага зор жардамы тийген адам – Гайбулла Саломов эле. «Жамийладан» кийин «Делбирим», «Ак кеме», «Кылым карытар бир күн» чыгармаларынын котормолору үстүндө иштеген убакыттарда да досум мага жардамчы болду. Кээ бир сөздөр, айрым аталыштардын үстүндө бир топ күндөр, бир канча айлап ойлонуп жүргөн убакыттарым болгон. Мындай убакыттарда досум кыйынчылыктарды жеңилдеткен. Анын мага, менин чыгармачылыгыма тийгизген таасирин эч унутпайм».

Асил Рашидовдун шыктуу таланты, илимий-чыгармачылык жана педагогикалык ишмердиги Өзбекстан өкмөтү тарабынан сыйланган. Ал – «Өзбекстан Республикасынын эл агартуу отличниги», «Эмгектеги артыкчылыгы үчүн» медалы, «Өзбекстан Республикасынын эл мугалими», «Эмгек Кызыл Туу» ордени, «Хамза атындагы Өзбекстан Мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты», «Эмгек ветераны», «Даңк медалы», 1941–1945-жылдардагы согуштун жеңишинин 50 жылдыгы юбилейине арналган медаль ж.б. орден, медалдардын, Ардак грамоталардын ээси.

Профессор Асил Рашидов элге, окумуштуулар «океанында» өткөн кылымдын 70–80-жылдарында илимпоз жана котормочу, сынчы катары таанылган болсо, ал XXI кылымда эл арасында өзүнүн абирини, жүрүм-туруму, илими, тажрыйбасы менен жаштарга, болочок илимпоздорго өрнөк болгон устаттардан болду. Илимпоздун мындай абийирге ээ болуп, элдин назарына түшүшү анын илим жаатында, адабияттаануу, котормотаануу жаатында тынымсыз кылып жаткан эмгегинде деп эсептесек болот.

Залкар жазуучу Чыңгыз Айтматов Асил Рашидовго өзгөчө жакын болгон. Улуу жазуучу өзбекстандык котормочу тууралуу:

«Мага ыкылас кылып, чыгармаларымды өзбек тилине которгон досторума, айрыкча котормочу Асил Рашидовго өзүмдүн ыразычылыгымды билдирмекчимин. Себеби менин «Ак кеме», «Жамийла» «Делбирим» сыяктуу бир топ повесттеримди Асилжан куду мен кыргыз тилинде жазгандай шаңдуу которо алган. Мына ошонун өзү да достуктун күчкүдурети», – деп айткан Ч.Айтматов [2.1].

Эки кылымдын адамы Асил Рашидов эли-журтун кадырлаган инсан. Ал акыркы эки кылымда тил илими, адабияттаануу, котормотаануунун мындан ары өнүгүшүнө өзүнүн чоң салымын кошкон илимпоз катары бизге таанымал. Белгилей турган дагы бир тарабы ал өзү туура деп тапкан, туура деп ойлогон сөздү айтуудан коркпойт, акыйкаты ачык-айкын экендигин далилдөөгө күчүн аябайт, калпты сиңире албайт. Туура сөз үчүн күрөшөт. Асил Рашидов өз алдына койгон максатты так аткарууга аракет кылат, берилген милдетти жоопкерчилигин сезип так аткарат. Буга биз залкар жазуучубуз Ч.Айтматовдун чыгармаларын которгондон күбө болобуз.

«Мен Чыңгыз агамдын ар бир оюн, ар бир адамга жеткире турган сөздөрүн, кыймыл-аракетин, залкар жазуучунун идеясын, идеологиясын туура, окурмандарга жеткиликтүү кылып которушум керек. Себеби, Ч.Айтматов элдин көйгөйүн чыгармаларында бере алган. Мен муну элиме жеткире алышым зарыл», – деп [2.1] котормочу илимпоз бекеринен айтпаган. Ч.Айтматовдун жазуу стилин жана идеяларын жакшы түшүнгөн Асил Рашидов кыргыздын залкар жазуучусунун алгачкы «Жамийласын» жаш кезинде которгон: «...Ар дайым бир жакка жол жүрөрдө, мен ушул алкагы жөнөкөй жыгачтан жасалган сүрөттүн алдына келип турам. Мына, эртең да айылга жөнөймүн. Сүрөттү карап, мен андан жолума ак тилек бата алып жаткан өңдүү, аны көпкө көз айрыбай тиктейм. Ушул күнгө чейин бул сүрөттү эч бир көргөзмөлөргө да берген жокмун, ал тургай айылдан туугандарым келгенде, көздөн далдалап бекитип коём. Анча эле жашыргандай эмнеси бар, уяттуубу деп, кокус

оюнарга кетип жүрбөсүн... Жок бул сүрөттүн эч кандай ыксыз жайы деле жок, же болбосо, ага «көз тийип кетет» дегендей ал бир ашкан укмуш да эмес. Биринчи көрүшкө жөнөкөй эле кадыресе сүрөт...» [1.1., 219].

«...Хар гал сафарга чикишим олдидан кичкина ёгоч рамкага солинган сурат олдида туриш менга одат бўлиб колганди. Эртага овулга жўнашим керак. Мана, хозир хам ўша суратга тикилиб, гўё ундан ок йўл тилаётгандек кўзимни узолмай, узок термилиб колдим. Суратни хали бирон марта хам кўргазмага кўйганим йўк. Овулдан кавм-қариндошларим келишганида кўриб колишмасин, деб яшириб кўяман. Демак, суратда бирор ножўя нарса тасвирланган экан, деб ўйламанг тагин, унинг ийманадиган, шунингдек, бу бир нодир асар, «кўз тегади» дейдиган хеч жойи хам йўк, шунчаки ўргамчикка чизилган бир сурат. Унда оддий дала манзарасининг айнан тасвири берилган, холос...» [2.2. 8]

Бир караганда жөнөкөй эле котормо. Бирок, повестти улантып окуп жатып, андагы жазуучунун идеясын акырындык менен окурмандарга жеткиликтүү кылып котормону уланткан. «...Айыл арасындагы жигиттер, өзгөчө фронттон кайтып келгендер Жамийлага кызыгып, тийишип жүргөндөрүн алда нече байкагам. Тамашаны жакшы көргөн жеңем алар менен тамашалаша берчү, бирок колу шокторду жанына көп жуутчу эмес. Ошондой болсо да, мен өтө ичи тар элем, жеңемди кызганып, берки тийишип жаткан «бузуктарга» сыр көрсөтөйүн дегендей: «Байкагыла, мында мен, кайниси турам!» деп коруп, аларга «Эч кимиси жоктой көп эле сугалактай бербегиле!» дегенчилик кылып, алардын сөзүн бөлүп, эпсиз какшыктап, эң акыркы, сүзөнөөк теке-улакчасынан кыйшайып кабактын астынан үлүрөйө тиктейм. «Ой, алдагы жаман кантет, жеңе ушунуку беле!» – деп жигиттер күлгөндө, Кудай билет, кызарып-татарганым аз келгенсип, көзүмө жаш имериле түшөт окшойт. А мени түшүнгөн жеңем, кубанычтуу күлкүсүн тыялбай суз жылмайып: «Ишинер болбосун, жеңе деген

жерде жатыптырбы? Жүр кеттик кайним!» – деп, тигилерди ого бетер кызыктырып, бураң этип, башын өйдө чулгуп, мени менен кошо басып бара жатып, өзүнчө ыраазы болгондой да, ызалангандай да, унчукпай күлүмсүрөйт...» [1.1., 219]. «...Овулдаги йигитлар, айникса фронтдан кайтиб келган йигитларнинг Жамилани кўз остига олишиб, тегишиб юрганларини неча бор пайкардим. Хангоматалаб янгам улар билан бемалол хазил-хузул килишарди-ю, бирок хаддидан ошганларнинг таъзирини бериб кўярди. Бари бир бу менинг иззат-нафсимга қаттиқ тегар, янгамни рашк қилардим. Шунинг учун хам халиги «безориларга» ўзимни кўрсатиб кўяй деб: «Хой, биллиб кўйинглар, бу менинг янгам бўлади-я, кўп пашшахўрда бўлаверманглар!» дегандек, уларнинг сўзини шартта бўлиб, викор билан хўмрайиб қарардим...»

«Энди нима қилдик, бунинг янгаси экан-ку!» деб йигитлар масхара қилиб кулишганида, қизариб-бўзариб, азбаройи хўрлигим келганидан йиглаб юборай дердим. Буни сезган янгам хурсанд бўлиб, кулгидан ўзини тиёлмай жилмайиб: «Ишларинг бўлмасин, нима, янга деган ерда қолибдими? Юр кетдик, кайним!» деб уларнинг баттар китигига тегар, сўнгра бошини мағрур кўтарганча дадил кадам ташлаб кетарди. У йигитларнинг таъзирини берганидан хам хурсанд бўлиб, хам ўзига хўрлиги келиб, менга қараб бир кулимсираб кўярди...» [2.2. 43].

Байыркы замандан баштап эле сүйүүгө бекем, берилгендик сыяктуу сапаттар аялдарга тиешелүү сапат болуп белгиленип келет. Аялдардын ушундай жакшы сапаттарын ачуу үчүн жазуучулар тарабынан ушундай чыгармалар жаралган, аларда аялга тиешелүү бекемдик, берилгендик аябай жогорку деңгээлде экенин көрөбүз. Ч.Айтматовдун «Жамийла» повестинде да буга чоң маани берилген.

«...Жамийлам, жаным-калкатайым, кызыл гүлүм, Жамалтай! – деп Данияр кыргыз менен казакта болгон эң назик аттарды сүй-

гөнүнө арнап, – Мен сени алда качан сүйгөм, өмүрүмдө көрбөсөм да, окопто жатып сени ойлогом! Көрсө, менин сүйгөнүм тууган жеримде тура! Көрсө, ал сен экенсиң, Жамийлам, кызыл гүлүм!»

«...Жамилам, жонгинам, севгилим, Жамолхон!» – деб Дониёр қирғизча ва қозоқча энг нафис сўзлар билан ўз маъшуқасини эркалатар эди. Мен хам сени кўпдан бери севибюрардим. Севганёрим Ватанимда эканлигини билардим. Бу сен экансан, Жамилам!...» [2.2. 67].

«...Бүркүтүм! Шаңшыган бүркүтүм! Бери болчу, көзүңдү көрсөтчү! О, шаңшыган бүркүтүм!»

«...Шунқорим, мард лочиним! Бу ёкка карачи, кўзларингга тўйиб боқай!» [2.2. 67]

1958-жылы бүт дүйнөгө дүң болгон «Жамийла» повестинин автору Ташкентте өткөрүлгөн Азия жана Африка жазуучуларынын биринчи конференциясына катышат. Ошондон кийин Ч.Айтматов Өзбекстанда өткөрүлгөн бардык конференция, симпозиум, фестиваль жана б.у.с. иш-чаралардын ардактуу коногу болуп барып турган. Жазуучу өзүнүн китептеринде, макалаларында Өзбекстан жөнүндө жылуу ойлорун айтат. Өлкөнүн белгилүү инсандары, жазуучулары, илимпоздору менен достук мамилелери бар эле. Ар бир жолугушууда, албетте, Асил Рашидов менен маектешип, ага өзүнүн жылуу сөздөрүн айтып, аңгемелешип турчу.

Өзбек окурмандары Чыңгыз Айтматовдун эң алгачкы аңгемесинен баштап бардык чыгармаларын өзбек тилинде окуганы менен сыймыктанабыз.

Жогоруда биз залкар жазуучу, дипломат, философ Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларын өзбек тилине которгон бүтүн өмүрүн элине-журтуна арнаган илимпоз, котормочу, педагог, филология илимдеринин кандидаты, профессор Асил Рашидов жөнүндө сөз кылдык.

Ч.Айтматовдун чыгармаларынын өзбек тилине которулушу тууралуу дагы маалыматтар кийинки макалаларыбызда улантылмакчы.

Адабияттар

1. *Айтматов Ч.* Чыгармаларынын жыйнагы: 5-том. Роман, ангеме. Түзгөн академик Абдылдажан Акматалиев. 2-бас. – Б.: Бийиктик, 2009. 504 -б.

2. *Арагон Л.* Самая прекрасная повесть о любви в мире //Культура и жизнь, 1959. №7. – с. 13.

3. *Захидов В.* Хотиралар, Ташкент, 2014. – 167-б.

Интернет булактар

1. <https://nuz.uz/mening-zbekistonim/33293-chingiz-aytmator-va-asil-rashidov.html>

2. *Айтматов Ч.* Жамила. Чоп этилган 09.01.2014. Муаллиф: Ziyouz.uz/

УДК 821.51

*Мырзабекова Айзада,
окутуучу*

*Таш-Көмүр инженердик-педагогикалык факультети,
Жалал-Абад мамлекеттик университети*

КЫРГЫЗДЫН КЫЛЫМ УУЛУ – ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЧЫЛЫК АРЫМЫ

Аннотация. Бул макалада кыргыз элин дүйнө элдерине тааныткан улуу жазуучу жана коомдук ишмер Ч.Айтматовдун чыгармачылык арымынын бийиктиги, философиялуулугу, сүрөткердиги берилди.

Негизги сөздөр: урпактар, дүрбөлөң, өнөрпоз, феномен, фольклор, үлкөн, дарамет.

ТВОРЧЕСКИЙ ПУТЬ ВЕКОВОГО КЫРГЫЗСКОГО СЫНА ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА

Аннотация. В этой статье рассматривается высоко философский, творческий путь великого кыргызского писателя и общественного деятеля Чингиза Айтматова.

Ключевые слова: феномен, фольклор, творчество, потомки, паника, универсальность.

CREATIVE WAY OF THE KYRGYZ AGENDA OF CHINGHIZ AYTMATOV

Abstract. This article discusses the high and philosophical career of the great Kyrgyz writer and public figure Chingiz Aitmatov.

Key words: phenomenon, folklore, creativity, descendants, panic, universality.

Дүйнөлүк адабиятты өзүнүн терең философиялуу ойлору жана гуманизмге сугарылган чыгармалары менен байыткан кылым уулу жазуучу Ч.Айтматовдун адамгерчилигин, жазуучулук дараметин, коомдук ишмердүүлүгүн кыскача бир-эки ооз сөз менен айтууга мүмкүн эмес. Анткени, кемеңгер жазуучу тар алкакка сыйбаган XX жана XXI кылымдын улуу ойчулу, даркан жазуучусу эмеспи. Ал өз чыгармачылыгын XX кылымдын 50-жылдарында баштап,

кыска убакыттын ичинде космикалык ылдамдык менен чыгармачылыктын эң бийик даражасына көтөрүлдү. Дүйнө элин өз талантына таазим эттирип, дүйнөлүк улуу жазуучулар: А.С.Пушкин, Л.Н.Толстой, Ф.М.Достоевский, М.Шолохов, М.Ауэзов, Э.Хемингуэй, Л.Арагон, Г.Гарсия Маркес ж.б. катарынан татыктуу орун алды жана ал орунду өмүрүнүн акырына чейин алдырбай, тескерисинче, чыгармадан чыгармага бекемдеп келди.

Жазуучунун чыгармачылык ийгилигинин сыры эмнеде? деген суроого жооп издесек, ага кыскача төмөндөгүлөрдү айтууга болот. [1, 306.]

Ч.Айтматов жазуучулук өнөргө эс тарткандан аң-сезимдүүлүк менен мамиле жасаган. Ар дайым окуп, изденип, тынымсыз кругозорун байытып, орус жана дүйнөлүк адабияттардын классиктеринин тажрыйбасын боюна сиңирген жана аларды сөздүн толук маанисинде чыгармачылык менен өздөштүрүүгө жетишкен.

Жаш кезинен турмуштун ачуу-таттуусун таткан, атасынан эрте ажыроонун драматрагедиясын баштан кечирген. Эл турмушун жакындан таанып, элдин башынан өткөргөн тарыхый окуяларды, аларга аналитикалык мамиле жасап, үйрөнүп жыйынтык чыгара алган жана аларды өз чыгармаларында көркөм жалпылоого жетишкен.

Жазуучу балалыгынан элдик оозеки чыгармаларга кулагын кандырган. Чоң энелеринин жомокторун угуп чонойгон. «Манас» эпосу баш болгон элдик эпикалык чыгармачылык менен жакындан таанышып, элдик тарыхый акыл-эстен жаралган көркөм дөөлөттөрдүн табиятына сүңгүп кирип, алардан азыркы учурдун маселелерине шайкеш ойлорду табат. Айрыкча 1970-жылдардан баштап Ч.Айтматовдун улуттук фольклорго болгон кызыгуусу күчөп, өз чыгармаларында турмуш чындыгын фольклор менен синтездеп, фольклордук чыгармаларды чыгармачылык менен өздөштүрүп, иштеп чыгып колдоно баштайт. Фольклор жазуучунун чыгармаларынын поэтикасын көп түрдүүлөнтүп, кайталангыстыгын арттырат. Ч.Айтматов – турмуштук окуяларды терең эмоционалдуу чагылдырууда өздүк адабий жомокторун жаратууга жетишкен жомокчу-жазуучу.

Жазуучунун чыгармачылыгында фольклордун улуттук чеги жок, ал универсалдуу мүнөзгө ээ. Айрым бир учурда бир эле сюжетке бир канча улуттун мифин, легендасын синтездеп, колдоно билген. Чыгармачылык палитрасы аябагандай бай жана универсалдуу. Баяндоо, сүрөттөө стили көп

түрдүү, полифониялуу. Жазуучу бир эле чыгарманын алкагына лиро-романтикалык, реалисттик, катаал реалисттик стилдерди сыйлыгыштырып, реалисттик-турмуштук, мифтик-метафоралык, фантастикалык-метафоралык сүрөттөөлөрдүн гармониясын түзүүгө устат.

Ч. Айтматовдун жалгыз кыргыз адабияты эле эмес, дүйнөлүк адабияттагы орду өзгөчө. Анткени, анын чыгармалары Адам жашоосунун төрт тарабына төп келген терең философиясы, гуманизмге сугарылган көркөм идеясы, анан да эң негизгиси бийик адабий талаптарга жооп берерлик денгээлде жазылган үлкөн идеялык-эстетикалык чеберчилиги аркылуу башкалардан айырмаланып, өзүнүн оригиналдуулугун тастыктап турат. «Манас» эпосунда айтылган «түгөнгөн сайын түтөгөн» деген керемет саптар Ч.Айтматовдун чыгармаларына да тиешелүү. Жазуучунун ар бир чыгармасы руханий баалуулуктардын, адам рухунун түгөнгүс кенчи катары көркөм эстетикалык, ыймандык-интеллектуалдык жүктү аркалап, окурманды руханий жактан байытып, зор сүрөткерлик таланты менен өзүнө багындырып келет. Жазуучуда бекем ишеним, улуу максаттар болгону үчүн анын чыгармаларында муундар ортосунда ажырагыс байланыш көрсөтүлүп, адамдын жашоо-турмушунун улуулугу даназаланат. «...Адамзат качан чечет, качан коёт? Канткенде адам уулу Адам болот?...» деген түбөлүк суроону алдына коюп, адам рухунун улуулугун, түбөлүктүүлүгүн даназалап, адамдарды күн сайын адам болууга тынымсыз чакырып өттү. Ал өзүнүн романдарында жөнөкөй гана өтүп жаткан адамдардын турмушун көркөм сүрөттөө аркылуу адамзаттын келечегин, умтулган бийиктигин көрөгөчтүк, кыраакылык менен сезип туя алды. Бирок, адамдар Айтматов көргөн бийиктикке бүгүн же эртең жете коёру күмөн. Анткени, ал жол ары татаал, ары мин кырдуу жана көп сырдуу. Ал адамдардан бийик руханий интеллект талап кылат. Андыктан залкар жазуучунун чыгармалары түрдүү аспектиде, ар тараптан изилдөөнү талап кыла бермекчи [2,5-6 б.].

Айтматовдун устаттыгынын эң башкы сыры – көркөм ойлоонуунун ар тараптуулугунда жана көп түрдүүлүгүндө. Ал өзүнүн чыгармаларында улуттук тамырга теренирээк киргенге, фольклордук эпикалык баяндоонун булактарына кайрылганга умтулат.

Айтматовдун феномени – баарынан мурда анын көркөм дүйнөгө көз карашынын системасы элдик салтка, «Манас» эпосу баштаган эң бай фольклорго азыктанып, таянгандыгында жана ошону менен бирге жазуучу бир эле убакта Батыш менен Чыгыш элдеринин көркөм маданиятынын эң жакшы тажрыйбасын ширелиштире билгендигинде.

Психологиялык анализ – жазуучунун чыгармачылыгынын эң күчтүү жагы. Ч.Айтматов рентген сымал өзүнүн каармандарынын жан дүйнөсүнүн байлыгын көрсөтүп турган ички монологдорго көп кайрылаары белгилүү. Ал адабиятта көркөм-психологиялык анализдин жаны көп тармактуу мүмкүнчүлүктөрүн ачты. Инсандын психологиясы – бул Чыңгыз Айтматовдун накта көркөм ачылышы.

Чыңгыз Айтматовдун каармандары жан дүйнөсү бай жогорку маданияттын адамдары экенин, жазуучу чыгармаларында анын негизги философиясы – жогорку гуманизмдин пафосу, адамдагы кайрымдуулуктун жана асылдыктын идеясы бекемделгенин баса белгилесек болот.

Чыңгыз Айтматовдун философиялык, психологиялык концепциясы адам мүнөзүнүн, дүйнөсүнүн диалектикасын кеңири ачып, ал адамды чырмаок сымал чырмап келген эски көз караштан, моралдан кутулууга, инсандык касиетке тарбияланууга, өздүк турмуш менен элдин тагдырын органикалык бириктирүүгө жардам берет. Жалпы идеяны издөөсү жазуучунун дагы бир артыкчылыгы. Жалпы идея – Чыңгыз Айтматовдук көз караштын башатынын башталышы. Анын максаты – адамды тиричиликтин эң негизги суроолоруна өзүнүн чыгармалары менен жооп берүү. Чыңгыз Айтматовдун эстетикасынын негизи – бул мезгилдин жана урпактардын

алдындагы адамдын жоопкерчилигинин идеясы. Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларында мезгилдин жандуу тамыры кагып турат. Татаал, дүрбөлөндүү кылымдын глобалдык маселелери коюлат, ал адамдар планетасынын тагдырына болгон кооптонуусу менен, адамда анын адамдык башатын сактап калайын деген каалоосу менен окурманды кызыктырат. Ыймандык түшүнүктүн ойгонушу Чыңгыз Айтматовдун көркөм дүйнөсүнүн негизги, түпкү идеясы болуп саналат. Анын чыгармаларынын уникалдуулугу, улам мезгил өткөн сайын жаңыланып, жаңырыктап турушунун негизги сыры да дал мына ушул касиетинде [3, 138б.].

Ч.Айтматовдун чыгармачылыгынын новатордук маанисин жана да жазуучунун көркөм ишмердүүлүгү кайсы чектен башталгандыгын түшүнүү улуттук адабиятыбыздын ХХ кылымдын бешинчи он жылдыгына чейинки басып өткөн тарыхый жолун ой элегинен өткөрүү зарыл [4,118 б.].

Дүйнө жүзүндө Ч.Айтматовдун чыгармаларына таасирленбеген өнөрпоз жана карапайым адамдар болбосо керек. Чыгармалардагы каармандардын образдарын өзүнүн боюна сиңирип, ошого жараша турмуш жолун тандап жүргөндөрдү көрүп жүрөбүз.

Ч.Айтматов улуу гуманист жазуучу катары Адамга, адам жашоосунун цивилизациясына каршы болгон бардык кыйраткыч, бүлүндүргүч кара күчкө каршы жана азыркы карама-каршылыгы курчуп турган заманда, бардык жоопкерчилик Адамдын өзүндө экендигин адамзаттын эсине салуудан эч чарчаган жок. Өмүр бою, чыгармачылыктын түйшүктүү жолунда ушул чындыкты бардык планетада жашаган адамдардын эсине салып, акыл-эстүүлүктүн, гумандуулуктун добулбасын кагып өттү. Ошондуктан ал адамзаттын Айтматову болуп түбөлүк эсте калды [1,31 б.].

Жыйынтыктап айтканда жазуучулук өнөр – адамзатты алдыга үндөп, сүрөп жол көрсөтүп тура турган чоң каражат. Чыңгыз Айтматов кыргыз элине жана дүйнө элдерине кылымдан-кылымга жете турган зор мурас калтырып,

ошону менен бирге кыргыз элинин эсинде кылымдар бою сакталып жүрө бермекчи.

Адабияттар

1. *Л. Үкүбаева*. «Чыңгыз Айтматов». – Б., 2018. – 29–31-б.

2. *Келдибай к М.* «Ч. Айтматовдун романдарында конфликт, мүнөз маселелери» кан-

дидаттык диссертациянын авторефераты. – Бишкек, 2013. – 5–6-б.

3. *Л. Үкүбаева*. «Чыңгыз Айтматов жана азыркы адабий процесс». – Б., 2013. – 138-б.

4. *Л. Үкүбаева*. «Кыргыз адабияты: талдоолор жана ой жүгүртүүлөр». – Б., 2006. 118-б.

УДК 81,354

Рыскулова Гүлжамал Уметкуловна,
фил. илим. канд., доцент,
Жалал-Абад мамлекеттик университети

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ АДАМ АБАЛЫН БИЛДИРҮҮДӨГҮ ФОНЕТИКАЛЫК КАРАЖАТТАРДЫН ОРДУ

Аннотация. Фонетикалык каражаттар коммуникация процессинде жагдайга ылайык адамдын ички абалын билдирүүдө так кызмат кылат. Макалада фонетикалык каражаттарга арналган бир топ эмгектерге, изилдөөлөргө көңүл бурдук. Кеп процессинде адам абалын билдирүүдө фраза, синтагма, фонетикалык сөздөр, пауза, интонация жана тыбыштардын аткарган кызматын аныктоодо белгилүү жазуучубуз Ч. Айтматовдун чыгармаларынан контексттик мисалдарды колдондук.

Негизги сөздөр: психофонетика, психолингвистика, айтым, кабыл алуу, таасир этүү, фонетикалык каражат, интонация, синтагма, пауза.

ФОНЕТИЧЕСКОЕ СРЕДСТВО ВЫРАЖАЮЩЕЕ СОСТОЯНИЕ ЧЕЛОВЕКА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА

Аннотация. В коммуникации и в процессе речевой ситуации фонетические средства служат выражению внутреннего состояния человека. В данной статье рассматриваются исследования и труды посвященные фонетическим средствам языка. Внутреннее состояние человека определяются через фразу, синтагму, фонетические слова, паузу, интонацию, звуки и при выявлении их в процессе речи приводятся примеры из произведений великого писателя Ч. Айтматова.

Ключевые слова: психофонетика, психолингвистика, высказывание, восприятие, воздействие, фонетические средства, интонация, синтагма, пауза.

PHONETIC MEANS OF EXPRESSING THE HUMAN CONDITION IN THE WORKS OF CHINGIZ AITMATOV

Abstract. In communication and in the process of speech situation phonetic means serve to express the inner state of a person. This article discusses research and works on phonetic means of language. Inner state of a person is defined through the phrase, syntagma, phonetic words, pauses, intonation, sounds and identifying them in the process of speech examples from the works of the great writer Chingiz Aitmatov.

Key words: psychophonetics, psycholinguistics, statement, perception, influence, phonetic means, intonation, syntagma, pause.

Адам абалын билдирүүдө коммуникация процессинде түздөн-түз колдонулган маанилик жактан тизмектешкен тыбыштык айтымдардын кулакка угулушундагы өзгөчөлүктөрү, таасир этүүсү, адамдын кабыл алуусу жөнүндөгү маселеге психоллингвистикалык, тагыраак айтканда, психофонетикалык жактан илимий көз караштан карап, мисалдар аркылуу анализ жүргүзүү макаланы жазуудагы негизги максат болуп саналат. Макаланы жазууда орус окумуштуулары Бодуэн де Куртэненин [15], В.Виноградовдун [8], Н.Валгина, Д.Розенталь, М.Фомина [9], Л.Лачимова, Т.Гусева, А.Янсюкович [10], Ковалев Г.А., А.Леонтьев [7], Р.Немов [5], кыргыз окумуштуулары Т.Ахматов, С.Давлетов, К.Сартбаев, С.Иманалиев [16], С.Өмүралиева [11], С.Мусаев, Ж.Чыманов, Т.Мааразыков [6], Т.Аширбаев [3], Р.Акунованын [2] эмгектери теориялык негиз катары пайдаланылды. Аталган окумуштуулардын эмгектеринде тыбыштардын функционалдык жагы болгон психофонетикалык аспектиге атайын көңүл бурушпаса да, учкай айтып белгилеп кетишкенин эске алсак, каралып жаткан маселебиз келечекте иликтөөгө муктаж болгон алгачкы саамалыктардын бири болуп саналат. Ал эми кыргыз элинин улуу жазуучусу Ч.Айтматовдун калеминен жаралган залкар чыгармалары макаланын мазмунундагы айтылган теориялык ойлорду талдоого, анализдөөгө негиз катары колдонулду.

Бүгүнкү күндө фонетикалык каражаттарга арналган бир топ эмгектер, изилдөөлөр бар. Орус окумуштуулары Н.Валгина, Д.Розенталь, М.Фомина фонетикалык каражаттарга: фраза, кептик такт, фонетикалык сөздөр, муун жана тыбыштардын кирээрин белгилешкен [9:50]. Ал эми О. Ю.Орлова орус тилиндеги фонетикалык каражаттардын стилдик максатта колдонулушуна арнаган макаласында өзүнө чейинки фоностилистикага арналган орус окумуштууларынын Щерба, Гайдучук, Дубовский өндүү окумуштуулардын жана психоллингвистикалык багыттын өкүлдөрү

Якобсон, Фан, Сепир, Журавлевдин кептеги тыбыштардын угулушун кабыл алуудагы жана алардын таасир этүүсү жөнүндөгү маселеге карата айтылган пикирлерине токтолгон [12:93]. Ошондой эле кыргыз тил илиминде Т.Аширбаев сүйлөшүүнүн жүрүшүндө колдонулган фонетикалык каражаттарга фоностилистикалык иликтөө жүргүзгөн. Ал кыргыз тил илиминдеги фоностилистиканын проблемаларын талдоодо, өзүнө чейинки фонетикалык бирдиктерге жакын изилденген эмгектерге токтолуп: «Кыргыз тилинин фонетикалык стилистикасына тике тиешелүү болбогон эмгектерде, мисалы, К.Рысалиев «Кыргыз ырларынын түзүлүшү» аттуу эмгегинде, фонетикалык бирдиктерди, ал эми Т.Ахматов, А.Орусбаев, Ж.Сыдыковдор интонациянын элементтерин дабыш кооздугун жаратуучу каражаттар катары карашканын белгилейт. Ошондой эле Т.Аширбаев: «Фонетикалык бирдик деп тыбыш, ал эми фонетикалык каражат деп интонация жана анын элементтери, тыбыштык түрдүү кыскартуулар жана узаруулар ж.б. кубулуштар түшүнүлөт» дейт. [3:15]

Адам абалын билдирүүдөгү кызмат кылган фонетикалык каражаттар сүйлөмдөгү ойго түрдүү кошумча маанилерди киргизип, сүйлөп жаткан адамдын ички сезиминдеги абалын так, даана туюндурат. Макалада талдоого алынып жаткан психоллингвистикалык каражаттар белгилүү жазуучубуз Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы каармандардын образын ачып берүүдө, көркөм каражат катары колдонулуп, алардын дүйнөгө болгон көз караштарын, жүрүм-турумдарын элестүү билдирет. Кыргыз элинин улуу жазуучусу Ч.Айтматов адам абалынын түрдүү кырларын чагылдырган чыгармалары аркылуу дүйнөлүк жана улуттук маданиятты өнүктүрүүгө, адамзаттагы гуманисттик салттарды сактоого, адам коомундагы адеп-ахлактык түркүктөрдү коргоого, саясий системаларды интеграциялоого баа жеткис салым кошо алды.

«Э-э-э, дың дегениң, дың коңторот дегениң казганактаган калың эл жабыла

ништеген улуу жүрүш деп жүрбөдүм беле!» [1:7 Бото көз булак]

Алынган мисалдагы Э-э-э сырдык сөзү адамдын өкүнүү абалын билдирди. Мында сүйлөөчүнүн өкүнгөн абалын билдирген сырдык сөздөн кийин, кыска убакытка түзүлгөн психологиялык жагдайдын натыйжасы болгон өкүнүү абалы андан ары тыным аркылуу уланууда. Тынымдан кийин фонетикалык каражаттын бири болгон синтагмалар «Дың дегениң», «дың коңторот дегениң» адамдагы психологиялык абалдын уланышын күчөтүп, жагдайды татаалдатып, сүйлөөчүнүн айтып жаткан кебинин темпи жайлап, ойдун акыр жагында «улуу жүрүш деп жүрбөдүм беле» дегенде үн көтөрүңкү айтылып, басым «беле» сөзүнө түштү. Келтирилген мисалдагы «Э-э-э» кыска үндүү тыбыштарынын нормадан бир аз ашыгыраак созулуп айрым айтылышы учурады. Бул болсо кыргыз тилиндеги үндүү тыбыштардын сандык жана сапаттык айырмачылыктарын белгилейт. Сөздөгү бардык эле муундагы үндүүлөр нормадан ашыкча созулуп айтыла бербейт. Басым түшкөн муундагы үндүү тыбыш гана ушундай созулуп айтылуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Ошондой эле «дың дегениң, дың дегениң» деп кайталоодо «дың» деген сөз басым менен кайталанып айтылып, өзүнөн мурунку сырдык сөздөн кийинки келген тынымдан соң үндүн бийиктеши сүйлөп жаткан адамдын өкүнүү абалын курчутуп, бир абалдан экинчи абалга өтүп, көңүл калууну да билдирип жатат.

Мен аскерде жүрүп кат таанып келдим. Менин молдолук жайым ошондой.

– А-а, бали де.

– *Аның жсон экен, – демиш болушту* [1:57. Биринчи мугалим]. Ал эми мындагы алынган мисалдагы «А-а» сырдык сөзү эки түрдүү психологиялык абалды билдирип турат десек болот. Анткени «А-а» сырдык сөзүндөгү биринчи *а* тыбышы таң калуу абалын билдирсе, ошол эле учурда экинчи үндүү тыбышка түшкөн басым аркылуу угуучунун жаңы маалыматты кабыл алгандыгын билдирип, жооп кылып жаткан аба-

лын кабарлайт. Мындан кийин келген кыска тынымдан соң, «бали де» сырдык сөзүндө да кубаттоо, жактырбоо сезимдеринин коштолгонуна күбө болобуз. Кийинки фразанын акырындагы «демиш болушту» деген сөз аркылуу (Дүйшөндүн аракетин) экинчи угуучу тараптын (элдин) алган маалыматты жактырбаган абалдарынын ачык аракети билдирилди. Алынган мисалдан көрүнүп тургандай каармандардын психологиялык абалдары жөнүндө, түзүлгөн жагдай-шарт тууралуу берилген кыска диалогдогу интонация аркылуу билүүгө болот. «Интонация дегенибиз – тилдин добуштук материясы болуу менен, атайын учурунда сүйлөмдүн негизги грамматикалык каражаты катары кызмат кылып, адамдын эмоционалдык-эргтик абалын билдирүүдө өзгөчө семантикалык касиетке ээ болгон тилдик кубулуш. Интонация тилдеги лексикалык жана грамматикалык каражаттар сыяктуу эле ойдун материалдык суперсегменттик бирдиктеринин бири катары сезимди, эргти жана башка адамдын эмоционалдык абалын билдирет» [2:32].

– *И-и, кызыке, келегой, секет! – деп жеңем жароокерлене кайрылды.* [1:78]

– *Ур! Башка чан, Өлтүр! Кан сийдир! – деп жабыла токмокко алганда, тамга жеңем менен түлкү тебетей зоокүр жулуунуп киришип, чачымды мойнума орон кылындыра, эшикке сүйрөп чыгышты.* [1:83]

Келтирилген мисалда каармандардын алдыда болуучу жагдайга карата жасаган аракеттерин сүрөттөөдө, алардын ички психологиялык абалдарын, эмоция аралаш айтылган сөздөрдү интонациянын коштоосу менен Ч.Айтматов көркөм чебердикте берген. *И-и* сырдык сөзүндөгү биринчи *и* кыска айтылса, экинчи *и* тыбышына басым түшүп айтылгандыктан, бир аз созулуп, адамды кекетип, коркуткандагы абалды билдирип, көтөрүңкү айтылат. Андан кийинки жасалган кыска тыным, ичтеги ачуусун сыртка билдиргиси келбей, өзүн карманып, кийинки сөздөрүн айтууга даярданып, *келегой* дегенден кийинки кыска тынымдан соң *секет* эркелеткен сырдык сөзү күчтүү сезим-

де, какшык аралаш мааниде айтылып, жеңекесинин кантер экен дегендей калп жасакерленип, ичинен кыздын алсыздыгына маашырканып сүйүнгөн абалы берилет. Жеңесинин мындай калп жасакерленген, жаман оюн ишке ашырууну каалаган абалын *жароокерлене кайрылды* деген сөз аныктоодо Көбүнчө бул *секет* сырдык сөзү ички сезимди билдирген эркелетүү, жакшы көрүү иретинде айтылат. Ал эми алынган контексттеги *Ур, Башка чан, Өлтүр* деген сөздөр жеке маанилерине караганда контекст ичинде интонациянын жардамы менен адамдын психологиялык абалын көбүрөөк билдирип, бир багытка конкреттүү багытталган күч колдонууну талап кылган кыймыл-аракетти түшүндүрдү. Мында интонация каармандардын аракетин, кылык-жоругун, образын ачууда чыгармага жандуу боёк киргизип, окурмандын жан-дүйнөсүнө образдуу таасир этүүдө чоң роль ойноду. Ж. Дүйшеев «Сүйлөө маданияты жана стилистика» деген эмгегинде интонациянын оозеки сүйлөшүүдөгү мелодикалык касиетин белгилеп: «Интонация дегенибиз, тилдеги физико-акустикалык, фонетикалык каражаттардын жыйындысынын негизинде оозеки сүйлөөнү ритмо-мелодикалык жактан уюштуруп, тилдин эмоционалдуу эрктик жана интеллектуалдуулугун билгизип, карым-катнашууда ар кандай компоненттери менен ой-пикирди калыптандырган суперсегменттик бирдикти айтабыз» – дейт [4:78].

– *Айланайын, ага-ай! Өлтүрөт экен булар! Айланайын, агай!.. Артыбыздан бир убакта: «Алты-на-ай!» – деген кулакты тундурган ачуу кыйкырык чыкты.* [1:84]

Алынган контексте жалынып-жалбарган сезимди билдирген *айланайын* деген сырдык сөз басым менен айтылып, андан кийинки кыска тынымдан соң сөздүн күчтүү сезим менен айтылышына мүмкүнчүлүк түзүлүп, *ага-ай* деген сөз бөлүнүп, акыркы үндүү тыбышка басым түшүп, үндүү тыбыш созулуп айтылат. Алтынайдын акыркы үмүтү, ишенгени жалгыз агайы, башка ишенээр эч кимиси жок, жалбарган, жалынган сезимдин коштоосу менен *а* тыбышы эки бөлүнүп

күчтүү сезим менен айтылып жатат. Андан кийинки жалбарган сезимди интонация коштоп, ачуу кыйкырык коштогон жалынуу абалдагы берилген сырдык сөздөр кайталанып, азыркы турушунда эч бир аракет көрө албай, эс учун билбей канжаланып жаткан Дүйшөндөн кандай болгондо да чоң ишеникте жардам күтөөрү жөнүндөгү жандалбастан абалы берилет. Алтынайдын жалбарып ыйлаган ачуу кыйкырыгы абага тарагандай алсыз синип, эс-учун билбей жаткан Дүйшөнгө таасир этип, капыстан өзүнө келе калып, Алтынайды эстеп, жанагы караңгы түркөй адамдарга каршы эч бир аракет кыла албаганына ачууланып, ошол эле учурда өзүнүн алсыз жатканына жаны кейип ачуу кыйкырып, болгон аракетин ушул ачуу үн менен бардык жаратылышка, жанагы түшүнбөй кеткен адамдарга *Алтына-ай* деген сөз менен жеткиргендей берилет. Дүйшөндүн бул ачуу кыйкырыгы Алтынайга *ишен мен сени жсалгыз таштабайм, акыйкаптуулук биз тарапта* дегендей, Алтынайга кичине болсо да ишеничтин үмүтүн жандырат. Дүйшөндүн мындай абалы *Алтына-ай* деп ачуу үн менен кыйкырып, сөздү муундарга бөлүп айтуусу менен берилди. Мындагы сөздүн муундарга бөлүнүшү, андагы үндүү тыбыштардын созулуп, бир аз көтөрүңкү айтылышы адамдын психологиялык ички абалын билдирүүдө кызмат аткарды.

– *Э, ботом, күн минтип турса, энтигип кантип барасың? Үйдө эле отурсаңчы...* [1:21. Саманчынын жолу].

Үн ыргагы жана басымдын мүнөзү боюнча келтирилген фразидагы «күн минтип турса», «энтигип кантип барасың?» деген эки синтагмалык бирдикте басым «турса, барасың» деген сөздөргө түшүп жатат. Мында синтагмалык басым түшкөн «турса, барасың» деген сөздөр сүйлөөчү адамдын ички психологиялык абалын, б.а. ички аёо сезимин билдирип, ошол эле учурда коммуникативдик маанилүү элементти түзүп, ал эми синтагмадагы калган сөздөр ага ыкташып келди. Ал эми кийинки фразида сүйлөөчүнүн сурануу, көңүлүн

тынчытууну каалаган абалдары берилип жатат. «Отурсаңчы» деген сөзгө басым түшүп, сүйлөөчүнүн ой-пикирин, ички сезимин толук билдирди. «Оозеки сүйлөө интонациянын жардамы менен семантико-синтаксисттик бирдиктерге синтагмага ажырайт. Синтагма-интонациянын эң кыска маанилик бирдиги. Синтагмалар басымдын, үн ыргагынын убакыттык (үн узундугу) жана динамикалык тилдик каражаттардын жардамы менен мүнөздөлөт» [4: 79].

Алиман бир жактан кыркырап, жан талашып жатса, о, шумдугай, кулагымды тундуруп дагы да баягы эшалоп – кыйкырык улаш эки паровоз алып учкан вагондор мээмди как жарып отуп бара жаткансын, «Ана-а! Алима-ан!» деп аркыраган шамал жула качкан үнгө, баланын «ба-а-а!» деп бакырган үнү кошулду [1:218].

Келтирилген мисалда *өлүм, өмүр* деген турмуштун түбөлүктүү болгон антонимдик мүнөздөгү темалары Ч.Айтматовдун чыгармаларынын мазмунунда камтылып, алар боюнча жазуучу пикирлерин каармандары аркылуу билдирет. Алимандын ичээр суусу түгөнүп бараткандагы акыркы минуталарындагы жашоо үчүн күрөшкөн жүрөк титиреткен абалы *кыркырап, жан талашып*, анын бул абалын көрүп туруп бир дагы жардам бере албай, ичтен сызып жалооруп турган эненин абалы *о, шумдугай* деген сырдык сөздөр менен берилип жатат. Ошол эле учурда жаны жашоосу башталып, биринчи жарык дүйнөнүн абасынан дем алып жашоого келген наристенин үнү жаңырат. Үч бурчтук сымал үч образдын үч түрдүү абалдары алынган контексте «*Ана-а!*» «*Алима-ан!*», «*ба-а-а!*» деген интонациянын коштоосундагы сөздөрдө бирдей үндүү *а* тыбыштарынын күчтүү басым менен түрдүү үн менен айтылышы аркылуу ошондогу окуянын көрүнүшү образдуу, элестүү билдирилди.

– *М-м. Эми кайда бармаксың?*

– *Үйгө. Сарыгоого.*

– *Туу!.. деп ышкырып жиберди шофер* [1:259].

Мында үнсүз тыбыштардын нормадан өзгөчөлөнүп айтылышын байкоого болот. Кыргыз тилиндеги үнсүздөр да кепте нормадан өзгөчөлөнүп айтылып, сүйлөмдөгү ойго кошумча маани киргизет. Үнсүз тыбыштардын бул өзгөчөлүгүнүн оң же терс мааниге ээ болушу сүйлөмдөгү ойго көз каранды болот. Башкача айтканда, сүйлөмдөгү ой оң маанилүү болсо, үнсүз тыбышты нормадан өзгөчөлөтүп айтуу менен сүйлөмдөгү оң маани тереңдетилет. Мисалдагы *М-м* үнсүз тыбыштардын катар келип, созулуп айтылып андан кийин тынымдын келиши ойду тактоо маанисинде колдонулду. Мында токтоолук менен кийинки айтылчу ойду тактап, алдыдагы жагдайды аныктоо максатындагы адамдын ичтеги абалы үнсүз тыбыштардын катар келиши менен билдирилди. Ал эми *Туу!..* созулма үндүү тыбышынын күчтүү интонация менен берилиши андан кийинки келген тыным чоочуган абалды билдирип, абалдын тез башка кырдаалга өзгөрүшүнөн кабар берет.

Пикир алышууда адамдардын психологиялык ал абалын билдирүүдө да фонетикалык каражаттардын бири паузанын, тынымдын да мааниси бар. Сүйлөшүү процессинде психологиялык абалдан улам айтылып жаткан ой логикалык жактан үзүлүп калышы мүмкүн. Мындай учурда интонациянын элементи болгон тыным (пауза) жасалат. Ж.Дүйшеев пауза, тыным жөнүндө мындай дейт: «Аз убакытка сүйлөөнүн кармалуусу, токтолуусу, тыным, аралык. Адамдарды өз ара байланыштыруучу, пикир алмаштыруучу каражат катары биздин сүйлөөбүз сөздөрдүн тынымсыз агымы катары каралбастан, фразанын ичинде маани жактан байланышкан сөздөрдүн группаларынын ортосу бир аз тынымдар (пауза) менен бөлүнүп, чектелип турат». [4:110.] «Оозеки сүйлөө учурундагы тынымдар пауза деп аталат. Пауза оозеки кепти (үн ыргагы менен бирге) фраза жана синтагмаларга (сөз айкаштарына) ажыратат. Бул паузанын лингвистикалык (тилдик) негизги функциясы болуп эсептелет. Паузанын физиологиялык функциясына дем алуу кирет» – дейт Т.Ахматов [15:80].

– *Бир убакытта кимдир бироонун басып келе жатканы угулуп: «Токон апа-а-а» – деген баланын ыйламыраган үнү чыкты* [1:180. Саманчынын жолу].

Сүйлөп жаткан адамдын ой-пикирин, чындыкка болгон мамилесин угуучуга кылдат билдирүүдө, интонация синтаксистик жана лексикалык каражаттар менен бирге негизги мааниге ээ. Алынган мисалда а тыбышы баланын ички сезиминдеги коркуу абалын билдирди. Күтүү убактысы узакка созулганы кандай гана адамды болбосун жан дүйнөсүндө тынчсызданууну жаратып, ачуулануу, коркуу, таарынуу, капа болуу ж.б. сезимдердин жаралышына алып келет. Алынган мисалда жан дүйнөсүндө эч бир жамандыкты ойлобогон, наристенин сезимин коркунуч ээлеп, чыдамсыздык менен үн салып кыйкырып «Токон апа», бала бул аракетинен бир дагы жыйынтык чыкпасына көзү жеткенде коркунучтун ашып кеткен чегинде «Токон апа-а-а-а» ыйлаган абалы берилет. Берилген мисалда көрүнүп тургандай баланын абалын окурмандарга элестүү жеткирүүдө үндүү а тыбышы баланын ыйлаган абалдагы үнүнүн үзүлүп-үзүлүп абага тараганы интонация аркылуу, ал эми жазууда дефис менен ажыратылып берилди.

– *Балакет, оо-ой! Карасаң! – деп жепине албай кыйкырды* [1:242-бет Гүлсарат]. Мында адамдын сүйүнгөндөгү абалын оо-ой деген тыбыштардын созулуп, бийик басымда айтылышы билдирип турат. Биринчи созулма о тыбышы созулуп айтылып, бирок басым түшкөн жок. Ал эми кийинки о тыбышына басым түшүп үн бийик тондо айтылат да, контексттеги калган сөздөрдү ушул кубанычтын үнү коштогон темп менен интонация коштойт.

– *Жо-ок, бай балгур! – деп Жайдар арстан-корстон болду. – Эмне кылсаң ошо кыл, мен чатырыңа тура албаймын* [1:312. Гүлсарат]. Ал эми алынган бул мисалда о тыбышы ачуусу келген адамдын абалын билдирүүдө кызмат кылды. Мында экинчи айтылган о тыбышына басым түшүп, үн бийик айтылып, эки о тыбышынын ортосу

үзүлгөндөй болуп айтылат. Мындай болгон себеби биринчи о тыбышы басым менен айтылган жок. Кийинки о тыбышында үн күчтүү басымда айтылып, адамдын ачуусунун жеткен чегин ушул экинчи о тыбышы аркылуу билдирилди. Калган сөздөрдү ушул үндүн темпи коштогон интонация улайт. «Пикир алышуунун, ички сезимди кимдир бирөөгө туюнтуунун түрдүү жагдайларында кептин интонациясы мааниге ээ. Биринчиден, интонация аркылуу речибизди синтагмаларга ажыратабыз. Экинчиден, интонация ар түрдүү синтаксистик конструкция менен сүйлөмдүн типтерин түзөт. Үчүнчүдөн, интонация адамдын ар түрдүү сезимин, оюн, эркин билдирет» – дейт Т.Ахматов [15:3].

Сүйлөө ишмердүүлүгүнүн жаралышындагы адамдын жүрүм-туруму, кылык-жоругу психологияны, үн чыгаруу фонологияны, адамдардын сүйлөшүүсүндө кызмат кылган физиологиялык уюмдашкан организмдин түрдүү аракетин физиологияны, ой жүгүртүүнүн сүйлөшүү менен болгон байланышы логиканы ж.б. бир нече илимдердин изилдөө объектисине айланган аралаш маселелер адам муктаждыгын биргеликте канааттандыруу максатында биригүүнү жана жаңы көз карашты талап кылууда. Ал эми фонетикалык каражаттар Ч.Айтматовдун чыгармаларында каармандардын ар түрдүү психологиялык абалдарын, түрдүү окуяга карата түзүлгөн жагдай-шарттын көркөм-эстетикалык таасир этүүсүн, эмоционалдык-экспрессивдүүлүгүн күчөтүүчү психоллингвистикалык каражат катары кызмат аткарган.

Адабияттар

1. Айтматов Ч. Чыгармалар жыйнагы. – Б., 2009.
2. Акунова Р. Азыркы кыргыз тили. – Б., 2013. – 32-б.
3. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы фонетикалык, сөз жасоо жана лексикалык стилистика: 2-китеп. – Б., 2000.
4. Дүйшеев Ж. Сүйлөө маданияты жана стилистика. 2-китеп. – Б., 2007. – 78-б.

5. Немов С.Р. Жалпы психология. Китепте: – М., 1997.

6. Мусавев С., Ж. Чыманов, Т. Маразыков. Тил илимине киришүү. – Б., 2001.

7. Ковалев Г.А. Психология воздействия. – М., 1987.

8. Виноградов В. Грамматика русского языка. Том 1. – М., 1960.

9. Валгина Н.С., Розенталь Д.Э., Фомина М.И. Современный русский язык: Учебник. – М., 2002.

10. Лачимова Л.Я., Гусева Т.И., Бегаева В.И., Янсюкевич А.А. Современный русский язык. Практическое пособие. – М., 2005.

11. Омуралиева С. Кыргыз тили. – Б., 2005. – 8-б.

12. Орлова О.Ю. Фонетические средства выразительности в языке и тексте: существующие подходы и перспективы исследования/ Вестник Пермского университета. – 3(23). – 2013. – С. 93.

13. Омуралиева С. Кыргыз тили. – Б., 2000.

14. Сапарбаев А. Азыркы кыргыз тили Бишкек. – 1997. – 11-б.

15. Ахматов Т. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. – Фрунзе, 1978.

16. Ахматов Т.К., Давлетов С., Сапарбаев К., Иманалиев С.И. Тил илимине киришүү. – Ф., 1980. – 37-б.

УДК 82-1/9

*Сатыбалдиева Г.А.,
филол. илим. канд., доцент,
Жалал-Абад мамлекеттик университети*

ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ СТИЛИСТИКАЛЫК КАРАЖАТТАРЫНЫН ТЕКТЕШ ЭМЕС ТИЛДЕРДЕ БЕРИЛИШИН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Аннотация. Макалада Чынгыз Айтматовдун чыгармаларындагы көркөм сөз каражаттарынын тектеш эмес тилдерде берилиши каралган. Ошондой эле, стилистикалык каражаттардын өзгөчөлүктөрү берилген.

Негизги сөздөр: көркөм сөз каражаттары, тектеш эмес тилдер, троп, стилистика, стилистикалык каражат, лингвистика.

ОСОБЕННОСТИ СТИЛИСТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ В РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКАХ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА

Аннотация. В статье рассматриваются стилистические средства в произведениях Чингиза Айтматова в разнотемных языках. А также определены особенности стилистических приемов в произведении.

Ключевые слова: художественные средства, разнотемные языки, троп, стилистика, стилистические приемы, лингвистика.

PECULIARITIES OF STYLISTIC DEVICES IN NON-RELATED LANGUAGES IN THE WORKS OF CHYNGYZAITMATOV

Abstract. The article devoted the stylistic devices in the works of Chyngyz Aitmatov in different system languages. And also peculiarities of stylistic devices of the works.

Key words: literary words, non-related languages, tropes, stylistics, stylistic devices, linguistics.

Кыргызстандын залкар жазуучусу, коомдук жана мамлекеттик ишмер Чынгыз Айтматовдун чыгармалары бүткүлдүйнөлүк адабияттык, маданияттык кенч экендиги баарыбызга белгилүү. Ч.Айтматовдун чыгармаларын кыргыз эли жана дүйнөнүн булуң-бурчундагы ар түрдүү улуттагы окурмандар кызыгуу менен окушат. Ал өзүнүн чексиз таланты, эмгекчилдиги менен кыргыз эли үчүн опол тоодой эмгек өтөп, өзү-

нүн эмгегинин үзүрлүү жемиштери менен дүйнөлүк атак-даңкка жетишти. Чыгармалары аркылуу кыргыз элин бүткүл дүйнөгө таанытып, журтубуздун сыймыгы экендигин белгилеп кетсек болот.

Ч.Айтматов бул дүйнөгө өзүнүн жасаган эмгегине жараша из калтыргандыгы, дүйнө жүзүнө көрүнүп тургандай чоку жаратты десек жаңылышпайбыз.

ЮНЕСКОнун билдирүүсү боюнча Чынгыз Айтматов бүгүнкү күндө чыгармалары көп басылган классиктердин бири. Анын чыгармалары дүйнөнүн 165 тилине которулуп, бир нече ирет чоң тираж менен кайталап басылган.

Жазуучунун чыгармаларында жалпы адамзаттык гуманисттик, ыймандык жана да коомдук социалдык маселелерди көтөрүүдө, улуттук салттарды колдонуу менен, чыгармаларын стилистикалык көркөм сөз каражаттарын колдонуу менен окурмандарды кызыктыра алган. Кыргыз элинин жашоо турмушунун көркөм сөз каражаттары же троп менен чагылдыруу менен, чыгармалары аркылуу кандайдыр бир адамга таасир бере турган чыгармаларды окурмандарга тартуулады.

Согуш убагын чагылдырган «Саманчынын жолу» повестинде, Толгонайдын образы аркылуу аялдардын согуш учурундагы оор күндөрдү баштарынан өткөргөндүгүн, кайгы-муң, азап-тозок, жоготуу сыяктуу катаал турмушту чагылдырган.

«Бетме-бет» повестинде Ысмайыл аркылуу согуштан качкан качкындын образын берсе, Сейде аркылуу патриоттуулукту күйөөсүнөн да жогору койгон образды берип, ошол учурда көйгөйлүү маселе болуп турган патриоттуулук сезимди элге жайылткысы келген.

Жазуучунун «Ак кеме» повести жазуучунун чыгармачылыгында бөтөнчө мааниге ээ. Бул чыгармада адам тагдырынын катаал жактарын изилдөөдөгү жазуучунун кыраакылыгы, интеллектуалдуулугу, ийкемдүүлүгү көрүндү. Чыгармадагы адамдын бийик сапаты жана нравалык тазалыгын баланын образы, куулук-шумдугу жоктугу, ак пейилдүүлүгү менен чагылдырып берет.

«Дениз бойлой жорткон Ала-Дөбөт», «Кылым карытар бир күн», «Касандра тамгасы» чыгармаларында учурдагы көтөрүлүп жаткан, дүйнөлүк башкы темалардын болгон аба ырайынын, экологиянын бузулушун, адамзатын жан-дүйнөсүнүн жардыланып, манкуртчулукка айланып, жан дүйнөнүн байлыгынан материалдык байлыкты жогору

койгондугун чагылдырып, дүйнөнүн тең салмакта кармап калуу маселесин козгоп, бул маселелерди чечүү үчүн бүт адамзаттын күрөшүүсү керек экендиги тууралуу чакырык иретинде чыгарма жараткан.

Ошондой эле, жазуучу учурдун актуалдуу проблемаларын, илим, техниканын, дүйнөлүк, эл аралык коммуникациялык байланыштын күчтүү басымы алдында адам өзүнүн жеке адамдык өзгөчөлүгүн, индивидуалдуулугун, адамгерчилик сапатын, өзүнө, келечекке болгон ишенимин сактап калуу аракеттерин Едигей, Бостон, Авдий, Филофей, Роберт Борк, Руна Лопатиналардын образдары аркылуу чагылдыруу менен адамзатты өзүнүн чыгармалары аркылуу ыймандык тазалыкка чакырат.

Ч.Айтматов «Жамийла» повестиндеги Данияр менен Жамийланын ортосундагы сүйүүнүн күчүн мындайча сүрөттөйт: «Миң кырдуу, бир сырдуу Даниярдын айкөл жан дүйнөсүн Күркүрөөдө жалынга окшоп жалбырттап күйгөн Жамийла гана тааный алды. Акыры Жамийла «Мен сени бүгүн эмес, кечээ эмес, сыртыңдан билгендей, бала болуп эс тарткандан бери сүйөм... бүркүтүм! О, шаңшыган бүркүтүм!» Ошентип, Жамийла өзү агынан жарылып, ачылып келди. Жамийла дагы ашык жар аялдын теңи жөнүндөгү ичинен тымызын эңсеп келген идеалын Даниярдан тапты. «Мен сени алда качан сүйгөм, өмүрүмдө көрбөсөм да, сени ойлогом» – деп ишендирет Данияр.

Автор жогорудагы сүйлөмдөрдө стилистикалык каражат гипербола (Миң кырдуу, бир сырдуу Данияр), («Мен сени алда качан сүйгөм, өмүрүмдө көрбөсөм да, сени ойлогом»);

Эпитет (Даниярдын айкөл жан дүйнөсүн), (Жамийла дагы ашык жар аял);

Салыштыруу (Күркүрөөдө жалынга окшоп жалбырттап күйгөн Жамийла);

Сырдык сөз (О, шаңшыган бүркүтүм!);

Метафора (Жамийла өзү агынан жарылып, ачылып келди) жана башка көркөм сөз каражаттарын ар бир сүйлөмдө колдонуу менен, чыгарманы көркөмдөйт.

Ч.Айтматовдун таланттуу чыгармалары – бүткүл дүйнөлүк адабияттык, маданияттык кенч. Учурда Ч. Айтматовдун чыгармачылыгына карата кызыгуу жыл өткөн сайын көбөйүүдө. Анын чыгармаларын дүйнөнүн ар түрдүү улуттагы окурмандар кызыгуу менен окушат. Ошондой эле тил илими боюнча изилдөө иштерин жүргүзүп жаткан окумуштуулар Ч.Айтматовдун чыгармаларын пайдаланышып, ийгиликтерди, ачылыштарды жаратышууда.

Азыркы учурдагы лингвистиканын актуалдуу маселери болгон тектеш эмес тилдердин грамматикалык, лексикалык жана стилистикалык айырмачылыктарын жана өзгөчөлүктөрүн илимий жактан изилдеп, тектеш эмес тилдерди салыштырууда Ч.Айтматовдун англис тилине которулган чыгармаларынан алынган кызыктуу сүйлөмдөр мисал боло алат.

О, кайран Ысык-Көл! Ысык-Көлүм – Өмүр бою ырдалып бүтпөс ырым! Дал ушул жар кабактын боюнда Аселди кучактап турган күндү кайдан эстедим! (Ч.Айтматов «Кайдасын сен, кызыл жоолук делбирим»). Чыгармалар жыйнагы. 2-том, 372-б.)

Oh, Issyk-Kul – my unfinished song! Why did I have to remember that day when I came here with Asel and stopped on the same rise right above the water? (Ch. Aitmatov. «My pretty poplar in a red kerchief». Short novels, p. 102)

Жогорудагы сүйлөмдөрдү көркөмдөөдө жазуучу стилистикалык каражат *гипербола жана метафораны* (Ысык-Көлүм – Өмүр бою ырдалып бүтпөс ырым! – Oh, Issyk-Kul – my unfinished song!) колдонуу менен автор окурманды кыргыздын керемети болгон Ысык-Көлдүн сүрөттөп бергис сулуулугун өзүнүн чыгармасында көркөмдөлгөн сөз каражаттары менен берген.

Ал эми төмөнкү мисалдар менен көркөмдөлгөн сөз каражаттары *эпитетти* (Кайдасын сен, кызыл жоолук делбирим? – Where are you, my slender poplar in a red chief, where are you now?) колдонуу менен окурманды өзүнө тарткан окуя жаралган.

Баары дал ошол күнкүдөй. Бир гана Аселим жок жанымда. Кайдасын сен, кызыл

жоолук делбирим? (Ч.Айтматов «Кайдасын сен, кызыл жоолук делбирим»). Чыгармалар жыйнагы. 2-том, 373-б.)

Everything was the same, only there was no Asel with me. Where are you, my slender poplar in a red chief, where are you now? (Ch. Aitmatov. «My pretty poplar in a red kerchief». Short novels, p. 103).

Ал эми төмөнкү сүйлөмдөрдө автор лексикалык стилистикалык каражат – *метонимияны* (Жарымдан чыгып калган чагым. Менин доорум өтүп кеткен-I am not good for anything much any more. My time has passed) колдонуу менен чыгармадагы каармандын жашоодогу ордун кызыктыруу менен сүрөттөгөн.

Картайып калдым балам. Эми менден партияга не пайда? Ага мен кандай кызмат көрсөтө алам. Жарымдан чыгып калган чагым. Менин доорум өтүп кеткен. Көнүлүнө алба, мен ойлонуп көрөйүн. (Ч. Айтматов «Гулсарат», 177-б.)

«I am too old now. What good can I be to the party? What can I do for it? I am not good for anything much any more. My time has passed. Don't offence. Let me think it over». (Ch.Aitmatov. «Farewell Gulsary»)

Ч.Айтматовдун чыгармалары көркөм эстетикалык баалуулук менен каармандын жеке тагдыры, жалпы адам баласына таандык мазмундуулукка, баалуулукка айлануу менен чагылдырып, окурманды кызыктырат.

Ч.Айтматовдун чыгармаларынын эл аралык таанылуусу жана автордун адеп-ахлак, философиялык ой-жүгүртүүсү менен чыгармаларынын стилдик өзгөчөлүгү окурмандарды өзүнө тартат жана кызыктырат.

Ал эми жазуучубуздун дүйнө тилдерине которулган чыгармаларынын тектеш эмес тилдерде изилдениши – азыркы коомдогу окумуштуулардын, илим изилдөөчүлөрдүн лингвистикадагы актуалдуу маселелери десек жаңылышпайбыз.

Жазуучунун улуу көркөм мурасын терең өздөштүрүү, кеңири жайылтуу жана анын гуманистик идеяларын окуп үйрөнүүдө өзгөчө мааниге ээ. Айтматов – доордун үнү, доордун чындыгы. Айтматовдун көркөм дүйнөсү түбөлүктүү.

Адабияттар

1. Айтматов Ч. «Кайдасын сен, кызыл жоолук делбирим». Чыгармалар жыйнагы. 2-том, 372-б. – Ф., 1961.

2. Айтматов Ч. Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат. – Ф.: Кыргызстан, 1988.

3. Үкүбаева Л. Чыңгыз Айтматовдун каармандарынын көркөм дүйнөсү. – Ф.: Кыргызстан, 1984.

4. Айтматов Ч. «Джамиля». – Ф., 1958.

5. Айтматов Ч. «Гулсарат». – Ф., 1966.

6. Satybaldieva G. Contrastive typology of Kyrgyz, Russian and English languages. Jalal-Abad, 2013.

7. tyup.net/page/kyrgyz-sovet-enciklopedijasy.

8. <http://www.turmush.kg/news>.

Гениалдуу чыгармаларды өз заманында тартуулап турган улуу жазуучубуздун жаңы идея, ойлор менен өз чыгармалары аркылуу мезгилди жаңыртып, тарыхка өчпөс из калтырды десек туура болот. Ошондой эле келечекте Кыргыз эл жазуучусу, Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлыктын лауреаты, КР УИАсынын анык мүчөсү, социалисттик эмгектин баатыры, Лениндик жана СССР мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты, Европа илимдер, искусство жана адабият академиясынын анык мүчөсү, бүткүл дүйнөлүк илим жана искусство академиясынын академиги, «Ысык-Көл форумунун» президенти, Австрия, Австралия, Америка, Индия, Италия, Түркия, Япония ж.б. өлкөлөрдүн эл аралык сыйлыктарынын лауреаты, Кыргыз Республикасынын эл баатыры Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларына болгон кызыгуубуз артып, дүйнө элине мындан ары да даңазалоо биздин, жаш муундардын колунда деп жыйынтык чыгарсак болот.

УДК 82

Тойчубекова Г.Ж.,

окутуучу,

Майлуу-Суу колледжи

Жалал-Абад мамлекеттик университети

ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЖАН ДҮЙНӨСҮНҮН ТАРБИЯЛЫК ТААСИРИ

Аннотация. Макала Чынгыз Айтматовдун жан дүйнөсүнүн байлыгынын жаралуу булактары 1917–1937-жана 1937–1957-жылдардагы ата-энесинин татыктуу жашоосунан экендигин жана изденип, тынчтыкта толеранттуу жашоого чакырыкты чагылдырат.

Негизги сөздөр: алп жазуучу, тарбиялуу, билимдүү, баалоо, жаш курак, жан дүйнөнүн байлыгы, чарбачыл жетекчи, кызы аркылуу баалануу, достук, тынчтыкта жашоо.

ВОСПИТАТЕЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ ДУХОВНОГО МИРА ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА

Аннотация. Содержание статьи выражает, что воспитательное значение духовного богатства Чынгыза Айтматова, в основном, передается от достойной жизни его интеллигентных родителей в 1917–1937 и в 1937–1957 гг., а также выражает вызов к творческой и толерантной жизни людей.

Ключевые слова: великий писатель, оценить, в расцвете лет, духовные ценности, хозяйственный руководитель, дружба, миролюбие.

THE INFLUENCE OF CHYNGYZ AITMATOV'S SPIRITUAL VALUES

Abstract. The article expresses the influence of Chyngyz Aitmatov's spiritual values through his parents' worthy life during the years of 1917–1937 and the years of 1937–1957 and to the creative, tolerant life.

Key words: the greatest writer, well-bred, intelligent, appreciate, blooming age, spiritual values, thrifty leader, friendship, live in peace.

Адам баласы канча доорду башынан өткөрүп, эмнелерди гана көрбөсүн, дайыма жашоо-турмушту жакшыртуу максатындагы аракеттеринде түрдүү көйгөйлөргө учурайт. Жанылануу пайдалуу болсо да, зыяндуу жагын көрсөтсө да, мындай аракеттердин пайдалуу жагын өстүрүп, зыяндуусунан

арылуунун жолун дагы эле Адам баласы тапкандыгын түшүнүүнү жана жалпы Адам аттуунун ынтымакта жашоосуна чакырыкты Чынгыз Айтматовдун өмүр жолу менен жакындан таанышып, анын чыгармаларын окуп, аларга терең маани берип ой жүгүрткөн зирек, көрөгөч угарман, окурман

жана согуш менен тынчтыкта жашоонун айырмасына эээн салган Адам айта алат. Алп жазуучу дүйнө элдеринин биримдигин каалагандыгын «Дүйнөдө болуп жаткан окуялардын баары мени кызыктырат» – деген пикири менен айткысы келген. Анын саясий оор кырдаалдарды 10 жашынан башынан өткөргөндүгү жана ар бир Адам бир гана өмүр кечирээрине маани бергендиги, из-

денип, үй-бүлөсүндөгү окуяларды талдап, жалпы адамзаттын ынтымакта жашоосу үчүн жыйынтык чыгара алган негизги сапаттарынын күчтүүлүгүнөн, баалуулугунан гана ал улуу жана алп жазуучу боло алды. Анын чыгармалары жан дүйнөсүнө тыгыз байланыштуу болгондуктан жандуу, таасирдүү каармандары улуу жазуучунун өмүр жолундай көп сырдуу жана түбөлүктүү.

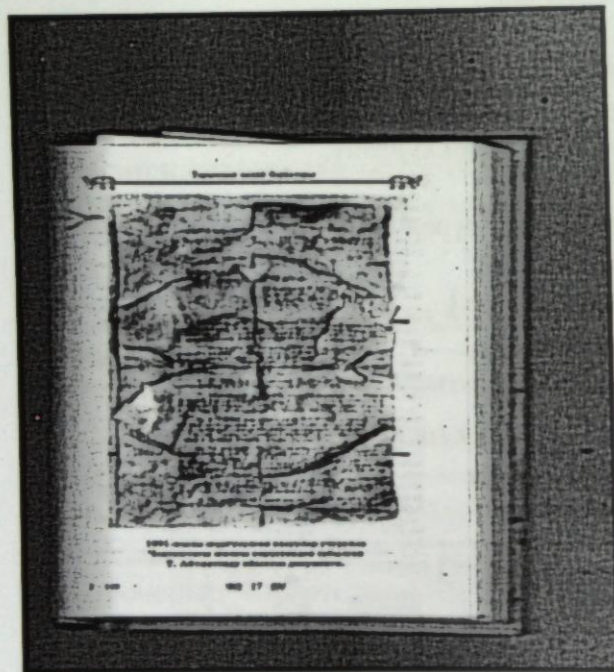
Ачуу тагдыр керемети

Ачуу тагдыр ажыратып атадан.
Аны билбей узак жылдар жашашкан.
Ак сүйүүдөн жаралган төрт баланы,
Акыл менен туулган жерге алып барган.
Ал ким? – Ал – Нагийма Төрөкулдун сүйгөнү.
«Айтмат уулу Төрөкул» – деп, түбөлүккө күйгөнү.
Ал – атактуу татар кызы болсо да,
Ардактады Кыргыз уулун, дайым аны сүрөдү!
Уул-кыздары Төрөкулга татыктуу.
Унутпастан атасын, максаттары багыттуу
Урматташып, дүйнө эли сыймыктанат,
Уулу менен Чынгыздай, Кыргыз эли бактылуу!!!

(Т.Г.Ж., 29.10.2018-жыл.)

«Жаман болбой, жакшы жок» – деген пикиримдин далилине күбө болуңузда. Репрессия жөнүндө сөз болбосо, анын бир четин «Чоң-Таш» спорттук лыжа базасында 1932-1940- жылдары 8 жыл кароолчу болуп иштеген Абыкан Кыдыралиев, секелек кызы Бүбүра экөө көрбөсө, 1973-жылы өлөөр алдында Абыкан кызы Бүбүрага керээз катары, шейит кеткендердин балдарына жеткирүүнү айтып кетпесе, Абыканова Бүбүра менен Болот Абдрахмановдун чындыкка, адилеттүүлүккө умтулуп, адамдык жана кызматтык жоопкерчиликтерин аткарбаса,

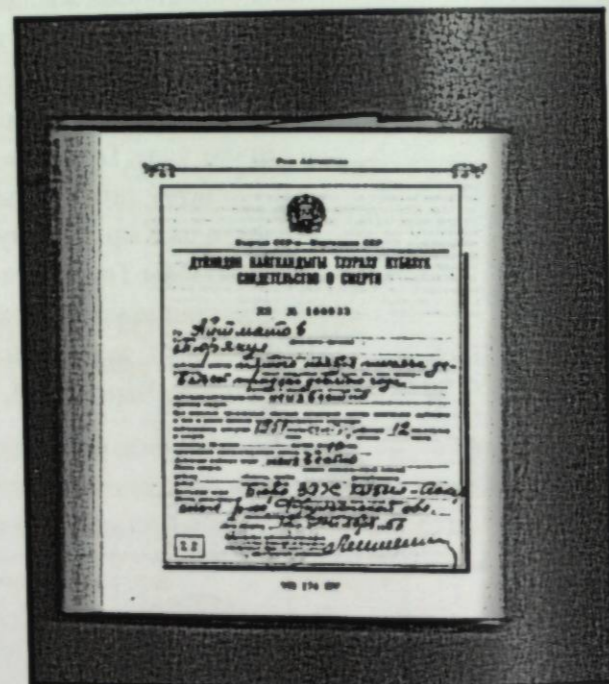

Мындай окуяга кез келерибизди деги эле күткөн эмеспиз ...Айтматовду айыптоо корутундусу толук сакталыптыр, дал ушул айыптоо корутундуларынын аркасында Мамлекеттик Коопсуздук комитетинин архивдик материалдары боюнча Чоң-Ташта көмүлгөн бөлөк адамдардын да аты-жөнүн аныктоого мүмкүндүк болду», – дейт Розетта Айтматова.

Төрөкул Айтматов билимдүү, илимдүү мыкты адам болбосо, аялы – Нагийма аны

ачуу, бирок тарыхый чоң окуянын бетин ачууга өкмөттүн кызматкерлеринен да жардам көрсөтүлбөсө: 137 кыргыздын мыкты уулдары атууга өкүм болуп, үй-бүлөлөрүнө «белгисиз» аталып жүргөндөрүн, Төрөкул Айтматовдун ким экенин бул азапты көргөндөрдөн жана 20 жыл жакшылыкка ишенген үй-бүлө мүчөлөрүнөн башка эч ким билбейт эле!

«...документ, болгондо да айыптуу корутундусу жазылган маанилүү документ, 53 жыл бою топурактын арасында жатса да кадимкидей сакталып калган.

түшүнбөсө, уулдарынын, кыздарынын АДАМДЫК САПАТТАРЫ БИЙИК: кечиримдүү, чыдамдуу, мекенчил болушпайт эле! Ата-энесинин көз карашы таза, терең, жаңылыкка жол бере билген болбосо, ошондой эле Чыңгыз Айтматов өзү изденип, коомдогу өзгөрүүлөрдү терең, кенен талдай билбесе, ДҮЙНӨНҮ дүңгүрөткөн чыгармаларды жарата албайт эле!!! Элдин уулу болуп калбайт эле!

Анын төш чөнтөгүндө сакталып калган документ, андагы жасалма кол тамга, кыскасы, учурдагы Ата бейиттин окуясын тарыхка кызыккан сабаттуу адамдар билишет. Бирок мындай окуяны кайталантпоо үчүн «күн сайын Адам болуубуз керек». Мындай милдетти ар бир пенде аткара алабы?!

Кыргыздын акылмандары, улуу сынчылары «Аккан арыктан суу агат» – деп, өтө чыгаандарга: түпкү тегин ойлоп, чыныгы намыскөй, акылдуу, каада, нускадан кабары бар, чечкиндүү уулдарына, кыздарына элдик баа беришкен.

Чыңгыздын чоң атасы Айтмат дагы өз мезгилинин өнөрлүү, жыңылыкты колдогон, тың жашоого умтулган эл уулдарынан болгон экен.

Төрөкул Айтматовдун мамлекеттик ишмер, Кыргыз мамлекеттүүлүгүн түптөгөн, ошол кездин өтө сабаттуу жана мекенчил жетекчилеринен экендигин далилдөөчү архивдик документтерди кенже кызы Розетта Айтматова тапкан. «Эгер баары пландаштыргандай болсо, айыл чарба товарларын кайра иштетип чыгууну өндүрүү жана айландыруу өнөр жайы үчүн биринчи беш жылдык пландын жыйынтыгында күчтүү база түзүлөт» – деген экен Төрөкул Айтматов.

Анын эсеби боюнча, мал чарбачылыгынын продукциясы 1927–1928-жылдары 18

миллиондон 1932–1933-жылдарда 93 миллион сомго, ушул эле жылдар аралыгында жерди иштетүү түшүмүнүн продукциясы 18 миллиондон 103 миллион сомго өсмөк.

Атайын экономикалык жана техникалык билими жок эле Кыргызстандын гана эмес, Орто Азиянын эң маанилүү тармактары боюнча беш жылдык планга өтө кылдат талдоо жүргүзгөнүнө Р.Айтматова таң калган. «Булар: – энергетикалык жана жылуулук базалары; – курулуш материалдарын өндүрүп чыгаруучу ири комбинаттар; – түстүү металлдарды изилдөө иштерин жүргүзүүчү шарттар; – коргошун жана сурьма металлдарын иштеп чыгаруучу ишканалар; – айыл чарба продукцияларын иштетип чыгаруучу өнөр жайлардын өнүгүүсүн күчөтүүчү шарттар боюнча эле.

Айыл чарбасын электрификациялоо көйгөйлөрүн чечүү үчүн ошол беш жылдыкта электростанциялардын курулушун күчөтүү керек болчу.

Атам андан башка дагы өнөр жайды өнүктүрүүчү жылуулук булактарын изилдептир. Республикада (Көк-Жаңгак, Кызыл-Кыя, Сүлүктү, Шураб) жылуулук станцияларын куруу үчүн көмүр кенинин байлыктарын сунуштаптыр» – деп жазат Роза Айтматова.

12-ноябрда Майлуу-Суу колледжинде Ч. Айтматовдун кенже карындашы Розетта

УДК 130.2.

*Токтогулова Гүлжамал Тыныбековна,
фил. илим.канд., доцент,
Жалал-Абад мамлекеттик университети*

ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ ТИЛ ФИЛОСОФИЯСЫ

Аннотация. Бул макалада Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы тил философиясы илимий өнүттө анализденди. Ошондой эле тилдин түзүмү да философиялык өнүттө анализденди. Ч.Айтматовдун бир катар эмгектериндеги тил маселесинин актуалдуулугу белгиленди.

Негизги сөздөр: тил, философия, коом, адам, эл, этнос, аалам, социалдык түзүм, болумуш.

ФИЛОСОФИЯ ЯЗЫКА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА

Аннотация. В статье был сделан историко-философский анализ философии языка в произведениях Ч.Айтматова. А также, в статье дан философский анализ структуры языка. Значит исследование феномена языка является актуальным вопросом нашего времени.

Ключевые слова: язык, философия, общество, человек, народ, этнос, мир, социальная структура, бытие.

PHILOSOPHY OF THE LANGUAGE IN THE WORK OF CHYGYZ AYTMATOV

Abstract. It was made historical and philosophical analysis of the philosophy of language in the work of Ch. Aitmatov. The article also provides a philosophical analysis of the structure of the language. Hence, the study of the phenomenon of language is a pressing issue of our time.

Key words: language, philosophy, society, man, people, ethnos, world, social structure, being.

Бүгүнкү күндүн актуалдуу жана көйгөйлүү темаларынын бири – тил маселеси. Майда болумуштардан баштап, ири жаныбарларга жана жалпы адамзатка таандык касиет ар биринин өзгөчөлөнгөн тили. Анткени, тил коомдо эң негизги, түшүнүү, түшүндүрүү, өз ара мамилени өркүндөтүү, коомдук түзүлүштү аныктоо функциясын аткаруу менен адамдар ортосунда коммуникациялык башкы каражат болуп кызмат кылат.

Мына ошол тил, айрыкча, түпкүлүктүү кыргыз эли колдонуп, муундан-муунга өткөрүлүп, сакталып келген кыргыздын тилинин XX кылымдын экинчи жарымында жок болуп кетүү коркунучу ачык эле байкала баштаган.

Тактап айтсак, согуштан кийинки жылдарда өлкөнүн борборунда кыргыз тилиндеги бир да бала бакча болбогондугу белгилүү.

Өлкөбүздө орус тилин жана орусташтырууну жайылтуу, айрыкча борбор калаада улуттун социалдык бүтүндүгүнө жаракат келтирген.

Ушул күнгө чейин кыргыз улуту ошол абалдан чыга албай келет.

Кыргыз эли толук кандуу социалдык түзүмдү түзө албагандыгы менен сыпатталып, өлкөнүн тилдик жашоосундагы оорусу байкалат.

Демек, Чыңгыз Айтматов ааламдын жазуучусу боло туруп, бул кырдаалды байкабай калышы мүмкүн эмес.

Бул пикирди Чыңгыз Айтматовдун өзүнүн сөзү менен толуктай кетсем: «Өлкөнүн борборунда кыргыз тилдүү бала бакчаларды ачуу зарылдыгы алда качан эле бышып жетилген. Бул иш менен эч ким алектенбей, эске да албай жүрө берген менен эл үчүн жашоодогу эң маанилүү көрүнүш. Өзүнүн базасын түзбөгөн, эмне деген улуттук маданият» деген ой-толгоолору белгилүү.

Мындай ойлорду айтуу менен Чыңгыз Айтматов ар тараптуу соккуга дуушар болгонун да айта кетели.

Бир жагынан өзүбүздүн улуттук нигилисттер сокку урса, экинчи жагынан, союздун борбордук бийликтери мындай идеяларды сын көз караш менен карап, маалымат беттерине чыгарып турушкан. Сөзүм далилдүү болуу үчүн төмөнкү жагдайга токтолсом: Мисалы, кыргыз адабиятынын аксакалы Аалы Токомбаев «Комсомольская правда» газетасындагы ангемелешүүсүндө: эки тилдүүлүктүн болушуна каршы эместигин, улуттук тилди билүү эркиндигин колдой тургандыгын, ошол эле мезгилде мамлекеттик тил болуп саналган орус тили өлкөнүн бардык масштабын камтышы жана баары билүүгө милдеттүү экендигине токтолгон.

Аалы Токомбаевдин пикирин жана анын сүйлөө логикасын анализдеген К.Асаналиев кыргыз тилди билүү эркиндиги – кааласан бил, каалабасан жок дегениби. Ал эми орус тилди сөзсүз билиш керек дегендин өзү жаңылыштык экендигин белгилеп, бир канча тилде көркөм чыгарманын бийик образын

жараткан Чыңгыз Айтматовдун көсөм көрөгөчтүгүнө токтолгон [2.264].

Чынында Чыңгыз Айтматов элди, тилди, каада-салтты, маданиятты, адабиятты, барктаган улуу инсан экендиги чындык. Кала берсе Чыңгыз Айтматов өткөн кылымдын 70-жылдарында эле дүйнөлүк өнүгүүнү саясий, экономикалык, маданий, айрыкча тилдик күчтүү конкуренция каптаарын түшүнгөн.

Мындай күчтүү атаандаштыктан бүгүнкү күндүн ири күчтүү мамлекеттери болуп саналган орус жана кытай тилдери да жабыр тартышы мүмкүн экендигин боолгойт.

Чынында, бүгүнкү күнгө көз таштасак, Россияда акыркы 25 жыл аралыгында бир да жаңы сөздөр же терминдер кошулбай, тескерисинче англис тилинин каптоосу күч алып бараткандыгына ынанасын.

Ал эми Кытай тили оной-олтоң үйрөнө албай турган татаал тил болуп саналгандыктан, Кытайда тилди сактоо аракеттери күчөтүлүп, чет тилдерди бала бакчаларда жана башталгыч класстарда окутууга тыюу салынып, жогорку класстарда жана окуу жайларда аз өлчөмдөгү саат менен окутушат.

Мына ушул нерселерди эске алган улуу жазуучу Чыңгыз Айтматов кийинки муун үчүн: элдин өмүрү анын тилинде, элдин тили бул феномен, бул жалпыга маанилүү кымбат нерсе. Ар бир тил – жалпы адамзат генийинин кенчи. Кайсы элге тиешелүү болгондугуна, өнүгүүсүнүн кандай денгээлде экендигине карабастан, биз ар кандай тилди теңсиппей, аны менен эсептешпей коюуга акыбыз жок. Дүйнө тилдеринин маданий байлыгынан таасирленүү жана өз эсебинен өнүгүү жолу менен ыңгайлуу шарттарда ар бир тил алга карай өсүп-өнүгүүгө жана калыптанууга жөндөмдүү. Бизди жараткан жана ар бирибизге өзүнүн эң чоң байлыгын – тилин ыйгарган элдин алдында ар бирибиз граждандык жактан милдеттүүбүз. Ошону менен бирге башка алдыңкы маданияттардын жетишкендиктерин активдүү пайдалануусуз жеке бир улуттун духовный маданиятын өнүктүрүү мүмкүн эмес экендигин да эске тутууга тийишпиз деп катуу эскерткен. Жана

өзү да аалам эли окуган бийик денгээлдеги көркөм чыгармаларын тил философиясы аркылуу жаратып, жалпыга жеткиликтүү тилде жаза алды. Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларындагы тилдин философиясына токтолсом:

Тил – Курчап турган айлана чөйрө – бул маселе Чыңгыз Айтматовдун дээрлик бардык чыгармаларынан орун алган.

Тил – бул билим. Бул тема «Биринчи Мугалим», «Эрте келген турналар» ж.б. кездешет.

Тил – бул өзүбүздү өзүбүзгө көрсөткөн күзгү. Бул көрүнүштү табият менен адамзаттык мамилени чагылдырган «Кыямат» романынан кездештиребиз.

Тил – бул адамдын адамдык сапаты. Бул образды Чыңгыз Айтматов Бостон, Базарбай, Момун, Орозкул жана башка бир катар каармандар аркылуу берген.

Тил – бул тааным инструменти. Мындай көрүнүш бардык чыгармада бар.

Тил – бул сүйүү. Жамила менен Данияр.
Тил – бул жандуу жансыздын гармониясы. Жер эне менен Толгонай.

Тил – бул адам жана жаратылыштын коэволюциясы. Танабай менен Гүлсарат ж.б.

Демек, Чыңгыз Айтматов жана кыргыз элинин тарыхый тагдыры түздөн-түз улуттук маданиятынын, каада-салтынын, эне тилинин өнүгүшү жана сакталышы менен байланышкан десем жаңылбайм.

Акыр аягында айтаарым тил – бул улуттун өзү. Тил жана маданият улуттун негизи, анын генетикалык коду.

Адабияттар

1. Ж. Сааданбеков. Философия Ч. Айтматова. – Б., 2013. – с. 147.
2. А. Асаналиев. Аил Шекер и Космос. – Б., 2004. – с. 264.
3. Ч. Айтматов. Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат. – Ф.: «Кыргызстан», 1988. – с. 29, 30, 31.

УДК 8.82-31

Чодошева Тынара,
окутуучу,

Таш-Көмүр инженердик-педагогикалык факультети,
Жалал-Абад мамлекеттик университети

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН «ЭРТЕ КЕЛГЕН ТУРНАЛАР» ЧЫГАРМАСЫНДАГЫ УЛУТТУК КААДА-САЛТТЫН САКТАЛЫШЫ

Аннотация. Бул макалада кыргыз элинин байыртадан сакталып келе жаткан каада-салт, үрп-адат салттары Чыңгыз Айтматовдун «Эрте келген турналар» повестинде сакталышы жөнүндө сөз болду.

Негизги сөздөр: каада-салт, үрп-адат, мураскер, фронт, десант.

СОХРАНЕНИЕ НАРОДНОЙ ТРАДИЦИИ В ПРОИЗВЕДЕНИИ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА «РАННИЕ ЖУРАВЛИ»

Аннотация. В данной статье рассматривается сохранение обычаев и традиций в повести Чингиза Айтматова «Ранние журавли».

Ключевые слова: традиции, обычай, наследник, фронт, десант.

PRESERVATION OF NATIONAL TRADITION IN MANUFACTURE CHINGIZ AYTMATOV «EARLY CRANES»

Abstract. This article discusses the preservation of customs and traditions in the story of Chingiz Aitmatov's «Early Cranes».

Key words: traditions, customs, successor, front, landing.

Каада-салт, үрп-адаттар адам баласын төрөлгөндөн баштап, о дүйнөгө узаганга чейин коштоп келет. Кыргыз эли байыртадан уюткулуу улут болуп, улуу тарыхка, салт-санжырага бай, узак жашаган өз каада-салтын жоготпой келген улуу кыргыз болуп эсептелет эмеспи.

Ушул улуу журттун урпактары, келечек ээлери, жаш муундар бүгүнкү күнү ата-бабалардын башынан кечирген тарыхты жана каада-салтты урматтабай, унутуп бара жаткандары ойлондурбай койбойт.

Себеби, коом өзгөргөн сайын адамдардын көз карашы да өзгөрүлөт. Ошол себептен кыргыз элинин үрп-адат, каада-салттары бүгүнкү күндө жаштар арасында колдонулбай келүүдө. Бирок каада-салт кандай гана өзгөрүүлөргө учурап, унуткарылууга мажбурланса дагы ал өзүнүн түпкү нугун бузбай сактап кала берет. Себеби байыртадан элдин аң-сезиминде жашап, жашоо – турмушуна сиңип калган ата-баба салтын түп-тамырынан жок кылууга эч мүмкүн эмес. Анын сыңары залкар

жазуучубуз Чыңгыз Айтматов улуттук каада-салттарынын ичинен улуттун жашап кетүүсү, элдин келечеги үчүн керектүү, пайдалууларын сактап калуу аракетин көрө билген жана чыгармаларында чагылдырып кеткен.

Адабиятчы, педагог жана журналист Абдыкерим Муратов белгилеп кеткендей: «Ар кандай чыгармачыл адам, мейли ал жазуучу болсун, мейли сүрөтчү болсун, мейли музыка жаратуучу болсун, сөзсүз түрдө өз элинин, белгилүү бир улуттун өкүлү болуу менен ошол өзүнүн катыштыгы бар элдин жана улуттун салттарынан өнүп чыгат. Бул же тигил чыгармасын жаратууда билинип да, билинбей да, атайын максат менен да, атайын максат койбосо деле канындагы жана таалим тарбиясындагы өзү курамында болгон элдин салттары ар кандай жол менен өтүшүп турат» – деген [2, 726.]. Анын сыңары Ч.Айтматовдун канына сиңген жана тээ бала кезинен бери өз көзү менен көрүп, жан дили менен аралашып чонойгон элдик маданияттар, каада-салт, үрп-адаттар келечектеги жазуучунун чыгармачылыгына күчтүү таасир берген. Ошол таасирлерден улам өз чыгармаларында элдик каада-салттык, үрп-адаттык көрүнүштөрдү ийинине жеткире ача билген жана бир топ ийгиликтерге жетише алган десек болот.

Улуттук салттын сакталышын жазуучунун «Эрте келген турналар» повестинен да көрө алабыз. Бул чыгармасы атынан эле айтылып тургандай согуш убагында жашоо – турмуштун оор азабына эрте аралашкан, элдин түйшүгүн эрте жаштарында эле көтөрүп баштаган мектеп окуучуларынан түзүлгөн «Аксай десанттары» деп аталган Султанмурат баштаган балдардын тобунун, аларды сынаган турмуштун, согуштун оор сыноолору, оор кырдаалдары чагылдырылып берилет. Анан да эң негизгиси бул повест өзүнүн мазмунуна каада-салт, үрп-адаттардын маанилүүлөрүн эл арасында дагы да колдонулуп жатканын туюндурганы менен да маанилүү.

Султанмурат – бир үйдүн улуу баласы. Андан кийин иниси, карындаштары бар. Иниси Ажымурат өтө эрке болуп, атасына аябай жакын болгон. Атасын ушунчалык жакшы көрүп, ач кенедей жабышып алаарына кошуналар да таң калаар эле. Чыгармада ал мындайча берилет: «Аруукан деген коншу кемпирден элдин баары сестенип турушчу, мүнөзү катуу, өзү каржайган сөөктүү, чаңырып сүйлөгөн киши эле. Кээде Ажымуратты тарбайган колу менен кулактан аткып, жекирип калчу: «Ой, какмар, бала да ушинтчү беле, мунун жакшылыктын жышааны эмес! Бир балээ болоордо бала ушинтип атасына эзилип калчу эле. Тирүү басып жүргөн атасын ойноок бала ушунчалык сагынат деген эмне шумдук, кокуй! Мунунар бала эмей эле балээ! Деги койдурсанар болбойбу, бул жакшылыктын жышааны эмес, жоругун жолдо калгыр! Өз башына көрүнсүн» деп, апасы кемпирдин артынан жерге үч түкүрүп, анан атасына ашкере элжиреп кеткен Ажымуратты көк желкеге бир муштап, үйгө кубалап кирип кетер эле [5, 2506.]. Бирок Аруукан энеге бет келип каяша айтуу жок» – деп чагылдырып кетет. Кыргыздарда улуу муундун өкүлдөрү, өзгөчө чоң энелер үрп-адатка, ырым-жырымдарга өтө көңүл бурушкан. Анын сыңары Аруукан эне да обу жок эркелегендик, тирүү жүргөн атасын ушунча сагынгандык жакшылыктын жышааны эместигин сезет да, аны жамандыкка жоруйт. Ал эми баланын апасы мунун баарын угуп отуруп, ага каяша айткан эмес, себеби кыргыз салтында, наркында улуу кишиге карап каяша айтуу деген жок болгон. Каяша айтмак түгүл улуу киши келатканда келин – кесек жолду кесип өтүп кетпей, ал өтүп кеткенче күтүп турган, ал эми атчан кетип бараткан киши жолдон улуу кишилерди көрүп калса, түшө калып учурашкан. Булар башка элдерде учурабаган кыргыз элине гана таандык улууларды сыйлоо салттарынан болуп саналат. Анын сыңары Султанмураттын апасы да Аруукан кемпирге ачуусу келип же болбосо ал менен урушуп кетпейт. Жөн гана «Өз башына

көрүнсүн» деп жерге үч түкүрүп коёт. Мындай көрүнүш ошол кемпир айткан балээден алдын – алуу, башкача айтканда «андай болбой эле койсун» деп ырымдап коюу болуп саналат.

Дагы бир салттык көрүнүш Султанмураттын атасы менен Жамбылга бара жаткандагы учурунан көзгө тартылат. Ошондо жолдо баратып, атасы божуну уулуна карматат. Божуну карматуу, уулунун колуна тапшыруу деген бул аталардан келаткан нарк. Ушул тууралуу Абдыкерим Муратов: «Мергенчи уулунун өз ишин улантарына көзү жеткенде мылтыгын баласына карматкан, ага чейин ага эч кимди катылткан эмес, дыйкан өз кетменин уулуна да ушундайча берген, тигүүчү биринчи кезекте оймогун өз кызына гана ыраа көргөн. Мал артында жүргөн киши атын базарга сатып, уулуна башкасын алып берген эмес, өзү минип жүргөнүн атайын ырасым – салт боюнча эр жеткен эркек баласына мингизген. Ал – балага берилген укук, атадан балага өткөн мураскерлик. Чыгармада Султанмуратка божуну берүү – ага араба айдоого ишеним берүү гана эмес, арабага чегилген аттар Чабдар менен Чоңторуну кошо ишенүү» деп белгилеген. Демек Султанмураттын атасынын божуну бергени – ата-бабалардан бери келаткан каада-салтты сактап, улантуучулук, уулуна ишенгендик, анын чоңоюп, эс тартып калганын сезгендик, өзүнүн орун басары болооруна ишенгендик болуп саналат. Атасы божуну бергенден кийин жолду катар аттары Чабдар менен Чоңторунун сырларын ачып берип, «Ач кылбай, кор кылбай багып, абзелин мыктылап турсаң ара жолго таштабайт. Ат кордогон жолдо калат деген, табын таап, жакшы баксаң ат адамдын канаты да, кубаты да. Эч жерде кор болбойсун, жолдуу болгонуң ошол» – деп уулуна элдик тарбиядан да сөз козгойт.

Ал эми согуш учурунда башкарма Султанмурат баш болгон беш баланы алып Аксай айдоо талаасына барып кош айдап, жүздөгөн гектар дың жерди бузуп, эгин эгин өстүрүүнү тапшырат. Абдыкерим

Муратов «Деги эле ээн жерге жиберип эр жеткен баланы сындан өткөрүү, анын канчалык турмушка даяр болгонун көрүп-билүү кыргыз этносунун байыртан келаткан салттарынан» деп баса белгилейт. Анын сыңары балдар жашоонун оор түйшүгүнө эрте аралашып, аталарынын ордун жоктопой элдин камын көрүү милдетин моюндарына эртелеп алышат да айылдан алыс жердеги Аксайга кош айдап, эгин эгүүгө милдеттендирилет. Бирок күн жылыганча алар колхоздун арыктап жүрбөй калган өлөсөлүү аттарын багып жазга чейин калыбына келтирүүгө киришишет. Күндөр өтүп, көркүнө чыккан аттарды көрүүгө кызыгып, сарайга баш баккандар көбөйөт. Аттарды көрүп, балдарды макташат. Карыялар эски сөзгө кирип: «Ат адамдын канаты, ат адамдын жолдошу, жакшы кишинин колундагы ат баласындай ысык көрүнөт, баккан ээсине ат да ынак болуп калат дешет [5, 265-б.]. «Ат баласын арык деп, жолго таштап кетпеген, адам уулун карып деп, колго таштап кетпеген» деп ылакап сөз менен маселденишет».

Албетте бул сөздөр тээ ата-бабалардан бери айтылып келаткан улуу сөз, нарктуу, сөз, салттуу сөз. Анын сыңары ушундай улуу сөздөрдү угуп эс тарткан балдар, малдын баркын билип, аттарды таптап багышат, алар менен сүйлөшүп, сырдашышат. Ат багуу тууралуу, керек болсо ат жабдыктарын кантип кароо, сактоо тууралуу да башкарма Тыналиев балдарга элдик педагогикага таянып сабак өтөт. Ал «иштен кийин ат жабдыктарын жаткан жерге, жамгыр, суу тийбеши үчүн алачыктын ичине коюу керек дейт, себеби биринчиден кайыштын баары эзилип суу болбойт, экинчиден ат жабдыктары тээ илгертеден бери эле мал артында же жоо артында жүргөн кыргыз үчүн жаздык катары да кызмат кылган» – дейт. Демек бул жерден башкарма Абдыкерим Муратовдун айтуусу боюнча: «Башкарма улуу катары кылымдардан кылымдарга келе жаткан ошол традицияны эске салып, кийинки муунга өткөрүп берүүчү рухий көпүрөнүн милдетин аткарууда». Чыгармада

кездешкен өлүм зыйнатында колдонулган дагы бир салттык көрүнүштү чагылдыруу менен автор ошол салтты сакталып калуунун аракетин көрсөтүп жаткандай.

Чыгармада бир күнү Чекиш чал Ана-тайды үйүнө жиберип, балдарды чогултуп алып: «Мына бүгүн да бир суук кабар келди, Анатайдын атасы Сатаркул фронтто окко учуптур, шейинти болгур. Бирөөнөрдүн башынарга мүшкүл түшкөндө башканар тикенерден тик туруп, караан-желөк болуп, кайрат бергениңер он. Жаш эмесинер. Баргыла, батага келген элдин атын алып дегендей, каралашып тургула. Анан Анатайдын жанына туруп алып, сай сыздатып бышактай бербей, ыйласаңар жакшылап өкүргүлө. Анатайдын досу экениңерди эл билсин» деп балдарды өлүк чыккан үйгө алып барат [5, 346 б.]. Чекиш чалдын балдарга айткан сөзү – бул элдик каада-салт. Анткени кылымдардан бери эле кыргыздарда өлүк чыкса тууган-урук, айыл эли кары- жаш дебей ошол жерде өлгөндүн үй- бүлөсүнө тикеден тик туруп каралашып, кызмат кылышкан. Бул каада элдин ичинде тынбай уланып отуруп элдик каада-салтка айланган. Ошондуктан ар ким өлүк чыккан үйгө барып көз көрсөтүп, кайрат айтып, кызмат кылууну парз катары эсептешет. Чекиш чал илгертеден бери келаткан ушул салттын унутулуп, колдонуудан чыгарылып калбай кийинки урпактар тарабынан сакталып калышына аракеттенип, балдарга атайын айтып билдирип жатат. Балдар да ата салтын улай Анатайдын үйүнө жакындаганда жабыла «Эсил кайран атакем оо – ой, эми кайдан көрө-лү-үү!» деп өкүрүп келишип, Анатайга кайрат айтып, желөк болушат. Анан да алар эң негизгиси салт боюнча алар «өздөрүн бул жердеги көп иштерге милдеттүү сезишип, аракет кылып жардам көрсөтүп туруу керегин билишет. Төртөөлөп арыктан суу ташып, отун жарып, самоор коюп, келгендердин атын алып, кайткандарды аттантып жүрүштү».

Демек, автор ушул кичинекей эпизод аркылуу элдик каада-салттын маанилүү

бир учурун көзгө тартып, эл ичинде жашап жаткандыгын чагылдырып кетти.

Чынгыз Айтматовдун чыгармаларында көрсөтүлгөн ар бир окуя, ар бир сюжет, адамдардын ортосундагы ар кандай мамиле жөн эле берилип калган эмес, алар өздөрүнө чоң милдетти жүктөп турат. Жакшылап баамдаган окурман анын чыгармаларындагы кичинекей эле эпизоддон болсо да чоң бир идеяны таба алаарына жана андагы берилген ар бир сүйлөмдө чоң бир табышмак, маселе катылып жаткандыгына ишенээрине күмөнүбүз жок. Анын сынары бул чыгармасында улуттук колориттеги жашоо-турмушту, элдик каада- салт менен үрп-адаттарды кичинекей бир шылтемдер менен чагылдырып кеткени, кийинки урпактар ата-бабалардан мурас болуп калган каада-салт, нарк-насилдерди билип жүрсө, алардан өздөрүнө пайдалуу жактарын сиңирип ала алса деген терең идея жатат.

Корутунду

Кыскача жыйынтыктап айтсак, Чынгыз Айтматов чыгармаларында чагылдырып кеткен ар бир салттык көрүнүш өз ичине терең маани-мазмунду камтып, ата-бабалардан бери келаткан жакшы салттардын подтекстинде катылып жаткан идеялардын көркөм чагылдырылышы десек болот.

Адабияттар

1. А. Акматалиев. Каада-салт: адамдык оң-терс сапат. – Б., 1996. – 69-б.
2. А. Муратов. Ат этнопедагогикасы Айтматовдо: «Эрте келген турналар» повестинин мисалында. – Б., 2005. – 72-б.
3. А. Муратов. Ч. Айтматов – жазуучу-этнопедагог. – Б., 2006.
4. Б. Солтонбеков. Кылымдарды карыткан кыргыздардын каада-салттары. – Б., 2000. – 4-б.
5. Чынгыз Айтматовдун чыгармаларынын 8 томдук жыйнагы. – Б., 2008, 3-том, 172-б.

УДК 82-1/-9

Чокоева Дилбар Маматкуловна,
фил. илим. канд., доцент,
Жалал-Абад мамлекеттик университети

ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВДУН «ТООЛОР КУЛАГАНДА» РОМАНЫНДАГЫ ЭКЗИСТЕНЦИАЛИСТТИК МОТИВДЕР – ЭЛДИК ФИЛОСОФИЯНЫН КОНТЕКСТИНДЕ

Аннотация. Макалада Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы экзистенциалисттик мотивдер иликтөөгө алынып, жазуучунун адамдын жашоосундагы (экзистенциясындагы) эркиндик, жоопкерчилик, камкордук сыяктуу негизги онтологиялык сезип-туюларды сүрөттөөдө батыш экзистенциализминен айырмаланып терең улуттук колоритте экендиги тууралуу жыйынтык чыгарылат.

Негизги сөздөр: экзистенциализм, улуттук, эркиндик, жоопкерчилик, камкордук, онтология, Арсен, капитализм.

ЭКЗИСТЕНЦИАЛИСТКИЕ МОТИВЫ В РОМАНЕ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА

«КОГДА ПАДАЮТ ГОРЫ» В КОНТЕКСТЕ НАРОДНОЙ ФИЛОСОФИИ

Аннотация. В данной статье анализируются экзистенциалистические мотивы в произведениях Чингиза Айтматова. Автор работы делает вывод, что в изображении писателя, такие человеческие основные онтологические интуиции, сопровождающие человеческое существование (экзистирование), как свобода, ответственность, забота, в отличии от западных философов и писателей носит своеобразную национальную краску.

Ключевые слова: экзистенциализм, национальное, свобода, ответственность, забота, онтология, Арсен, капитализм.

EXISTENTIALIST MOTIVES IN THE NOVEL BY CHINGIZ AITMATOV «WHEN THE MOUNTAINS FALL» IN THE CONTEXT OF FOLK PHILOSOPHY

Abstract. This article analyzes existentialistic motives in the works of Chingiz Aitmatov. The author concludes that, in the portrait of the writer, such human basic ontological intuitions accompanying human existence (existence), such as freedom, responsibility, and care, in distinction from Western philosophers and writers, wear a kind of national paint.

Key words: existentialism, national, freedom, responsibility, kindness, ontology, Arsen, capitalism.

Экзистенциалисттер адам тууралуу философияны, башкача айтканда, антропологиялык негизги тезистин ички маңызын башкача кабылдоосу менен жалпы философтордон айырмаланышат. Ал мисалы, француз жазуучусу, коомдук ишмер жана экзистенциалист Ж.П.Сартрдын түшүндүргөнү боюнча мындай: «адамдын жашоосу (бытиеси, экзистенциясы) анын маңызынын алдында келет (же турат). Ал эми экзистенциалисттерден башка философтор, ал тургай: Дени Дидро, Вольтер, И.Кант сыяктуу атеисттик көз караштагы философторго чейин: адамдык маңыз, анын жашоосунан мурда турат – дешкен. «Булар (атеисттер) Кудайды жок кылышты, бирок, «адамдын жашоосунан мурда анын маңызы турат» деген диндик көз карашты сактап калышты»¹ деп жазат Ж.П.Сартр. Ал эми Сёрен Кьеркегор болсо «Экзистенция бул биринчиден адамдын жашоосу, экинчиден, бул феноменологиялуу каралган т.а. адамдын жашоосун ичкериден карап таануу. Анткени, адамдын жашоосу, бул жөн гана белоктордун кыймылы эмес, рухтанган, мааниленген жашоо, бул – экзистенция» дейт. Ошондо, адам жашоосу төрт илтиктен тураары: **экзистенция** (адамдык жашоонун өзү т.а. адамдын (акыл-эстүүнүн) өмүрүнүн агымындагы рухтанган, мааниленген учурлары), **феноменология** (адамдык сапат-белгилерин аныктоочу сезим-туйгулары), адам турмушунун баалуулук жактары (аксиологиясы) жана ушулардын трактовкаланышы – (герменевтика) белгилүү болот. Жогоруда С.Кьеркегор айткан «рухтанган», «мааниленген» жагы, адам жашоосун (экзистенциясын) ушундай төрт илтиктин алкагында өтүүсүн шарттап турат. Жаныбарлар жана өсүмдүктөр баш болгон табияттын калган бөлүгү аморфтуу түрдө өмүр кечиришет. Алардын (жаныбарлардын) «ойлонуу», «кам көрүү», «коркуу», «жакшы көрүү», «жек көрүү» сезимдери табигый нормалар менен чектелген. Эч качан алар ошол нормадан ашышпайт. Алардын жашоо-

сунун б.а. бар болуусунун баалуулук жагы бир гана адам аң-сезиминде, акылында гана таанылат, бааланат жана трактовкаланат. М.Хайдеггер «экзистенцирует только человек» деп ушундан улам айткандыр. Хайдеггер, өзүнүн онтологиясында жөн эле болумду (бытиену) эмес, а Daseinди, башынан эле адамдык аң-сезим менен жаралган адам жашоосун айткан. «Адамдын жашоосу, сөзсүз, ааламдагы бир орунда («мында», «ушерде»), бир мезгилде «азыр» (кыска гана мөөнөттө) өтөт. Бул кубулушту М.Хайдеггер Dasein жана Dazn (каждый есть другой, и никто он сам – человек находится постоянно под гипнозом)» деп берген. «Адам гипнозду жене алабы?» – деген суроого Ж.П.Сартр, «Адам адаттан тыш кырдаалда гана (согуштук кырдаал же, жеке адамдын өлүм менен тикелей бет маңдай келиши) гипноздук абалдан чыгып, чыныгы жашоону тааный алат» деген.

А.Камюнун айтылуу притчасында таштын ар бир жолу төмөн карай томолонуусу, Сизифтин өмүр жөнүндө ой толгоого түртөт. Альбер Камю үчүн адамдын жашоосу, бул Сизифтин ташы. Ал эч качан каалаган жерине жетип, жаны жай алып жатып калбайт. Сизифтин колундагы Таш сыяктуу тынымсыз төмөн томолонгону томолонгон. Ал эми адам болсо аны жогору көздөй ташыганы ташыган. Жашоо болгону ушундай абсурд. Ошондуктан, Альбер Камю адамдын өмүрүндөгү негизги маселе: «Бул жашоо, жашоого татыктуубу же жокпу?» – деген суроого жооп табуу деп эсептеген. Ал эми Ж.П.Сартр «Дубал» аттуу аңгемесинде үч каарманын өлүм менен бетме-бет абалга коёт. Испаниядагы атуулдук согушта анархисттер (анархисттер менен республикачылардын ортосундагы) тарабынан колго түшкөн үч жоокерге өлүм жазасына өкүм чыгарылат. Бирок өкүм аткарылар алдында, алардын бирөөнө: «Эгерде анархисттердин жол башчысынын (Р.Грис) жашынган жерин айтып берсең, өмүрүң сакталат» деп өкүмдүн аткарылышын убактылуу токтотушат. Ошол

¹ Сартр Ж.П. «Экзистенциализм – это гуманизм».

кыска убакытта Ыббнете Павлонун жашоого карата «көзү ачылып» адам өмүрүнүн эч бир мааниси жок, абсурд экендигин тааныйт. Бар-жокко кайдыгер карап калат жана өз өмүрү бирөөнү сатуу менен сактап калууга турбайт деген жыйынтыкка келет. Ошондуктан, Рамон Грестин кайсы жерде жашынганын билсе да, «көрүстөндө» деп башка жакты айтат. Мында, партиянын жол башчысынын өмүрүн сактоо, ошону менен дүйнөнү жакшыртуучу өздөрүнүн идеясын сактоо, дүйнөгө кам көрүү аракети жок. Жөн гана өзүнө карата өкүмдүн аткарылышын каалоо, ошону менен убайсыз жашоо убарачылыгынан кутулуу аракети бар. Башкача ситуацияда, бирок, өлүм менен тике маңдайлашуу тагдырына кабылган Ч.Айтматовдун каармандарын эстеп көрөлүчү: алар да үчөө. Орган карыя, Эмраин жана Мылгун. Ушулардын кимиси жашоону «абсурд» деп табат. Менимче, эч кимиси. Тескерисинче, алар ошол акыркы мүнөттөрдө өмүрдүн ушунчалык кымбаттыгын, өмүр деген кандай чоң баалуулук экендигин демейдегиден башкача сезишет. (Эми албетте, эки үчтүктүн кандай кырдаалда өлүм менен бетме-бет келип калышкандыгы да эске алынууга тийиш. Бирок, ал жөнүндө азыр кеп кылууга бул макаланын көлөмү мүмкүндүк бербейт). Бирок, үчөө тең ортолорундагы жалгыз баланы сактоо үчүн өз өмүрлөрүнөн кечишет. Анткени, нивкилер үчүн жашоонун мааниси ушунда. Эмне үчүн мындай айырмачылык келип чыгып жатат? Анткени, Ч.Айтматов таптакыр башка дүйнө таанымдын өкүлү. Анын дүйнө таанымында жашоо маанисиз, абсурддай (курулай убакыт өткөрүүчүдөй, ошондуктан, өлүмдүн эрте-кечинин айырмасы жоктой) көрүнүүчү абалга алып келүүчү кырдаал жок, же, б.а. батышта адамды ушундай ойго кептей турган кырдаалды кыргыздар башкача кабыл алат, ага башка философия менен карайт. Кечээги эле тарыхта көчүп-конуп күн көргөн көчмөндөрдүн тукумдары үчүн кандай кырдаал болбосун жашоо үчүн активдүү күрөшүү адамдык жашоонун биринчи милдети деген көз карашы улантылып

жаткандыгы, азыркы улуттук көркөм чыгармачылыктан да көрүнүп жаткандыгы. Кыргыз эли, бардык адамдын жашоосу эртеби, кечпи өлүм менен бүтө тургандыгын башынан тааныган («өлүм ак», «өлүм карыжашты ылгабайт»), түбөлүк тирүү калуу, же жаштыгын жана өмүрүн узартуу жөнүндөгү иллюзиясы жок эл. Тескерисинче, элдик философия, баары өз убакты-сааты менен болуу зарылдыгын кабылдайт. Ошондуктан, элдик этикада адамдардын (аял-эркектин) курактык өзгөчөлөгү (кандай кийинүү, каерге отуруу, кантип сүйлөө, кандай жилик алуу сыяктуу ж.б. күнүмдүк тирчиликтин агымында тынымсыз кайталанып туруучу болумдун (бытиенин) белгилери) боюнча так нормалар иштелип чыккан. Адамдын өмүрү, жаштыгы анын канынан жаралган баласында (болгондо да эркек балада, кыргыз үчүн: эркек бала менен кыз бала эки башка феномен болгондуктан, экөөнө карата эки башка мамиле калыптанган) гана уланаары бекем улуттук позицияга айланган. Ошондуктан кыргыздар тукум улоону биринчи планга коюшат. Турмуш кандай кыйын болбосун бала үчүн (демек келечектеги өзү үчүн) бул өмүрдү жашоо, өтөө милдет. Адамдын барк-баасынын бирден-бир өлчөмү – Бала. Бала жарата албаган адам, өзүнүн жеке башы алтындан болсо дагы ал майып, бир мүчөсү кем адам катары кабылданары Женижоктун «Балам жок» аттуу ырында, баласы жоктук эң трагедиялуу көңүл (субъект) экендиги абдан таасын чагылдырылган. Баласыз адамдын жашоосу өзү үчүн эле эмес, тегерегиндегилер үчүн да кем баа. Мисалы, «Манаста» мындай эпизод бар: бир күнү Жакыптын кошунасы Канымжандын баласы Жакыптын атын издеп токойго кетип, кечигип келбейт. Ошондо, Канымжан Чыйырдыга сүйлөнүп, эгер баласы бир нерсе боло турган болсо, алардын түтөгөн малын баласынын бир тал чачына алмашпай турганын айтат. Бул кеп Жакып менен Чыйырдыны оңбогондой кайгыга салат.. Ал эми балалуу адамдын бар мүдөөсү, баласын аман-эсен чонойтуу, эл катарына кошуу болот. Эл катарына кошулуу үчүн эл менен болуунун көптөгөн жол-

жоболору иштелип чыккан (туугандык, уруулук, кошуналык, куда-сөөктүк, тага-жээндик, элчилик, элгерчилик ж.б., ж.б.) жана анын көпчүлүгү бүгүнкү күндө да активдүү колдонулууда. Муну «кыргызчылык» деп жеригендер да бар болгону менен жоюп жиберүүгө күчтөрү жете элек. Жоюш үчүн анын ордуна жаңы этикалык нормаларды иштеп чыгыш, аны жалпы элге кабыл алдырыш керек да. Ага кимдин күчү жетет. Ошондуктан, «кыргызчылык» болбой эле уланууда. Буга кийинки кезекте Ч.Айтматов баш болгон чыгармачыл элита өзгөчө маани берип карай башташканы, глобализациялоо жараянында кыргыздын улуттук өзгөчөлүгүн, колоритин сактап кала турган бир күч дал ушул «кыргызчылыкта» (сөздүн оң маанисинде) экендигин кабылдоо байкалат. Буга кийинки кезде дагы бир себеп кошулду. Исламдын эпигончул таасиринин аябай күчөп баратышы, буга каршы бир күчтү коюу зарылдыгын пайда кылууда. Ага салттан башка эмнени коё алабыз? Мына ушундай элдик философия бүгүнкү күндөгү капиталисттик системада жашап жаткан кыргыздын жашоосунун онтологиясы болуудан кала элек. Ч.Айтматов нивкилерди да ушундай өз элинин жашоо философиясына жакындатып сүрөттөйт. Себеби, аларда кыргыздар сыяктуу саны аз, жаратылышка абдан жакын жашаган, бир жагынан жашоо булагын табияттан гана тапса, экинчи жагынан анын жапан күчү менен дамамат күрөшүп жашап келген эл эмеспи. Аларга табият коомдон кем эмес таасир этери повестте ишенимдүү көрсөтүлөт. Мисалы, аңчылардын деңизге чыгышын «токойго кетти» деп тергеп айтуусунда – табияттын жапан стихиясынан адам өмүрүн коргоо (кам көрүү) байкалса, «убал» категориясын кыргыздар табиятты өзүнөн коргоо үчүн (табиятка кам көрүү, түпкүлүгүндө, өзүнө кам көрүү) иштеп чыккан десе болот. Эки элдин тең: кубанычкайгысы табият менен ортоктош. Табиятты баш ийдирип эле эмес, ага баш ийип да эриш-аркак жашаган доорунун алда-канча узак болушу кыргыздардын элдик

философиясынын өзүнчөлүктүү болуусун шарттаган (Ч.Айтматов дүйнөнү дал ушул философиянын спектринен карап талдаганы үчүн ага «улуттук колориттеги жазуучу» катары баа берилген).

Кыскасы, европалыктарга нравалык кризис алып келген рационализм философиясы жана экономиканын капиталисттик уклады кыйгап өткөн элдердин бири катары кыргыздарга жашоону абсурд катары кабылдоо, таанып-билүү түпкүлүгүндө анча жайылтылган эмес. Жашоону абсурд катары кабылдоо кыргыз психологиясына таандык эмес жалгыз феномен эмес. Жашоодогу коркунуч сезими (тревога), адамдын дүйнөдөгү жалгыздыгы (анын, адамдын өз каалоосунан сырткары бул дүйнөгө ыргытылып салынган таштандыдай сезилиши, бул дүйнөдө аны күткөн эч ким жоктой көрүнгөн сезим) кыргыздар үчүн тоталдуу эмес, кээде кырдаал-шартка карата келип-кетүүчү системага айланбаган келди-кетти сезимдер. Кыргыз өз алдына эч качан батыштын адамдарын сыяктуу «Бул өмүрдү жашоо керекпи же жокпу?» деген суроо койгон эмес. Эгер коюлса, кыргызда бир гана онтологиялык жооп бар: өмүрдү өтөө – милдет. Ошондуктан, кыргыз жазуучусунун калеминен Мерсодой (А.Камю «Посторонний»), Пабло Ыббнетей (Ж.Сартр «Стена») кайдыгер каармандардын тиби (өмүрдү өтөбөй жатып андан күдөр үзгөн) жаралышы мүмкүн эмес (жок дегенде азырынча). Анткени, кыргыз аң-сезиминде: өзүнүн жаралып-жашоосу үчүн эч кимге милдеттүү эмесмин деген түшүнүк Кудайга шүгүр азыр кең-кесири орун ала элек. Бирок келечекте орун албайт деп ишенүү кыйын. Себеби, карылар үйүнүн, балдар үйүнүн көбөйүп жатышы кооптондурад. Сандын көбөйүшү акыры сапатка алып келбей койбогон сынары, мунун сөзсүз түрдө бир натыйжага алып келери бышык. Анын алгачкы көрүнүшү кийинки кезде аябай көбөйүп кеткен суицид болушу мүмкүн. Бирок андай нерсе көркөм чыгармачылыктан байкалбаганы көңүлдү жубатат.

Мисалы, кыргыз жазуучусунун калемине таандык чыгармаларда: адамга дайыма өмүрдүн акырында жыйынтык чыгаруу таандык (Омор (Т.Сыдыкбеков «Тоо балдары»), Танабай, Эдигей (Ч.Айтматов «Гүлсарат»), «Кылым карытар бир күн»), кемпир (М.Байжиев «Бир кемпир»), (баса, экзистенциализмге мүнөздүү бир категория «бунтчулдук» болсо, жогорудагы каармандардын мүнөздөрү коомдук көз караштарга келишпес мамилелеринен курулат. Ал эми М.Байжиевдин «кемпери» болсо, жок дегенде өмүрүнүн акыркы мүнөттөрүндө «чектөөлөргө каршы бунт чыгарып» (А.Кадырмамбетова) өмүрүндө биринчи жолу көңүлүндөгү каалоосун «эл эмне дейт» дебей ишке ашырат (небересине пиво алдырып ичип, чаңкоосун кандырышы). Булардын катарына Арыковду кошо турган болсок (К.Жусубалнев «Муздак дубалдар»), ал, албетте, жогорку каармандардан айырмаланып, дегеле, жашоону элдикинен башкача көз менен карайт. Бирок, андан да, жашоону абсурд катары кабыл алуу көрүнбөйт. Азыр деле жашоого карата улутубузда ушундай парасаттуу мамиле, көз караш уланып жатканы: Ч.Айтматовдун акыркы каарманы, капитализм менен бетмебет келип, накта духовный кризис чакырчу кырдаалга кабылган Арсен Саманчиндин иш-аракетинен көрүнөт. Ошондай ситуация да Арсенде жашоонун мааниси барбы-жокпу деген суроону пайда кылбайт. Андан жашоону өз ыгына таштап коюу, күрөштөн баш тартуу (жогоруда аталган каармандарга окшоп) Арсендин оюна да келбейт. Тескерисинче, кайра күчөп, өз чөйрөсүндөгү мурдагы салабаттуу ордун кайра кайтарып алуу үчүн, өзү жалгыз бүтүндөй системага каршы күрөш (бунт) ачмак болуп белсенет (Эрташ Курчал жалгыз эмес, алар бүт-баарын курчоого алышкан). Ошондой сезимдин пайда болбогону, кол тийе элек табият кыргыз жеринде гана сакталып калганы сыяктуу, ушундай мүнөз-психологиянын азырынча биздин улутта жалпысынан (анча-мынча адаттан тыш учурларды эске албаганда) сакталып

турганы «артта калуучулуктан» уткан жалгыз бактыбыз, артыкчылыгыбыз. Эми аны сактоо, баштапкы калыбына келтирүү негизги улуттук проблемабызга айланып бараткандыгы кийинки кезде жаралган чыгармалардан («Тоолор кулаганда» Ч.Айтматов, «Архат» К.Акматов, «Атанын керээзи» Б.Мукул) көрүнөт. Ошентип, Арсенди, ошол өзүнө арзыбаган кылмыш жолуна түшүүдөн сактоочу себеп пайда болот (атасынын иниси Бектур Саманчиндин шынгырагы). Агасына болгон сүйүүсү, урматы, берген убадасы жөнүндөгү ойлору, анын артынан бир туугандарын эстеткен туугандык сезимдер, отон эли-жеринин мээримин, өзгөчө табияты, капиталисттик системанын экономикасын өздөштүрүп, ага кирсе да, анын философиясына кирбей, адамдык табияты боюнча элдик философияда кала берген (муну романтикалык мотив катары кабылдагандар да болор) Элестин сүйүүсү Арсенди Айдана Самарова менен Эрташ Курчал тартуулаган көңүл оорусунан биротоло айыктырат. Кадимки жашоо образына кайра алып келет. Мындай турмуштук кырдаалды кыргыз адамы үчүн типтүү кырдаал катары эсептөөгө болот. Ошентип, бир балээден аман калат. Бирок, баары бир аман калбаганы, бул балээ кыргыз жерин системалуу түрдө курчоого алгандыгын көрсөтөт. Саксан Саксагайдын дүйнөлүк адилеттүүлүктү калыбына келтирүү «философиясына» биротоло, акыл-эстен айрылганча «ууккан» Ташафгандын капиталисттерче жасаган эсеп-чотунун (өзү тапчу пайданы гана эсептеген) аң-сезимдүү курмандыгы болот. Арсен акылдуу адам катары Ташафгандын бул аферасы курмандыксыз бүтпөшүнө көзү жетип, акылсыз сары эсепчил Таштан классташы эле эмес, бүтүн Кыргызстандын бейпилдигине өзүн курман чалат. Ошентип, Авдий Каллистратов, Руна Лопатина, Филофей, Роберт Борк, Энтони Юнгер сыяктуу универсалдуу, дүйнөлүк бир туугандар, дүйнөнү нравалык кризистен сактап калууга аттанышкан – дүйнөлүк нраванын сакчыларынын, экзистенциалисттердин (реализм

менен чектешкен) катарын Арсен Саманчин да толуктайт (акыры кыргыз улутунун өкүлү жергиликтүү мааниде болсо да ушундай денгээлге көтөрүлүшү биз үчүн маанилүү жана кубанычтуу).

Ч.Айтматов өзү жашоону трагедиялык боёкто кабыл алса дагы (мунун өзүнчө себептери бар экендиги белгилүү) анын экзистенциализми европалык жазуучулардыкынан айырмаланып реализм менен чектешет «Экзистенциализм больная совесть определенной прослойки западной интеллигенции. Он тянется к реализму в пору подъема и смыкается в своих слабостях с модернизмом»². Эгерде Ч.Айтматовдун чыгармаларында алгачкы мезгилден баштап эле экзистенциалисттик мотивдер пайда болгон болсо, кийинки мезгилде жаралган кыргыз жазуучуларынын чыгармаларынан экзистенциалисттик (модернисттик, постмодернисттик) элементтердин улам көбүрөөк кездешип жаткандыгы төгүндөлгүс көркөм фактыга (кубулушка) айланып баратат десек болот (бул жагдай өзүнчө сөз кылууга арзыйт). Башкача айтканда, биздин (улуттук) жазуучулардын дагы адам жашоосунун (экзистенциясынын) төмөндө М.Хайдеггер жана башка философтор белгилеген «Бытие в мире» темасын өздөштүрүп жатышканы баамдалууда: «Бытие-в-мире, с одной стороны, раскрывается у Хайдеггера через неотъемлемое от человека «озабоченное делание» – и это напоминает немецкую классическую философию, в частности понятие «дело-действие» у Фихте. Бытие-в-мире «светится», по Хайдеггеру, через «делание», а «делание» раскрывается через «заботу». Не следует, поясняет мыслитель, путать заботу как категорию философии с конкретными «тяготами», «печалью», «жизненными заботами» – в философии экзистенциализма речь идет об общей, «метафизической» заботе: обеспокоенности миром, самим бытием. Итак, Dasein спо-

собно не только вопрошать о бытии, но и заботиться о себе как бытии, заботиться о бытии как таковом. Эти моменты, действительно, характеризуют бытие человека в мире и очень важны, особенно сегодня, когда именно забота человека и человечества о бытии, о сохранении бытия планеты, цивилизации, о сохранении природной среды должна противостоять вырвавшимся из-под контроля деструктивным тенденциям человеческой жизни». Аларды (жогоруда саналып өткөн Ч.Айтматовдун экзистенциалист – каармандарын) бириктирип, туташтырып, бир тууган кылып көрсөтүп турган сапат (бул сапат алардын сырткы көрүнүшү эмес, ар биринин жан-денинде жашап турган онтологиялык мүнөздөрү) алардагы жоопкерчилик сезими. Эркиндик жана жоопкерчилик, гуманизм жана камкордук категориялары экзистенцианын (адам жашоосунун) айрып алгыс түрдүү жактары экендигин экзистенциализмдин теоретиктери белгилеп өтүшкөн. «Гуманизмом является честное отношение друг к другу. Ценность экзистенциализма – это критика, а не соглашайство. Сартр запрещал утешаться иллюзиями. Сартр еще говорил, что подлинность и неподлинность экзистенции. Кто имеет неподлинную экзистенцию, он пользуется всеми видами благополучия жизни, кто хочет подлинно жить, в его жизни всегда стоит тревога»³. Демек, экзистенциализм, бу дүйнөдө адамдын жашоосун («рухтанган», «мааниленген») чечмелөөчү философия. Андагы ортолук суроо: адамдын бу дүйнөдөгү (тиги дүйнөдө эмес, жана келечекте эмес, ушу дүйнөдө, ушу тапта Dasein) жашоосунун проблемасы. Ошондуктан: *коркунуч, абийир, эркиндик, жоопкерчилик, тандоо, камкордук, көңүл калуу, жайдактык, жалгыздык* сыяктуу демейки адам жашоосунун негизин түзүп турган адамдын онтологиялык сезим-туйгулары, мүнөз – ка-

сиеттери экзистенциализмге таандык категорияларга жатат. Ч.Айтматов өз чыгармаларында мындай адамдык сезимдерди (ошол сезимдери менен дүйнөнүн сакталышына камкордук көргөн адамдарды) көркөм сүрөттөөнүн чебери эле эмес, анын

философиялык маңызына терең сүнгүй алган даанышмандыгы менен да өзгөчөлөнгөн. Ошондуктан, анын чыгармаларындагы экзистенциалисттик мотивдерди ачып берүү маанилүү маселе.

² И.Великовскийдин созу А.Л.Луцкийдин «Экзистенциализм и японская литература» аттуу монографиясынан келтирилди – Ч.Д.

³ профессор А.Трешиндин Онлайн сабактарынан.

УДК 82-1/-9

Чокоева Д.М.,
фил. илим. канд., доцент.

Жалал-Абад мамлекеттик университети

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН ФЕНОМЕНИ

Аннотация. Бул макалада Ч.Айтматовду жазуучу катары түйшөлткөн маселелердин түп-жайы, кайдан чыккандыгы жана жазуучу аларды кандайча көрүп-түшүнүп, көркөм трактовкалоосу изилдөөгө алынып, сүрөткердин феноменин ачып берүүгө аракет жасалат.

Негизги сөздөр: феноменология, экзистенциализм, маңыз, мамиле, аң-сезим, мурда, жашоо, күрөш, кайдыгердик, пайгамбардык, кабылдоо, христианчылык, ислам.

ФЕНОМЕН ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА

Аннотация. В данной статье анализируется, откуда черпал Ч.Айтматов те вопросы, которые волновали его и его видение, как писателя и его художественное трактование. Таким образом, исследователь старается раскрыть феномен художника.

Ключевые слова: феноменология, экзистирование, сущность, отношение, сознание, раньше, жизнь, борьба, безразличие, пророчество, восприятие, христианство, ислам.

PHENONEMENS OF CHINGIZ AITMATOV

Abstract. This article analyzes where Ch. Aitmatov exhausted the questions that worried him as a writer and he saw them as he understood them and understood them artistically. Thus, the researcher tries to reveal the phenomenon of the artist.

Key words: phenomenology, existentialism, essence, attitude, consciousness, earlier, life, struggle, indifference, prophecy, perception, christianity, Islam.

Адам өзүнүн чыныгы адамдык маңызын күндөлүк жашоодо эмес, демейки эмес кырдаалдарда (согуш жана башка адаттан тыш ситуацияларда) тереңирээк аңдайт. Ошондо гана, өзүнүн, айланасындагыларга жооптуу экендигин сезет. Экзистенциалисттик көз караштан алганда философия рационалдуу илим менен эмес, дал ушул: адамдын ички сезип-туюлары; интуициясы (алдын-ала, алыстан, жакындан трансценденттик жол

менен билүү); эмоциясы (кубаныч, кайгы, сүйүү, коркуу сезимдеринин сыртка көрүнүшү), толгонуулары (переживание – бир нерселерге кабатырланышы) менен толкундоолору, чындыкка карата түрдүү мамилеси (экзистенциалисттик мамиле – чындыкты издөө, чындыктын жолу менен кетүү (өзүнө жана айланасындагыларга калп айта албоо), кам көрүүсү (дүйнөнүн, ааламдын сакталышына, жакшырышына),

өмүрдү адамдык маңызга чейин көтөрүүсү, жеткирүүсү (экзистенцирование – жашоосун рухтандыруу, маанилендирүү) же, тескерисинче, айбан сыяктуу жан багуу деңгээлине таштап коюу, өз кызыкчылыгына ойлонбостон башкалардын кызыкчылыгын курмандыкка чалуу (одним словом не экзистенцирование), тандоо жана анын жоопкерчилигин моюндоо, адам эркиндигинин түрдүү деңгээлдеринин көрүнүшүн ачып чыгуу сыяктуу адамдын (коомдун) ички (феноменологиялык) жашоосунун маселелери менен алектенүүсү, ошолорго рефлексия кылуусу керек. Ошондуктан, экзистенциалисттер философиялык көз караштарын негизинен көркөм чыгармаларында чагылдырышкан. Алар үчүн: адамды аныктоонун татаалдыгы, анын, адамдын, адегенде эч нерсе (эч ким) эместиги болгон. Ал акырындык менен гана адамга, болгондо да өзүн-өзү кандай жасаса, ошондой адамга айланганында. Демек, экзистенциалисттер Кудайды культ тутпаган көптөгөн диндер сыяктуу эле, «Адам, Кудай бешенесине эмнени жазса, ошону көрөт» деген, диндик постулатты (далилсиз эле негиз кылып алынган жобону) четке кагышат да, ордуна «Человек кузнец собственного счастья» деген макалдагыдай маанини коюшат. Мисалы, бычакты адам жасайт. Аны жасоодон мурда бычактын жашоодогу функциясын аныктайт жана ошого ылайыктап жасайт. Бычак жашоосунда ошол алдын-ала аныкталган кызматты аткарганы-албетте, чындык. Дин боюнча болсо: адам Кудайдын колундагы, адамдын колундагы бычак сыяктуу нерсе: Жараткан-Кудай адамды эмнеге арнап жасаса, ошону гана аткарат. Кудайдын адамды жаратуудагы максаты – адамдык жалпы табиятка берилген. Ал эми жеке адам, жалпы адамдык табияттын бир бөлүгү катары, сөзсүз Кудайдын максатын иш жүзүнө ашыруучу болуп эсептелет. Экзистенциалисттер (бардыгы: диндик же атеисттик лагерде экендиктерине карабай) адамга карата мындай көз карашка каршы

жогорудагыдай позицияда турушат. Бул позиция адамдын адамдыгы (же, анын Кудайлык касиеттери) жөнүндөгү буддисттик принципке абдан жакын. Бекеринен «экзистенциалист бул, адашкан буддист» деп айтылган эмес. Себеби, Ж.Сааданбеков белгилегендей: «В экзистенциализме, как и в нетеистических системах, не существует духовной сферы, лежащей вне человека или выходящей за его пределы»¹. Ошентип экзистенциалисттер үчүн эч кандай адамдык жалпы табият жок, аны ойлоп тапкан Кудай да жок. Киши адегенде пайда болот. Ал кийин гана, өзүн кандай жасаса ошондой Адам болот. Балким динде деле адегенде ушундай көз караш болгон чыгар. Мисалы, түрктөрдүн: Сулайман падышанын жашоосун жана ишмердүүлүгүн көркөм трактовкалаган «Даназалуу доор» фильминде жаш шайык: «Аялга өзүң барасың дагы, ал төрөгөн баланы «Кудай берди» дейсиң, айтчы, буга Кудайдын кандай тиешеси бар?» деп айланасындагыларга сууроо узатат эмеспи.

Албетте, мындай эркин ой жүгүртүүлөрү үчүн, Кудай безери катары, ал бечараны өлтүрүшөт. Орустун улуу жазуучусу жана ойчулу, христиан дининин чаалыкпаган пропагандисти Л.Н.Толстой: «Христиан дининин баштапкы беренелерин бурмалашкан...» деп, кийинки дин ишмерлерин катуу айыптаса, Курандын эң мыкты котормочусу катары таанылган Валерия Порохова «Куран жазылган мезгилдеги араб тили менен азыркы араб тилинин ортосундагы чоң айырма – бул Куранды бурмалоолорго кенири жол бергендик» деп айтып келет. Албетте, мындай бурмалоолор орун алгандыгы чын болсо, ал аң сезимдүү түрдө кимдир бирөөлөрдүн, же, бир топтун кызыкчылыгына туураланып жасалгандыгын, исламдын азыркы трактовкасындагы логикалык алашемдиктердин айрыкча көп орун алышы айгинелейт. Бирок, улуту швед, он алтынчы кылымда жашап өткөн атактуу космостук визионер (космостун бардык катмарларына көп жолу саякат

¹ Сааданбеков Ж. Философия Чингиза Айтматова. – Б., 2013, 113-б.

жасаган) Эммануил Сведенборгдун көз карашы боюнча: Кудайды мындай примитивдүү (логикага сыйбагандай кылып) түшүндүрүүнүн төмөндөгүдөй негиздүү себеби бар: пайгамбарлар «Кудай көрсөтөт», «Кудай жазаңды берет» деген сыяктуу жараткандын табиятына такыр төп келбеген (чындыгында Кудай мунун бирин да кылбайт) коркутуучу жаалы катуу сөздөрдү, адам өзүнүн бу дүйнөдөгү журум-туруму менен тиги дүйнөдөгү үлүшү кандай болорун өзү аныктаары сыяктуу метафизиканы түшүнө албай тургандай денгээлдеги эң төмөнкү аң сезимдеги адамдар үчүн гана колдонушаары, сезим-туюму жогору тубаса акылдуу, же, билимдүү адамдарга мындай коркутуулар бейпайда экендиги жөнүндө айтат. Баса ал дагы Кудай менен Адам бир деп эсептейт (буддист же экзистенциалист сыяктуу): «Бог есть Самый Человек (Ipse Homo). Ни в каком Небе нет другой идеи о Боге, кроме как о Человеке»². Муну менен айтайын дегенибиз: экзистенциалисттер адам жөнүндөгү жогоркудай көз караштары менен жанылык ачпай эле, балким, унутулуп калган эски түшүнүктөр менен көз караштарды калыбына келтиришкендир деген ой. Албетте, алар, экзистенциалисттик көз карашка өздөрү келишкендигине (терең билимдери, дүйнө таануу өзгөчөлүктөрү менен) эч кандай күмөндөнүү жок. Болгону алардын табылгасы, байыркы мезгилде бар болгон, кийин унутулуп, чөп басып калган «жолдордун» ары жагында калган эзелки дүйнө тааным менен дал келишип калуусунун мүмкүндүгү жөнүндө гана сөз болууда. Эң негизгиси эркиндик (адамдын рухтанган жашоосу үчүн эң маанилүү феномен) эң жогорку түшүнүгүндө адегенде Кудайдан башталган сыяктанат. Мисалы, экзистенциалисттердин трактовкалоосундагы эркиндик, бул, эч кандай турмуш-шарт, жагдай жана коомдук абал, көз караштар менен шартталбаган абсолюттук эркиндик (чыныгы, түпкү эркиндик – оюна келгенди кылган жиндилек эмес). Анан, адам, ал эркиндигин жоготуп «гипноздолуп»

(каада-салт, этика-эстетикалык көз караштар, ар түрдүү «измдер» менен, айрыкча диндик түрдүү конфессиялар – адамдын акыл-эсин алуу менен түздөн-түз шугулданышкан институттар эмеспи) жатпайбы. Ч.Айтматов сүрөттөгөн эркиндик дагы ушундай, бир эле учурда универсалдык мүнөзгө жана улуттук колоритке ээ жасаты бийик, маңызы терең эркиндик (мисалы, Жамыйла адамдык сапатты ырастаган баалуулуктардын эч бирине каршы турбай туруп өзүнүн жүрөгүнүн, көңүлүнүн каалоосуна жараша иш кылат. Ага айбандыкындай дене кумары үстөмдүк кылса Осмон менен «жакындаша» бербейт беле, андайга жол бергенде Осмондон башка ангилер да толтура табылмак. Жамыйлага терс каарман катары карагандар: ушул эпизодго көңүл бурбагандыгы: алардын өздөрүнүн аң-сезими кулдук, күндүк кишен менен маталуу көр пенделер экендигин өздөрү сезишпегендиги). Андай эркиндикке ээ адам, бул дүйнөдөгү эң күчтүү адам. Жакында, белгилүү журналист жана коомдук ишмер Э.Нурушев Ч.Айтматовдун Жамыйласын талдоого алган кызыктуу макаласын («Айтматология: «Жамыйла» жана улуттук эрос») жарыялады. Макалада каарманга карата мурда-кийин айтылбаган жаңы көз караш бар: журналист апокрифтик (тыюу салынган) китептерде Адам атанын Евадан мурда Лилит деген аялы болгондугу жөнүндө кеп салат. «Ал экөөнү тең Кудай ылайдан жасаптыр. Лилит болсо ошону бетке кармап Адамга такыр баш ийгиси келбейт. Бир күнү турат да Жерге (Эдемден) баса берет. Адам Кудайга арызданып барат. Кудай дароо үч периштесин Лилиттин артынан салат. Алар аны Кызыл деңиздин үстүндө кууп жеткен экен. Бирок Лилит кайтпай коёт». (Ушул жери, анда бала Чыңгыздын өз айылында болгон окшош окуяда Жамыйланын артынан кууп өзү баргандыгын эстетет: анда Жамыйланын айткан жообу менен Лилиттин ушунча окшош экендиги чындыгында тан каларлык – Ч.Д.). «Азыркы илимпоздор – деп жазат, Э.Нурушев, – жалпы ургаачылар

журтун эки генотипке бөлүп, аларды шарттуу түрдө лилиттер жана евалар деп аташат. Алардын тыянактарына ишенсек, генетикалык денгээлде алар үй-бүлө, сүйүү, жеке эркиндик маселелеринде бир-биринен кескин айырмаланышат. Евалар демейде жакшы күйөө издейт, үй-бүлө күтүп, бала-бакыралуу болгонго, аларды чонойтуп-өстүргөнгө умтулат, күйөөсүнөн эч качан кетпейт, ал «өл» десе өлөт, «тирил» десе тирилет. Лилиттерге колунда бар, байгер күйөө эмес, биринчи кезекте ышкысын жандырган, болгондо да өзү чындап ынтыгы түшкөн өнөк керек. Кокус күйөөсүнөн көңүлү калса, «кечтим байдын баласынан» деген принципке салып, баарын таштап баса берет. Алар үчүн өз алдынчалык, эркиндик башкы орунда турат. Ошонусуна жараша өктөм келет, үй-бүлөдөгү бардык жумушту өз колуна алат, күйөөсүн тескеп, башкарып турат. Айрым учурларда айлана-тегеректеги адамдар түшүнө алгыс, күтүүсүз кадамдарга баргандан кайра тартпайт. Жамыйла генотиби жагынан лилиттерге жакын экенинде талаш жок. Жалжактап тийишкен Осмонго ал мындай дейт: «Көзүм катмак турсун миң жыл так өтсөм да сага окшогон шүмшүккө кесиримди артканым арткан!» Анан бир аздан кийин Сейитке кайрылып: «Сен жанагыны оюңа албай эле кой, кичине бала, Ушул Осмонго окшогондор да кишиби? Дөбөттөр да ал бир...» – дейт. Жамыйла унчукпай калып, күндүн кылтыйып үзүлүп бара жаткан четин ойлуу карап, Сейитке эмес, өзүнө угуза: «Андайлар адамдын черин жазмак кайда... Ал жүрөктүн түпкүрүндө жатат да. Кудай билет, андай эркектер дүйнөдө жок да чыгар?»³ Ал эми Айтматовдун чыгармачылыгынын башталышында эле мындай руху (духу) эркин аялдын көркөм образын жаратып калышына улуттук архетип да («коллективное бессознательное» К.Г.Юнг) өзүнүн ролун ойногондугун ушул саптардын автору мындайча айтат: «Адабий чыгармачылыктын эчен түрүн көргөн француздарды, күйөөсүнөн өз эрки ме-

нен башкага кетип калган жаш аялдын таржымалынан турган чакан повесттин ушунчалык арбап алгандыгынын өзү эле үстүртөн караганга логикага сыйбай тургандай көрүнгөнсүйт. Бирок, Жамыйланын психологиясынын терегинде бүтүндөй кыргыз фольклорунун мухити жаткандыгы жөнүндө эч ким айтпай келет. Дүйнөнүн бир бурчунда жашаган кыргыз деген элдин түпкү философиясы теңирчиликте аял эркектен кийин турат деген түшүнүк болбогондугун, ал экөө бирдей адам деп кабылдаарын, ошондуктан, алардын баш чыгармасы болгон «Манас» эпосунда Каныкей деген аял акылмандыгы боюнча Бакайдан кем эмес, нравалык жана уюштуруучулук сапаттары боюнча күйөөсү Манастан кем эмес, Сайкал деген кыздын баатырдыгы Манаска тең коюлуп сүрөттөлгөндүгүн, Айчүрөк сүйгөнүн өзү издеп, ак куу кебин кийип алып Таласка учуп келсе, Жаңыл деген бир кызы, кемсинтип айткан бир сөзү үчүн Түлкүдөй мырзаны өлтүрүп салганын жактырып «Жаңыл мырза» деген дастанга айлантып даңазалап айтып жүргөн, адам эркиндигин аң-сезиминин терегинде тааныган эл бар экендигин европалыктар кайдан билишсин. Анткени, алар Борбор Азиянын бардык элдерин исламдын контекстинде гана карап келишет (XIX кылымда Алайга келген европалык саякатчы «...биз келгенде үйдүн кожоюну жок экен. Бирок анын он алты жаштагы жаш аялы, бизди аттан түшүрүп, күлүп-жайнап коноктоп, анан аттандырып жиберди. Буга чейин биз көргөн мусулман аялдары болсо, минтүүнүн ордуна кыйкырып артын көздөй качмак (ислам аялдарды кандай шылдыңдуу орунга коюп жаткандыгын ушундан эле билсе болот – Ч.Д.)» деп жазган. Кыргыз аялдарынын (айрыкча колунда жоктордун) эркиндиги, үй-бүлөлүк саясатты жүргүзүүдө алардын орду эркектинен алда канча жогору экендиги, кыргыз эркеги, көбүнчө үйүндө үн-сөзү жок ардактуу конок катары экендигин этнограф С.Абрамзон дагы белгилеген»⁴.

² Э.Сведенборг. Мудрости ангельская о божественной любви и божественной мудрости. – Киев, 1997. – 54-б.

³ Рухани сайтынан алынды.

⁴ Чокоева Д.М. «Айтматовдун ааламдагы орду аныкталууда...» Акыйкат (№ 46–47), 26.11.2018.

Исламдын, дегеле бардык диндердин түпкүлүгүндө эркиндик болсо керек деп, жогоруда айтып өттүк (кайсы дин болбосун ал чоң акыл-билимдин (метафизикага айрыкча таянган) натыйжасы болуп, кийин, андан алда-канча төмөнкү акыл-эстер тарабынан өнүктүрүлүп, тармакталганын (илимий коммунизмдин теориясы сыяктуу) унутпоого тийишпиз). Бул, Ишеним лагерине таандык орус экзистенциалисти Н.Бердяевдин төмөнкү сөзүнөн дагы көрүнөт: «В свободе скрыта тайна мира. ...Бог захотел свободы, и отсюда произошла трагедия мира (Жамыйланын өзүнө-өзү эркин мамиле жасашын – айланадагылар трагедия катары кабылдашы менен салыштырып көрүңүздөр-Ч.Д.). У меня есть основное убеждение, что Бог присутствует лишь в свободе и действует лишь через свободу»⁵. Баса, экзистенциалисттерге карата колдонулган: «диндик» жана «атеисттик лагерге таандык» деген сөздөр, салттуу маанисиндеги: «Кудайды тааныгандар жана тангандар» деген түшүнүктү бербейт. Бул жөнүндө Н.Бердяев төмөндөгүчө жазат: «Под верой же мы разумеем раскрытие сознания для иных миров, для смысла бытия. Философ не верующий есть существо с очень суженным опытом и горизонтом, сознание его закрыто для целых миров»⁶.

Ошентип, экзистенциалисттик философия батышты, адамды Кудайдын катышуусуз өз алдынчалуу субъект катары тааныган чыгыш менен (буддисттик принципти) бириктирет, же, жок дегенде аларды жакындаштырат. Мисалы, Ж.П.Сартр: «...И поскольку он (человек) представляет себя уже после того, как начинает существовать, и проявляет волю уже после того, как начинает существовать, после этого порыва к существованию, то он есть лишь то, что сам из себя делает. Такой первый принцип экзистенциализма (за это нас упрекают в субъективизме)»⁷. Бирок, дүйнөдө адам жалгыз эмес, аны коомсуз жана курчап турган

табиятсыз элестетүү мүмкүн эмес. Адамдар: чоң, кичине коомдордордо кош-кабат адамдык курчоолордун (үй-бүлө, коллектив, туугандар (уруулаштар), мамлекет сыяктуу) ортосунда жашайт. Адамды, булардын сыртынан табият дагы курчап турат. Жеке адамдын адамдык маңызы, анын, өзүнө окшогон жеке адамга, коомго жана табиятка карата ички сезим-туйгуларынан келип чыккан мамилеси аркылуу аныкталат. Жана ошол мамилелери аркылуу адам өз жашоосунда бакыт же шор табат (мисалы, Бостон жана Базарбай сыяктуу. Мында акыркы трагедиялуу окуяга чейин Бостон менен Базарбайдын өздөрүн сезүүсүнүн онтологиялык абалы эске алынып жатат. Бостондун ар бир күнү: элжиреген сүйүүгө (аялы, баласына карата), камкордукка (үй-бүлөсү, мал-жанына карата, бирок, бул камкордук жеке пенделик камкордук эмес), келечекке жаркын пландарды түзүү, аларды ишке ашыруу аракеттери менен өтөт. Ал эми Базарбайды алсак: көрүнгөнгө кырчаңгылык кылуудан (аялын токмоктоо, Бостонго асылуу) башка эч нерсе менен шугулданбайт (бекеринен карышкырлардан жан-талашып качып баратып, акылына: ушул жолу аман калса, аялын токмоктоону токтотуу келбейт). Бирок, тилекке каршы, мындай жан дүйнөсү эч качан рухтанбаган, жаркыбаган, жалаң майда мүдөөлүү көр пенделик сапаттан турган (дүйнө, аалам, алардын тагдыры жөнүндөгү ой эзели башына келбеген) ушундай бактысыздар да адам арасынан (кыргыз реалдуулугунан) табылаары сейрек кезикпеген чындык экендиги факт).

Пенде айланасындагылар менен алакалашпай жашай албайт. Адамдар бири-бири үчүн зарылдык. Мындай, инсандардын өз ара мамилеси (интерсубъективность) өзүн-өзү чагылтуунун жана таанып билүүнүн фактору – деген ойду өнүктүрүү менен Ж.П.Сартр «...другой человек необходим для моего существования так же, как и

⁵ Б. Н. Александрович. Хрестоматия по философии. – М., 1997. – 160-б.

⁶ Ошондо. – 166-б.

⁷ Сартр Ж.П. «Экзистенциализм это гуманизм». – 2-б.

для моего самопознания» деп белгилеген. Адамга карата мындай экзистенциалисттик көз караштардын башында турган Блез Паскаль: адамдардын өз ара мамилеси, ал тургай адамдын өзүнө-өзүнүн мамилеси жалаң жалган менен анткорлуктан, эки жүздүүлүктөн турат. Адамдар бири-бирин жек көрөт, анткени, адамдык табият ушундай – дейт. Адам өзү жөнүндөгү чындыкты уккусу, башка бирөө жөнүндөгү чындыкты айткысы келбейт. Ошондуктан, Жан Поль Сартр адамдардын ортосундагы мамилени түздүргүч, өөрчүткүч фактор катары конфликтти эсептейт («Конфликт есть первоначальный смысл бытия для другого»). К.Ясперс үчүн болсо ар бир индивиддин айласыз жалгыз экендигин күбөлөөчү нерсе, бул – коммуникация, Мартин Хайдеггерде: адамдардын чогулуп өткөргөн тириликтеринде алардын жалгыздыгы жана бири-бири үчүн чоочундугу ачылат. Ал эми япон адабиятынын экзистенциализмин изилдеген Луцкий А.Л. япон жазуучусу Абэ Кобонун чыгармалары аркылуу Япон (демек чыгыш) экзистенциализминин өзгөчөлүгү эмнеде экендигин төмөндөгүчө көрсөткөн: япондуктардын өз ара мамилелеринде «...не только люди враждебны друг к другу, но и толпа в целом враждебна каждому человеку в отдельности, как враждебна к нему в целом и окружающая его природа»⁸. Ал эми кыргыз жазуучусу Ч.Айтматовдун экзистенциализминде келсек: анда, батыш, чыгыш эки дүйнө таанымдан тен өзгөчөлөнгөн жактарын байкоого болот. Биринчиден, анда, табият адамга кас деген көз карашты, бардык чыгармаларын микроскоп менен шыкаалап карап чыксаң да таппайсың.

Ч.Айтматовдун чыгармаларында табият адамга дос эле эмес Эне катары көрүнөт. Ал эми адамдын өзүнөн башка адамга, табиятка карата мамилесинде деструктивдүүлүк бар (жалпы жонунан адамдар (кыргыздар) табиятка дос, анын баласы

катары мамиле кылса, айрымдары (Орозкул, Базарбайлар) жаратылышты сезбейт, алар үчүн табият жок нерсе (Ничто). Ошондой эле булар үчүн өздөрүнөн башка адамдар, такыр башка, чоочун дүйнө. Алар бир да жолу аларды (башка адамдарды) өзү аркылуу өткөрүп көрүшпөйт. Бул айрыкча Орозкулдан, Абуталип Куттыбаевдин тагдырын колунда калчаган Таңсыкбаевден көрүнөт. Мындай адамдар турмушта аз эмес. Ал эми советтик тоталитардык бийлик, аларды дагы эсепсиз көбөйтүүнү көздөгөн («Кассандра эн тамгасы»). Ч.Айтматов жаратылыш менен адамдын ортосундагы мамилелерди сүрөттөөдө бекеринен элдик чыгармаларга (кыргыз элинин) кайрылбайт. Элдик философия боюнча Бугу адамдын (кыргыздын) ыйык энеси болсо, Орозкул ал ишенимди, ошол ишенимди алып жүрүүчүнүн өзүнө (Момунга) таш-талканын чыгартат (ошону менен Орозкул кош-кабат кылмыш жасайт, эки бирдей ыйыкка (атага жана Табият энеге) кол көтөрөт). Бала муну кабыл албай, ал кордондон «кетет». «Кыямат» романында да адамдын табиятка карата эки башка мамилеси сүрөттөлөт. Дегеле, Ч.Айтматовдун чыгармаларында жаратылышка өзүндөй карап мамиле кылгандар: Танабай, Эдигей, Авдий, Бостон. Анын эмне экендигин, бар экендигин этибарга дагы албагандар: Абдираим («Гүлсарат»), Сезизбаев, Кашкатаевдер, Орозкул, Обер Кандалов, Базарбай сыяктуулар. «Кылым карытар бир күндө» Эдигейдин Каранарды аябай сабаган жери бар эмеспи. Муну каармандын табиятка карата кастыгы катары дегеле кабыл алууга болбойт. Мында Эдигей өзүн-өзү сабап, өзүн-өзү бар билген ачуу сөздөрү менен жемелеп жатканын көрүүгө болот. Бул эпизоддон Эдигейдин Өзүн Каранар аркылуу сезип-туяры, Каранарга табигый түрдө өзүнүн конгенналы катары карай тургандыгы байкалат. Ошентип, жогоруда ай-

⁸ А.Л.Луцкий «Абэ Кобо и Альбер Камю: экзистенциальное сопоставление» // Духовная традиция и общественная мысль в Японии.

тылгандардан жыйынтык чыгара турган болсок: Ч.Айтматовдун дүйнө таанымынын негизинде тенирчилик (шаманчылык) жатат, башкача айтканда, ал, дүйнөнү негизинен (түпкүлүгүндө) кыргыз элдик философиясынын призмасы аркылуу андап-билген жазуучу; ал пайгамбардык аң-сезим менен (маалыматты мифологемдик блок аркылуу алган) жаралган адам, ошондуктан, өз улутунун эс-тутумунун түпкүрүнө чейин жете алган жана Жамыйланын (башкалардын да) образын «ошол жактан» «таап» чыккан. Анын чыгармачылыгын жыйынтыктоо үчүн кайрадан кыргыз чындыгына (анын адамдары менен табиятына) кайрылгандыгы: өз элинин дүйнөнү, ааламды сактоо, ага (ааламга) «кам көрүү», ага карата жоопкер-

чиликти сезүү; өзүнүн (адамдын) эркиндигин таануу философиясын дагы бир жолу андап көрүп, анын тереңинде жаткан маани: ааламды, дүйнөнү сактоо үчүн бүгүнкү күндө бүт акыл-эстүү адамзатты түйшөлтүп жаткан маселелер менен тереңден үндөшөөрүн, ал кыргыз элинде эзелтеден эле болгон элдик болумдун онтологиясы экендигин дагы бир жолу жаныртып, адам аң-сезиминин «үстүңкү бетине» чыгарып коюп кетти. Ушундан улам, биз, жазуучунун улутташтары Ч.Айтматовду «жаңы типтеги дүйнөлүк манасчы» (К.Асаналиев) жана өзүбүздүн улуттук пайгамбарыбыз катары кабыл алуубузга, таануубузга толук негиз бар ойлойбуз.

УДК 82-1/-9

*Чокоева Д.М.,
фил.илим.канд., доцент,
Жалал-Абад мамлекеттик университети*

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВ – ИШЕНИЕм ЛАГЕРИНДЕГИ УЛУТТУК ЭКЗИСТЕНЦИАЛИСТ

Аннотация. Макалада Айтматовдун адамзатка калтырган улуу сабактарынын ичинен кайсылары кыргыз улуту үчүн маанилүү экендиги иликтенип чыгып, мааниси чечмеленет.

Негизги сөздөр: сабак, каада-салт, мектеп, университет, Кудай, түбөлүктүүлүк, жол, багыт, маселе, мүнөз, заманбап, физика, кванттык бөлүкчөлөр.

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ – ВЕРУЮЩИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ ЭКЗИСТЕНЦИАЛИСТ

Аннотация. В данной статье анализируется и делается заключение из айтматовских наставлений, направленных на все человечество, которые актуальны для нас, для кыргызской нации.

Ключевые слова: урок, обычай, школа, университет, бог, вечность, дорога, направление, вопрос, характер, современный, физика, квантовые атомы.

CHINGIZ AITMATOV – NATIONAL EXISTENTIALIST

Abstract. In this article, the author analyzes and draws a conclusion from the Aitmatov manuals aimed at all of humanity, which are relevant for us and for the Kyrgyz nation.

Key words: lesson, customs, school, university, God, eternity, road, direction, question, character, modern, physics, quantum atoms.

Ж.П.Сартр француздардын эң баалуу улуттук сыйлыктарынан дагы, нобелдик сыйлыктан дагы баш тарткан («нобелдик сыйлыкты алган да» деп каршы чыкчуларга алдын-ала жооп берип коёюн: туура кийин сыйлыкты алууга макул болгон, бирок акчасын гана алган, сыйлыкты тапшыруу аземинде болуучу бардык салтанаттардан, ал тургай академияда сөз сүйлөөдөн дагы

баш тарткан). Мунун себебин, ал мындайча түшүндүргөн: «Мен өзүм жазган тексттердин мааниси үчүн өзүм гана жооптуумун, башка эч ким эмес» деген. Себеби, экзистенциализмдин башкы маселелеринин бири, бул жоопкерчилик сезими болгон. Өзүңүздөргө белгилүү болгондой Ч.Айтматов бардык көркөм чыгармаларында жана публицистикаларында дал ушул тандоо жана

сөзсүз анын коштоочусу болгон жоопкерчилик сезимине терең басым койгон. Улуттук жазуучубуздун көз караштарындагы ушул жана башка көптөгөн Ж.П.Сартр, А.Камю, Г.Маркес сыяктуу жазуучулардын дүйнө кабылдоосундагы үндөштүктөргө таянуу менен философия илимдеринин доктору, профессор Жумагул Сааданбеков жазуучуну экзистенциалист катары мүнөздөгөн¹. «Айтматовдун философиялык ой жүгүртүүлөрүнүн негизинде» – деп оюн уланткан андан ары профессор, – дүйнөнү метафизикалык кабылдоо жана гениалдуу интуиция жатат. Анын чыгармаларында турмуш материалдары, Кудай, Түбөлүктүүлүк, Жашоо маңызы, Тагдыр, Рух сыяктуу эң бийик метафизикалык түшүнүктөргө тиешелүү феноменологиялык башталма өтмө катар тепчилип турат². Ч.Айтматов, бир эле учурда: «Адам аң сезиминен тышкары Кудай жок» десе, экинчи жагынан, «Адам аң сезиминин чектеринен ары кандайдыр бир духовный күч бар экендигине ишенеби?» деген көз карашка жазуучунун тагдыр жөнүндөгү ойлору түртөт. Мисалы, европалык экзистенциалисттердин диний лагерине таандык К.Ясперс адамдын экзистенциясын төмөндөгүдөй түшүнөт: «Экзистенция есть то, что никогда не становится объектом, есть источник моего мышления действия, о котором я говорю в таком ходе мысли, где ничего не познается. Одним словом экзистенция неразрывно связана с «трансценденцией», с Богом»³ (Трансцендентный-трансценденттик-идеалисттик философияда билүүгө мүмкүн болбогон, тажрыйбадан тышкары туруучу. К.Юдахин. Орусча-кыргызча сөздүк. 867-б.). Ч.Айтматов дагы ааламдагы адамдын жашоосун К.Ясперсче (тагыраак айтканда, диний лагерге таандык экзистенциалисттерче) кабыл алган десе болот. Адамдын аң сезиминин түпкүрү, ааламдын түпкүрүнөн башталчу айлануу мый-

замдары менен байланышта болорун тааныгандыгы, тактап айтканда, адамдын аң-сезими өзүнөн сырт дүйнө менен болгон байланышка ачык деп кабыл алуусу, аны экзистенциалисттердин Ишенүүчүлөрдүн лагерине таандык көз караштагы жазуучу экендигин аныктайт. Ч.Айтматовдун дүйнөнү мындай түшүнүүсү жазуучунун тагдыр жөнүндөгү ой жүгүртүүлөрүнөн көрүнөт. Адамдык тагдыр менен ааламдын жашоо процессинде бир байланыш бар экендигине бардык чыгармаларында ишаара жасайт. Бирок акыркы чыгармасында Бектур менен Арсен Саманчиндердин тагдырдын чабалекейлер аркылуу берген белгилерин (бир эмес, бир канча жолу) түшүнбөй туруп алгандыктары аркылуу Адам ааламдык жүрүшүн трагедиялуу аяктоосуна жакындап бараткандыгына берген белгиси да болушу мүмкүн. Буга чейин («Тоолор кулаганда» романына чейин) жазуучу, адамга өз тагдырына, өз тагдырына эле эмес, бүтүндөй өзүн курчаган адамдар менен табиятка карата жоопкерчиликти жүктөөдөн тартынган эмес, болгондо да чоң ишеним менен жүктөп келген. Айтматовдун концепциясы боюнча: дүйнөдө болуп жаткан жана болчу иштерге Адам гана жооптуу эле. Анын Сейдеси, Жамыйласы, Дүйшөнү, Толгонайы, Танабайы, Эдигейи, Бостону, Авдийи, Руна Лопатинасы, Арсени дал ушундай адамдар. Булардын дүйнөнү жакшы жакка оодарууга жасаган аракеттеринде ички бекем ишенимден чыккан, мындан башкача болушу жөнүндө ойлоп да көрбөгөн онтологиялык (булардын табиятынан айрып алгыс болуп жабышып өскөн) мүнөз бар. Жана ал мүнөздөрү дайыма аталган каармандардын жан-дүйнөсүн жаркытып рухтандырып, адам жашоосунун тереңиндеги маанилер жөнүндө ойлондуруп, маани бердирип турат. Мындай сапаттары – алардын адамдык маңызы. Ошондуктан, алар өздөрү тандап алган тагдырларынан башкача

¹ Сааданбеков Ж. Философия Чингиза Айтматова. – Б., 2013. – 9-б.

² Ошондо 11-б.

³ «Немецкий экзистенциализм». Философский словарь.

жол жөнүндө ойлоп да коюшпайт. Чыныгы Адам үчүн (экзистенция үчүн – адамдын «рухтанган», «мааниленген» жашоосу үчүн) андан башкача жол болушу мүмкүн да эмес. Бул каармандардын мындай тагдырларына жазуучу эмес, өздөрү гана жооптуу. Жазуучунун кызматы, өз тандоолорунда эркин жана тандоосу үчүн жоопкерчиликти мойнуна алган адамдарды таап жана алардын мүнөздөрүн ача билгендигинде. Ч.Айтматовдун чыгармачылыгындагы реализм менен чектешкен экзистенциализм мына ушул.

Биз, жогоруда, Ч.Айтматов, адам аң-сезиминен тышкары турган бир күч бар экендигин «тааныган» деп айттык. Албетте, муну (ал күчтү) тааныган элдердин баары аны кудай деп (Кудай, Теңир, Бог, Эллохим ж.б. түрдүү аталыштарда) аташкан. Бирок, Ч.Айтматов тааныган ал күч, диний чөйрөнүн, дегеле, көпчүлүктүн Кудай катары тааныган түшүнүгүнөн айырмаланат. Анын бул дүйнө таанымы окумуштуулар, айрыкча физиктер, улам барган сайын көбүрөөк айтып жатышкан кванттык бөлүкчөлөрдүн касиети жөнүндөгү гипотезаларына жакын. Мисалы, жазуучу, өмүрүнүн ар кайсы мерчемдеринде жазылган чыгармаларында Тагдыр жөнүндө көп ой жүгүртүп, анын татаалдыгына, сакралдуулугуна, сактагыч «акылдуу» күчүнө (эң бир керек кезинде «кол созгондугуна») тан берген учурлары дамамат кезигет. Бул албетте суроо жаратат: Айтматов айрымдар айтып жүргөндөй атенстпи, же, дүйнөнү Кудай жараткандыгын моюндаган молдокеби? Эгерде, жазуучунун колунан чыккан тексттерге үңүлсөң, жогорудагы эки суроого тең жооп таппайсың. Жазуучу, Кудайдын кудуретин танбайт, бирок, анын Кудайы, адамдын сыртында эмес, ичинде, адамдын өзүндө, ошондуктан, жазуучу адам аң-сезими менен кошо Кудай да өнүгүп отурушу керек деп эсептейт:

«... Шоктук дебениз, бирок айтарым – биздин түшүнүгүбүздө Кудай чексиз. Демек, тирүүлүктүн оку бирден экинни таанып өнүгө

турган болгон сон Кудай (деген түшүнүк) да өнүгүп отурушу керек да. Буга сиз кандай дейсиз, аким?

Ушул жерде Координатор-ата жооптон буйтай албады,

– Анткен менен кызуу кандуу окшойсуң, үмөтүм, – деди да, тамагын кырына жетелүп, үстүндөгү калың кийимин ондонду.

– Жаш болсун, кары болсун, адам Кудай жөнүндө антип ойлогону жарашпайт. Башталышы, бүтөрү жок Жаратканды толук кандуу түшүнүү бизге буйруган эмес. Кудай биздин эркибизден тышкары. Дүйнө биздин аң-сезимибиздин эркинен тышкары деп материализм деле мойнуна алып отурбайбы. Кудай-таала төтөн улук. Кечириниз аким, канткенде да ар нерсени өз аты менен атаган жакшы. Биздин аң-сезимибизден тышкары Кудай жок да.

– Ошого көзүң жетеби?

– Жеткен үчүн айтып турам⁴.

Мында, Авдий Каллистратов заманбап Кудай табуу идеясы менен күйүп-жанат. Албетте, ал жазуучунун идеясын алып жүрүүчү функциядагы каарман болгондон кийин, Авдийге айттырган ойлору, автордун өзүнүн пикири катары кабылданууга тийиш. Ошондо Ч.Айтматов дагы Толстойдун артынан Кудайды трактовкалоодо өзүнүн (официалдуу чиркөөнүктөнөн айырмаланган) көз карашын берүүгө батынып жатат. Жана ал бул көз карашы менен экзистенциалисттер менен чогуу буддисттик принципке жакындап барууда. Кудай адамдын өзүндө. Адам өзүндөгү Кудайды «ойгото» алса гана анын акыл-эси космостук аң-сезим менен бириге алат. Демек, ааламда эки аң-сезим бар экен да. Адамдык жана космостук (же, бир аң-сезимдин бир убакта адамда жана космосто болуу мүмкүндүгү). Космостук аң-сезим (жалпы мааниде – Ч.Д.), бу физиктердин айтуусуна караганда кванттык бөлүкчөлөр. Тактап айтканда, «кванттык бөлүкчөлөр ааламдын курулуш куму болгондуктан, дүйнө түзүмдүн бардык денгээлине катышат. Ал «кумдар», кванттык бөлүкчөлөр⁵, алар

⁴ Айтматов Ч. Кызыят. – Ф.: Адабият, 1988. – 84-б.

⁵ Кадыров Дамир. Уңгу талаа таануу. – Б., 2014.

жарыктын ылдамдыгынан миң бир эсе тездикте бири-бирине кабар жеткирет. Мындан да тагыраак айтсак, кванттык бөлүкчөлөр чатыраш мисалында («квантовая запутанность» Н.Бор) (кыргыздын чатыраш ойунун эске түшүрөлү – Ч.Д.) бири-бири менен дайыма байланышта турат. Абдан каалаган нерсенин алдынан чыккандыгынын түпкүрүндө дал ушундай табияттын мыйзамы (же, жашоосу) жаткандыгына таянуу менен Н.Бор Эйнштейнге (анын салыштырмалуулук теориясына) каршы чыккан. Кванттык бөлүкчөлөр (электр тогунун эң майда үзүмдөрү) жаратылышта да, адамдын денинде да бар болгондугу үчүн адам менен табият түпкүлүгүндө бир талаада ойношоорун физиктер көптөн бери ар кандай аспектиде айтып келатышат. Бул маселе барып-барып Кудай темасы менен чырмалышаарын да алар белгилешкен. «Кудай жердик-объект-жандуу нерсенин образына ээ эмес. Ал-чексиздик, бардыгын толтуруучу жана бардыгын кучагына алуучу чексиз дүйнөлүк талаа. Ал боштук эмес»⁶.

Ошондой эле Жоопкерчилик жана Тандоо сыяктуу экзистенциализмдин негизги феномендери менен Ч.Айтматов башынан баштап алектенген. Анын алгачкы ангемелеринде эле («Асма көпүрө», «Ак жаан», «Түнкү сугат» эске алынып жатат), турмуш жолун жаңыдан баштаган жаш каармандардын жогорку эки адамдык сапатка (тандоо жана жоопкерчилик) болгон мамилелерине карап, алардын бирөөлөрү жаңылса (Нурбек, Каратай), экинчилери (Жумабек, Асия, Саадат, Канымгүл) өздөрү тандаган багытта бекем турушуп, жаңылгандардын өз жолун табуусуна жардам беришет. Анын чыгармачылыгындагы ушул өтө жөнөкөй көрүнгөн башталма улам өнүгүп, барган сайын татаалдашып жана ушул багытта тереңдеп жүрүп отургандыгы жазуучуну экзистенциалисттер менен жакындаштырган. Ошондой эле жазуучунун алардан айырмасы да ушул башталыштын башында эле байкалат: бул, Айтматовдун

каармандары жалгыз, бул дүйнөгө өзүнүн эркинен тыш «ыргытылып» салынган эч кимге кереги жок, өзү менен өзү калган «нокотектер» эмес экендигинде. Алар адам катары кимдир-бирөөлөр үчүн керек жана баалуу. Мисалы, сырттан караганда Каратай көп адамдык сапаттардан куру калган «жайдак» («неустроенный к жизни») адам болгону менен аны аялы Канымгүл жанга тенебейт. Каратайдай күйөөсү, тепкедей үйү, атасынын көчүрмөсүндөй көрүнгөн кара тоголок борбогой уулу, бир ую бар үчүн өзүн ушунчалык бактылуу сезип, ошого «көз тийбесе экен» деп коркот. Өзүнүн тандоосу үчүн (Каратайдын жанында көп артыкчылыктары бар Жумабек эмес, анын тагдырына ушул күйөөсү туш болгондугуна) дегеле өкүнбөйт. Ал акырына чейин күйөөсүнүн жанында калат, анын адамдык абийири ордунда калышы үчүн колунан келишинче күрөшөт жана күйөөсүнүн жоруктарынан ирежигендигин эч жерде көрсөтпөйт. Асия, Саадаттар да ушундай жаштар. Алар өздөрүнүн тандоосу үчүн жоопкерчиликтүү экендиктерин бекем сезишет жана өздөрү тандаган багыттын ар кандай кыйынчылыктары менен күрөшүүгө даяр турушкандыгы айрыкча Асиядан көрүнөт жана ал өзүнүн бул сапаты менен Нурбектин өз жаңылыштыгын тереңден түшүнүүгө жардам бергендигин, кезинде трактордун «кулап калгандыгын» моюнга алуудан, чындыкка тике карагандан заарканып качкан Нурбек, эч ким жок жерде дагы асма көпүрөнүн «жацигин» бузулуп калган жеринде таштап койбостон, өлүмгө тике барып, аны оңдоп, ордуна коюп, анан кетет. Анткени, ал Асиянын эртең келгенде асма көпүрө бузулуп калганын көрүп, артына кайтып кетпестен, өмүрүн тобокелге салып, өзүнүн изилдөө станциясына жетүүгө аракет кыларын ачык билгендиги, аны бул жоопкерчиликтен качууга жол бербейт. Ошентип, жазуучу, ангемесинин («Асма көпүрөнүн») акырында Нурбектин ички дүйнөсүндө кайра курулуу жүрүп

жаткандыгын, ал мурунку Нурбектин жан дүйнөсүнөн таптакыр айырмаланаарын Нурбек менен Асиянын келечекте табышышы мүмкүн экендигине ишаарат жасоо менен аягына чыгарат. Эч кандай Кудайга жана дагы бир башка күчкө эмес, адам өзүнө гана таяна алат деген экзистенциалисттик идея ушул жерден баш-багып турат биринчиден. Экинчиден болсо, экзистенциализмдин негизги принциби адам өзүн-өзү гана (сөзсүз айланасындагылардын катышы менен) Адам кылып жарата аларынын башталмалары ишенимдүү көрсөтүлөт. Бирок, Ч.Айтматов чыгыштын адамы катары, кыргыз катары адамдар ортосундагы мамилени, анын тагдыр чечүүчү күчүн эч качан четке какпайт. Бул анын улуттук кайталангыс экзистенциалист экендигин көрсөтөт. Мына ушул эч кандай табышмагы жок, баары объективдүү, ачыктай көрүнгөн бул тандоолордун артынан Ысмайылдын, Сейденин, Жамыйланын тандоолору жаралат. Алардын тандоолорунун татаалдыгы, бир мааниде талкуулоо мүмкүн эместиги, жаңы заман, жаңыча көз караштар келгенде, булар дагы жаңы кырынан ачылуу мүмкүнчүлүгүнүн бардыгы менен «Бетме бет» жана «Жамыйла» повесттери жазуучунун полисемантикалуулукка, масштабдуулукка, тереңдикке карай ишенимдүү курс алгандыгын таасын көрсөттү. Буга, айрыкча Жамыйланын тандоосу жөнүндөгү талаш-тартыш эмгиче басылбай келе жаткандыгы күбө.

Ж.П.Сартр «Экзистенциализм бул гуманизм» аттуу атактуу макаласында, философиялык бул агымга байланыштуу: анын ашыкча субъективдүүлүгү, жалаң: адам жан-дүйнөсүндөгү караңгы жактарын гана сүрөттөөчү, инсандын психологиясынын зыяндуулугун гана көрсөтүүчү агым катары эсептешкен күмөндөнүүлөр менен түшүнбөстүктөрдү жокко чыгаруучу, экзистенциализмдин пайдасына, анын көз караш катары жашоого укуктуулугун жана керектигин далилдөөчү аргументтерди келтирген. Биз жогоруда белгилеп өткөн экзистенциализмдин негизги принциптеринин Ч.Айтматовдун чыгармачылыгына,

дегеле, анын дүйнө таанымы менен жашоо концепциясына тиешеси барбы, болсо ал канчалык деген маселелердин тегерегинде ой жүгүртүп көрүү абдан кызык. Анын кызыктыгы, негизинен жазуучунун чыгармачылык мурастарын, биз, анын улутташтары кандай түшүнүүдөбүз. Аны пайдаланып жатабызбы?.. Ч.Айтматовдун философиясы биздин жашообузду жакшыртууга, басаар жолубузду аныктоого канчалык даражада оң таасирин тийгизүүдө, же эч пайдасын тийгизбей жатса, анын себептери эмнеде деген өңдүү суроолорду алдыбызга коюп, анын жоопторун табуу бүгүнкү күн тартибиндеги алдыңкы маселелерден экендигин жашырууга, же, жан тынчыбызды көздөп, көрмөксөнгө салууга акыбыз жок деп ойлойм. Бул маселенин шойкомдуу жагы мында: бүгүн биздин коом интенсивдүү түрдө экиге бөлүнүү процессин баштан өткөрүп жатат десек аша чаппаган болор элек. Сокур түрдө молдолорду ээрчиген жаштар жана чоң адамдар (алардын ичинде интеллигенциянын өкүлдөрү, ал эмес илимпоздор да аз эмес), экинчи тарабында болсо, советтик идеологиянын инерциясы боюнча динге ылымы жоктор, чыныгы билимдүүлөр жана ушул чөйрөнүн таасиринен улам динге нейтралдуу мамиледе калган жаштар. Тилекке каршы биринчи топтогулардын санынын алда канча көптүгү кыргыз мамлекети үчүн чыныгы коркунуч жаратып жаткандыгын, негизинен биринчи топко кирген саясий элита (мамлекеттин эки тизгин, бир чылбырын колуна кармагандар) «көрбөй» (көрө албай) жаткандыгы ал коркунучту дагы эки эселендирүүдө. Жалган тарапта көпчүлүк турса, ал жалган чындыкка окшогон реалдуулукка айланат эмеспи. Кытайдагы бир боордошторубуз (кыргыз, казак, уйгурлар) мына ушундай чындыкка окшошуп калган жалгандын азабын тартышууда деп ойлойм. Биз түбүбүз бир түркпүз. Ал эми түрктөрдүн түпкү дүйнө таанымы теңирчилик кытай дүйнө таанымына алда-канча жакын буддизм менен эң жакындан чектешип турат эмеспи. Бирок, жогорудагы туугандарга бул

⁶Ошондо 213-б.

чындыкты жеткирүү дегеле мүмкүн эмес-тиги өкүнүчтүү. Алардын аң-сезими ислам таасири менен ушунчалык «уулангандыктан» антүүгө мүмкүн эмес. Азыр кыргыз коомчулугу да ушундай түбүнөн адашып, жалган жолго түшүүнүн активдүү процессин баштан өткөрүп жаткандыгы абдан ачыкка чыккан, ачык жүрүп жаткан (бийликтин сокурдугунан улам) жараянга айланып кетти. Ошондуктан, Ч.Айтматов, улам кийинки чыгармаларында ар бир эл өзүнүн баштапкы багытынан адашпай, ошол жол менен кеткени түпкүлүгүндө туура болорун көп жолу эскертти. Тагыраак айтсак, жазуучу, роман жанрына өтүү менен социалдык маселелер менен катар адамдын рухий маселерине да тереңдеп кирип, анын түрдүү түмөн жактарына карата өзүнүн баалуу көз караштарын билдирүү мүмкүнчүлүгүнө жетишти. Радиоманбаштык (манкуртук) элдин каада-салтына маани бербей, ага жок нерсе (ничто) катары карап кала тургандыгынан башталаарын атасынын тажиясында Сабитжандын өзүн кандай алып жүргөндүгүн майда-чүйдөсүнө чейин сүрөттөө менен көрсөттү. Кыргыз менен Казактын байыркы бабалары өлүмгө (адам өлүмүнө) карата өзгөчө философиялык көз менен караарын, өлүктү коюу салты – тирүүлөр үчүн чоң университет экендигине (мындай тарбияны билим берүүнүн дүйнөлүк эталону катары каралып келе жаткан Гарвард университети бере албай тургандыгын) ачык басым жасаган. Башкалар өз өлүгүн кандай койсо ошондой койсун, бирок, кыргыздын өлүк коюу салты кыргыздыкы катары сакталышы керек да. Кыргыздын өлүк коюу каадасы – бул адамдардын ортосундагы мамилени данакерлештирүүнүн чоң мектеби. Аны ушул бойдон сактап калуу, бүгүнкү күндүн кечиктирилгис күн тартибиндеги маселеси. Душманы елсе да барып көз көрсөтүш кыргыздын салты. Ушундай мыкты салтты жаратыш үчүн, буга чейин кыргыз канча кылым жашап келсе,

дагы ошончо убакыт керек. Ошондо да ал жаралабы, жокпу, эч ким билбейт. Салтты сактоонун түбүндө ушундай сөз менен айтып бергис чоң маани жатканын айтат жазуучу Казангаптын өлүмү жөнүндө кеп кылып жатып. Ушундай мааниде Айтматовдон үйрөнө турган сабак толтура. Бирок анын 90 жылдыгын белгилеп жатып ушундай маселелерге көңүл бура алдыкпы? Себеби, жашоонун (болум – бытенин) чыныгы мааниси ушунда: болумду өз маанисинен кемитпей түшүнүп мамиле кылууда да.

Ошондуктан, экзистенциализмдин негизги маселеси: коом менен личносттун өз ара мамилеси деп табылган эмес. Коомдун адамга карата таасирине экзистенциалисттер негизинен пессимисттик көз карашта. Ал адамдын «менин» жоготууну шарттайт да, акыры адамды социалдык роботко айландырып тынат деп эсептешет (коомдо жашап туруп, андан сыртта боло албаган себептен улам). Ч.Айтматов болсо андан сактануунун жолу катары ата-бабанын эзелки дүйнө таанымын таануу, аны пайдалануу аркылуу өзүнчө улуттук жол менен кетүүнү сунуш кылат. Ал жол – Жамыйланын жолу. Бул жол – бизге коомдо туруп эркин боло алуу мисалын көрсөтүүчү жол. Жана анын мындай сунуштары универсалдуу дүйнө тааным, универсалдуу болум (бытие) шарапатына барып кошулат: «Бытие» это не Бог, не основа мира. Бытие шире, чем все сущее, и все равно оно ближе к человеку, чем любое сущее... Однако ближайшее остается для человека самым далеким» «Человек – пастух Бытие». Вводное определение «бытие есть трансценденция в прямом и первичном смысле»⁷. «Постоянная задача философствования такова: стать подлинным человеком посредством понимания бытия. ...Целью всегда остается обрести независимость единичного человека. Он обретает ее посредством отношения к подлинному бытию»⁸.

⁷ М.Хайдеггер. Хрестоматия по философии. МГУ. – М., 1997, 479-б.

⁸ К.Ясперс. Ошондо 140-б.

Ч.Айтматов чыныгы жашоодо жашай билүү маселеси менен өмүр бою алпурушуп өттү. Эгер биз, анын улутташтары (башка дүйнө билет Айтматовдон эмнени үйрөнүш керек экендигин), анын мындай осуятына

туура мамиле жасоону үйрөнсөк, биз туура жол менен кете алабыз. Айтматовдун сабактарынын биз үчүн баалуулугу мына ушунда.

УДК 82-131

*Шеринбаев Амангелди Рахманович,
урук окутуучу, Жалал-Абад мамлекеттик университети*

САЯКБАЙ КАРАЛАЕВ МЕНЕН ЖУСУП МАМАЙДЫН «СЕМЕТЕЙ» ЭПОСТОРУНДАГЫ ТРОПТУН ТҮРЛӨРҮ

Аннотация. Макалада манасчылар С. Каралаев менен Ж. Мамайдын «Семетейлериндеги» кездешкен эпитет менен метафора белгилүү адабият теоретиктеринин аныктамаларына ылайык мисалдар аркылуу талдоого алынып, окшоштуктары менен айырмачылыктары белгиленди.

Негизги сөздөр: эпитет, троп, тилдик каражат, эки арам, төрт арам, көркөм сөз каражаттар, метафора, бала, сүрөттөө, троптун түрлөрү, элестүүлүк, эмоционалдуу.

ВИДЫ ТРОПА В ЭПОСЕ «СЕМЕТЕЙ» ЖУСУП МАМАЯ И САЯКБАЙ КАРАЛАЕВА

Аннотация. В статье дана сравнительная характеристика эпитета и метафоры использованные в эпосе «Семетей» в вариантах известных манасчи С. Каралаева и Ж. Мамай и их оценка известными теоретиками.

Ключевые слова: эпитет, троп, метафора, языковые средства, средства художественного слова, дитя, зарисовка, художественное воображение, виды троп, эмоциональный.

TYPES OF TRAIL IN EPOS «SEMETEI» OF SAYAKBAI KARALAEV AND ZHUZUP MAMAI

Abstract. Through examples and in conformity with famous literary theorists, in the article, Epithet and metaphor in «Semetei» of Manas tellers Zhusup Mamai and Sayakbai Karalaev were analyzed, similarities and differences were defined.

Key words: epithet, trope, language aids, literary aids, metaphor, boy, description, imagination, emotional.

Эпитет. Эпитет троптун жөнөкөй түрүнө кирет. Троптун бул түрү сүрөттөлүп жаткан нерсенин (каарман, буюм, курал-жарак, ж.б.) жана кыймыл-аракеттин түрдүү мүнөздүү белгилерин аныктап, ага көркөм элес, поэтикалык түс бере турган эффективдүү көркөм сөз каражаттарынан болуп эсептелет. Эпитет боюнча адабият теоретиктеринин, лингвист-

окумуштуулардын пикирлери бирдей эмес, тактап айтканда, Л.И.Тимофеев менен Д.Э.Розенталдын пикирлери анча-мынча айырмачылыгы менен бири-бирине окшош. Алар эпитет заттын эле ар түрдүү белгилерин көрсөтмөстөн, кыймыл-аракеттин да ар түрдүү касиеттерин көрсөтүүчү тилдик каражат. Экинчиден, алардын пикири боюнча, бардык

эле грамматикалык аныктоочтор жана сыпат бышыктоочтор менен өлчөм бышыктоочтор да эпитет боло алат.¹

Ал эми Ж.Шериев менен М.Борбугулов эпитет зат, көрүнүш, мүнөздөрдүн гана өзгөчө белгилерин көрсөтөрүн жана эпитет белгилүү денгээлде өтмө мааниге ээ болорун белгилешет.¹ Демек, бул окумуштуулардын айтуусу боюнча, бардык эле аныктоочтор эпитет болбостон, кайсы бир денгээлде өтмө мааниге ээ болгон гана грамматикалык аныктоочтордун өзгөчө түрү эпитет болот.

Бул эки түрдүү пикирдин алгылыктуу жактарын эске алуу менен С.Каралаев жана Ж.Мамайдын «Семетейлериндеги» эпитеттердин көркөмдүк денгээлин, стилистикалык оттенкаларынын жалпылыктары менен өзгөчөлүктөрүн салыштырып талдоого алабыз.

Дүйнөлүк адабият казынасынан өзгөчө орунду ээлеген «Манас» үчилтигинин бардык варианттарында троптун бул түрү ар түрдүү түзүлүштө, ар кандай семантикада кеңири колдонулган. Бул көрүнүш А.Каралаев менен Ж.Мамайдын «Семетейлеринде» да кеңири колдонулат.

Мисалы, *эки арам, төрт арам же алты арам* эпитети эки семетейчинде тең Абыке, Көбөш, Чыйбыт (Жусуп Мамайда Чыйбыт), Кочкор жана Алыбай (Жусуп Мамайда Адыбай менен Көлбай) аттуу терс каармандарга карата колдонулат.

С.Каралаевде:

Кулунум, Абыке, Көбөш эки арам,

Мындан көрдүм кордукту,

Чыйбыт, Кочкор төрт арам,

Ошондон көрдүм зордукту,

Алыбай, Көлбай алты арам,

Аныктап көрдүм кордукту, уулум, –

деген саптарындагы эпитеттер «алты ханга» карата туруктуу эпитеттер болуп саналат. Ж.Мамай да бир жерде:

Эки арамың ээрчитип,

Эми келдиң чабам, – десе, дагы бир учурда:

Чыйбыт Кочкор эки арам,

Адыбай, Көлбай төрт арам, – деген саптарда өз туугандарына карата мына ушул арам сөзү аркылуу туюнтулган эпитетти пайдаланат. Демек, эки семетейчи бирдейнен өздөн чыккан жат, өзөктөн күйгөн от болгон душмандарга туруктуу эпитет кылып алган. Буга мисал катары Жусуп Мамайдын: *«эки арамың ээрчитип»*, – деген сабынан Абыке, Көбөштүн аты аталбаса деле алар тууралуу сөз болуп жатканын түшүнүүгө боло турганын көрсөтүүгө болот.

«Семетей» эпосунун башкы каарманы-Семетей, эпостогу окуянын сюжети анын катышуусунда, башкача айтканда, бардык окуялар анын түздөн-түз катышуусу менен өнүгөт, композициялык курулушу да башкы каармандын айланасында болгон окуялардан турат. Ошондуктан Саякбай да, Жусуп Мамай да Семетейдин образын түзүүдө ага өзгөчө маани берип, анын балалык кезинен баштап, баатырдык иштерин, адамдык сапатын көркөм сөз каражаттардын жардамы менен ачууга аракет кылышкан. Мисалы, С.Каралаев Семетейдин бала чагын *бала түйгүн, арстан, кабылан* сыяктуу сөздөрдү эпитет катары пайдаланса, Жусуп Мамай *бала жалборс* эпитетин көбүрөөк колдонот. Жусуп Мамайдын *бала жалборс* эпитетин Семетейдин балалык чагы үчүн Семетейди мүнөздөгөн индивидуалдуу эпитет (Семетейге гана тиешелүү) катары эсептөөгө болот. Албетте, семетейчилер экөө тең Семетейди мүнөздөө үчүн айрым сөздөрдү эпитет катары алганда ага *бала* сөзүн компонент кылып кошот. *Бала* сөзү акыл-эске, күч-кубатка толо элек, эмне туура деп эсептесе ошону кыла берген, улуулар катарга али кошо элек куракты туюндурат, бирок ошону менен бирге балалык кез өмүрдүн таза, курч мезгили.

Метафора. Метафора нерселерди, кубулуштарды, кыймыл-аракетти башка бир окшош нерсеге, кубулушка, кыймыл-аракетке ооштуруп, ошого өткөрүп көрсөтүүчү

¹ Шериев Ж., Муратов А. Кыргыз адабияты: Терминдердин түшүндүрмө сөздүгү. – Б.: Мектеп, 1994. – 59-б.

¹ Борбугулов М. Адабият теориясы. – Б.: Кыргызстан-Сорос фондусу, 1996. – 312-б.

троптун түрү болуп саналат. Ал троптун башка түрлөрүнө салыштырмалуу сүрөттөлүп жаткан нерсе, кубулуштардын бардык өзгөчөлүктөрүн көрсөтө алгандыгы менен айырмаланат, башкача айтканда, сүрөттөлүп, баяндалып жаткан нерсенин, кубулуштун, аракеттин сырткы көрүнүшү менен элесин жана мазмундук өзгөчөлүгүн образдуу чагылдырууга ылайыктуу. Анткени метафора ар кандай түшүнүктү башка аталыш аркылуу аңсезимге чагылдырат. Метафораланган тилдик бирдиктер кептин кайсы стилинде болбосун, ийкемдүүлүгү, образдуулугу жана эстетикалуулугу жагынан ошол стилди тейлөөгө абдан ыңгайлашкан. Троптун бул түрүнүн мындай касиетте болушу анын «эки пландуу – материалдык жана эстетикалык мазмунду өз ичине камтыган семантикалык-стилистикалык кубулуш»¹ экендиги менен шартталган.

Метафора бардык көркөм чыгармаларындай эле кыргыз адабиятында да кеңири таралган. Өзгөчө фольклордук чыгармалардын ичинен эпостордо көп пайдаланылган көркөм сөз каражаты.

Биз талдоого алып жаткан Жусуп Мамай менен С.Каралаевдин «Семетейлеринде» пайдаланылган метафоралардын төмөндөгүдөй өзгөчөлүктөрү менен жалпылыктары бар. Албетте, троптун бардык түрлөрү сыяктуу эле метафора көркөм чыгармада катышкан бардык нерселерди, кубулуштарды, көрүнүш менен окуяларды сүрөттөөдө жана баяндоодо аларды элестүү, эмоционалдуу көрсөтүү касиетине ээ. Мисалы, Жусуп Мамай Жакыптын Каныкейге ачуусунун келгенин жөн эле ачуусу келди же жини келди дебестен:

Ал аңгыча болбоду,

Жакып хандын ичине,

Жыйылып шайтан толгону, – деп, метафора аркылуу берүү менен Жакыптын ачуусунун келгенин чегинен ашыра көрсөтө алган.

Жусуп Мамай ачуусу келүү, жини келүү түшүнүгүн ичине шайтан толуу көпчүлүк учурда метафорасы менен берет. Мисалы, Каныкей менен Чыйырды Семетейди Букарга алып качып баратканда, аларга жолуккан бала Каныкейдин ким экендигин биллип, Темирканга кабар айтууга барат да, ордого уруксатсыз киргенин көргөн Темирканга Жусуп Мамай:

Мына ошондо Темиркан,

Шайтаны ичке толду эми,

Сакчылары баланы

Сабай турган болду эми, – деген мүнөздөмө берет. Мындан башка учурларда да бул метафораны пайдаланган учурлары аз эмес.

Метафора элестүүлүгү жана эмоционалдуулугу менен өзгөчөлөнгөндүгүн Жусуп Мамайдын Жакыптын жана анын уулдары Абыке менен Көбөштүн кордугунан жапа чеккен Каныкей менен Чыйырдынын абалын сүрөттөөдөгү:

Укмушту Жакып баштады,

Унутуп эки зайыпты,

Өз журтуна таптады, – деген саптардагы унутуп деген метафорасынан көрүүгө болот. Ошондой эле Жусуп Мамайдын абалдык жана кыймыл-аракеттик метафораларды көбүрөөк иштеткенин белгилөөгө туура келет. Мисалы:

Абыкени аймады,

*Жакып ханды жалмады*², – деген сыяктуу метафораларды да биз айткан принципте түзүлгөн метафоралар дегенге толук негиз бар.

Мындан сырткары, биз буга чейин белгилегендей, Жусуп Мамайдын жазгыч манасчы (семетейчи) болгонуна байланыштуу, троптун түрлөрүн уюштурууда (айрыкча бүтүндөй строфаны метофоризациялоо) Жусуп Мамай профессионалдык поэзиянын денгээлине жеткирген учурлары аз эмес. «Семетей» эпосунун финалында:

Заркырап улуп тоо жели,

Саткынды карган заар чачты.

Коңур күз болбой жалбырак,
Сабалып түшүп жер жапты, –

же:

Кайгынын кара булуту,

Канаттуу тулпар миниптир,

Кара ниет Канчоро

Канжарлап элди кириптир, – деген строфалар биз айткан ойдун ачык далили боло алат. Бул, албетте, Жусуп Мамайдын жазгыч манасчы болгондугу менен түшүндүрүлөт.

Жыйынтыктап айтканда, биринчиден, кыймыл-аракеттик түрлөрүнүн арбындыгы, экинчиден, профессионалдык адабияттагыдай бүтүндөй тексттин метафораланышы, үчүнчүдөн, элдик метафоралардын колдонулушу Саякбайга салыштырмалуу Жусуп Мамайды айырмалап турат.

Адабияттар

1. *Ж.Мамай*. Манас. – Үрүмчү: Шинжиян эл басмасы, 2004.
2. *М. Борбугулов*. Адабият теориясы. – Б.: Кыргызстан-Сорос фондусу, 1996.
3. *С. Каралаев*. «Семетей» 1-китеп. – Ф.: «Кыргызстан», 1987.
4. *А. Сапарбаев*. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. – Б., 1997.
5. *Л.И. Тимофеев*. Основы теории литературы. – М., 1963. 207-б. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. Изд. 2-е, испр. доп. – М.: Просвещение, 1976.
6. *Ж. Шериев., А. Муратов*. Кыргыз адабияты: Терминдердин түшүндүрмө сөздүгү. – Б.: Мектеп, 1994.

¹ Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. – Б., 1997. 59-б.

² Жусуп Мамай. Семетей. I китеп.

**СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ
АВТОРЛОР ЖӨНҮНДӨ МААЛЫМАТ
INFORMATION ABOUT AUTHORS**

1. *Айталиева Кундуз* – улуу окутуучу, Талас мамлекеттик университети.
2. *Асакеева Динара Джалдошевна* – профессор, филология илимдеринин кандидаты, К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университети.
3. *Ашуур уулу Байырбек* – окутуучу, Жалал-Абад мамлекеттик университети.
4. *Бакирова Гүлжан Көккозовна* – доцент, филология илимдеринин кандидаты, Кыргыз тили кафедрасынын башчысы, Жалал-Абад мамлекеттик университети.
E-mail: Guljan.b.k.@mail.ru
5. *Дабыт Абдылбары уулу* – докторант-Ph, Кытай борбордук университети, КЭР, Бээжин, E-mail: dabyt91@mail.ru
6. *Кадырова Анара Кадыровна* – филология илимдеринин кандидаты, доцент, Жалал-Абад мамлекеттик университети.
7. *Калчекеев Кубаныч Бекболотович* – филология илимдеринин доктору, профессор, Жалал-Абад мамлекеттик университети. E-mail: jamu_dekanoya@mail.ru.
8. *Култаева Үмүт Баймуратовна* – доктор филологических наук, г.Бишкек.
9. *Курманалиева Гүлнуркан Жакыпбековна* – окутуучу, Таш-Көмүр инженердик-педагогикалык факультети, Жалал-Абад мамлекеттик университети.
10. *Мирзахидова Муясар Инамисановна* – филология илимдеринин доктору, профессор, Жалал-Абад мамлекеттик университети.
11. *Мырзабекова Айзада Ыманалиевна* – окутуучу, Таш-Көмүр инженердик- педагогикалык факультети, Жалал-Абад мамлекеттик университети.
12. *Рыскулова Гүлжамал Уметкуловна* – филология илимдеринин кандидаты, доцент, Жалал-Абад мамлекеттик университети.
13. *Сатыбалдиева Гулмира Абдуллаевна* – филология илимдеринин кандидаты, доцент, Жалал-Абад мамлекеттик университети. E-mail: satybaldieva.g@mail.ru.
14. *Тойчубекова Гүлсада* – окутуучу, Майлуу-суу колледжи, Жалал-Абад мамлекеттик университети. E-mail: msk_jagu@mail.ru.
15. *Токтогулова Гүлжамал Тыныбековна* – филология илимдеринин кандидаты, доцент, Жалал-Абад мамлекеттик университети. E-mail: toktogulova.72@mail.ru.
16. *Чодошова Тынара* – окутуучу, Таш-Көмүр инженердик-педагогикалык факультети, Жалал-Абад мамлекеттик университети.
17. *Чокоева Дилбар Маматкуловна* – филология илимдеринин кандидаты, доцент, Жалал-Абад мамлекеттик университети.
18. *Шеринбаев Амангелди Рахманович* – окутуучу, Таш-Көмүр инженердик- педагогикалык факультети, Жалал-Абад мамлекеттик университети.

УТВЕРЖДЕНО
Постановлением Президиума
НАН КР от 25 мая 2016 года

**ПАМЯТКА ДЛЯ АВТОРОВ И ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ
МАТЕРИАЛОВ ДЛЯ ПУБЛИКАЦИИ**

Редакция журнала «Известия НАН КР» убедительно просит авторов руководствоваться приводимыми ниже правилами и ознакомиться с ними, прежде чем предоставят статьи в редакцию. Работы, оформленные без соблюдения этих правил, возвращаются без рассмотрения.

1. Журнал публикует сообщения об исследованиях в области математики, технических, медицинских, биологических, сельскохозяйственных, общественных и гуманитарных наук, авторами которых являются академики, члены-корреспонденты, научные сотрудники и иностранные члены НАН КР.

2. Для опубликования статей в журнале необходима рецензия, представленная доктором наук по соответствующей специальности.

3. Письмо в произвольной форме на имя главного редактора журнала «Известия НАН КР» академика Джуматаева Мурат Садырбековича, на гербовом бланке, подписанное руководителем.

4. Авторы должны предоставить индекс по Универсальной десятичной классификации (УДК). К статье прилагаются фамилии авторов на трех языках (русском, кыргызском, английском), а также электронные версии текста статей и рисунков.

5. В начале статьи нужно указать полное название учреждения, в котором выполнено исследование, фамилии, имена, отчества, научные звания и регалии всех авторов, в конце статьи продублировать указанные данные, добавив почтовый индекс, адрес, номера телефонов (служебный, домашний, мобильный), факс и электронную почту каждого соавтора. Необходимо также указать лицо, с которым редакция будет вести переговоры и переписку.

6. Авторы в обязательном порядке прописывают названия темы статей, аннотации и ключевые слова на русском, кыргызском и английском языках. Носитель – флеш-карта.

7. Возвращение рукописи автору на доработку не означает, что она принята к печати. После получения доработанного текста рукопись вновь рассматривается редколлегией. Доработанный текст автор должен вернуть вместе с исходным экземпляром, а также с ответом на все замечания. Датой поступления считается день получения редакцией окончательного варианта.

8. Редакция журнала «Известия НАН КР» принимает сообщения объемом до 15 печатных листов, размер шрифта – 14-й через 2 интервала. Рисунки должны быть выполнены четко, в формате, обеспечивающем ясность передачи всех деталей. Каждый рисунок должен сопровождаться подписью независимо от того, имеется ли в тексте его описание. Страницы должны быть пронумерованы. В тексте нельзя делать рукописные вставки и вклейки. Математические и химические формулы и символы в тексте должны быть набраны и вписаны крупно и четко. Следует избегать громоздких обозначений. Занумерованные формулы обязательно включаются в красную строку, номер формулы ставится у правого края. Желательно нумеровать лишь те формулы, на которые имеются ссылки.

9. Ссылки в тексте на цитируемую литературу даются в квадратных скобках, например [1]. Список литературы приводится в конце статьи. Для книг: фамилия и инициалы автора, полное название книги, место издания, издательство, год издания, том или выпуск и общее количество страниц. Для периодических изданий: фамилия и инициалы автора, название журнала, год издания, том, номер, первая и последняя страницы статьи. Ссылки на книги, переведенные на русский язык, должны сопровождаться ссылками на оригинальные издания с указанием выходных данных.

10. Не принятые к публикации работы авторам не высылаются.

11. Статьи и материалы, отклоненные редколлегией, повторно не рассматриваются.

12. Для покрытия расходов на публикацию материалов сумма оплаты за публикацию статьи составляет для авторов, не являющихся членами НАН КР – 500 сомов; для авторов из стран СНГ – 50 долларов США; для авторов из стран дальнего зарубежья – 60 долларов США. На основании Решения Президиума НАН КР от 25 мая 2016 года каждый автор обязан дополнительно выкупить журнал по цене 500 сом.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРАХ
ИЗДАТЕЛЬСКОЕ ПРЕДПРИЯТИЕ
ИЗДАТЕЛЬСКОЕ ПРЕДПРИЯТИЕ

Издательская группа:
*и.о. директор Шерик уулу Дуулат (руководитель),
Акылбек кызы Мээрим, Р. Дунганаева, А. Абдыкалыкова, Г. Касмамытова,
Ж. Кочкорбаева, Табылды кызы Нурмира*

Подписано в печать 20.12.19. Формат 60×84 1/8.
Печать офсетная.
Тираж 100 экз.

Информационно-издательский центр «Илим» НАН КР
720071, г. Бишкек, пр. Чуй, 265а

